

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Елизабета Г. Георгиев

**БУГАРСКИ ИЗВОРИ О ЧИТАЛИШТИМА И
БИБЛИОТЕКАМА У СРБИЈИ ДО КРАЈА
ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА**

докторска дисертација

Београд, 2022

УНИВЕРЗИТЕТ В БЕЛГРАД
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Елизабета Г. Георгиев

**БЪЛГАРСКИ ИЗТОЧНИЦИ ЗА
ЧИТАЛИЩАТА И БИБЛИОТЕКИТЕ В
СЪРБИЯ ДО КРАЯ НА ВТОРАТА
СВЕТОВНА ВОЙНА**

докторска дисертация

Белград, 2022

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Елизабета Г. Георгиев

**БОЛГАРСКИЕ ИСТОЧНИКИ О
ЧИТАЛИЩАХ И БИБЛИОТЕКАХ В
СЕРБИИ ДО КОНЦА ВТОРОЙ МИРОВОЙ
ВОЙНЫ**

докторская диссертация

Белград, 2022

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Elizabeta G. Georgiev

**BULGARIAN SOURCES ON READING
ROOMS AND LIBRARIES UNTIL THE END
OF THE SECOND WORLD WAR**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

Ментор:

Проф. др Гордана Стокић Симончић, редовни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Проф. др Радивој Радић, редовни професор
Филозофски факултету Универзитета у Београду

Др Бранка Драгосавац, научни сарадник

Правни факултет Универзитета у Београду

Изјаве захвалности

Проф. др Гордани Стокић-Симончић дугујем велику захвалност за подстицај, стрпљење, конструктивну критику и континуирану подршку мом научном раду. Велико хвала и др Бранки Драгосавац на смерницама и помоћи у обличавању коначне верзије текста и проф. др Радивоју Радићу на корисним сугестијама.

Хвала и проф. др Красимири Александров и колегама архивистима и библиотекарима из Бугарског историјског архива и Народне библиотеке „Св. Ћирило и Методије“ у Софији на свим уложеним напорима при проналажењу грађе.

ДИСЕРТАЦИЈУ ПОСВЕЋУЈЕМ

СЕЋАЊУ НА

оца Георгија Георгиева (1942-2012)

мајку Марику Георгиев (1943-2021)

Резиме

Друштвени, економски и културни живот Срба и Бугара кроз историју је пролазио кроз периоде пријатељства и савезништва и периоде непријатељства, антагонизма и рата. На пољу културе сарадња је била константна и огледа се у прожимању и међусобној подршци, највише у области књижевности.

Културне везе два суседа биле су изражене и на пољу библиотекарства, а посебно су се огледале у организацији читалишта и библиотека, што је разлог да се оне дубље сагледају и истраже. Ова потреба резултирала је истраживањем на тему „Бугарски извори о српским читалиштима и библиотекама до краја Другог светског рата“, који доноси до сада непознате чињенице из бугарских извора о неколико читалишта са данашње територије Републике Србије, о судбини српских библиотека и других културних добара заплених током Првог светског рата од стране бугарске војске, о њиховом боравку у Народној библиотеци у Софији и повраћају у Србију. Када је реч о Другом светском рату далеко је мање догађаја од интереса за историју библиотека, па и сведочанстава у архивској грађи, написима савременика или историчара. Постојећи подаци везани су само за постојање читалишта у Димитровграду (Цариброду) и Пироту.

Предмет истраживања овог рада били су, у првом реду, бугарски извори о српским читалиштима и библиотекама. Поред објављених радова бугарских теоретичара читалишног покрета, прегледна је, систематизована и обрађена архивска грађа Бугарског историјског архива при Народној библиотеци „Св Ћирило и Методије“ и Централног државног архива у Софији. Свакако да нису занемарене ни монографске публикације, као и чланци објављени у серијским публикацијама. Осим бугарских коришћени су и сви доступни српски извори који се баве проблематиком читалишта, те су они послужили за упоредну анализу. Целокупна прикупљена грађа и извори су систематизовани, хронолошки сређени и презентовани у раду.

Рад „Бугарски извори о српским читалиштима и библиотекама до краја Другог светског рата“ чине Увод, пет основних поглавља (Друштвено-политички, економски и културни односи Србије и Бугарске од половине 19. века до краја Другог светског рата; Читалишта у функцији очувања националног идентитета; Библиотеке – огледало

српско-бугарских односа у рату и миру; Бугарски извори о читалиштима и библиотекама током Другог светског рата; Библиотечка историографија о српско бугарским односима) и Закључак.

Кроз пет централних поглавља, истраживање обухвата период од половине 19. века, када се интензивира културна сарадња Срба и Бугара под турском влашћу, до завршетка Другог светског рата, када Србија и Бугарска успостављају садашње државне границе. Током тог периода било је плодотворног прожимања српске и бугарске културе, али и отворених непријатељстава, проблема верске природе проузрокованих деловањем бугарске егзархије, утицаја ратовања, што је оставило последице на друштвени и културни развој оба народа, као и на развој културе књиге и писања.

У домену историје библиотека то је период од оснивања првих бугарских читалишта, која су посебно у доба бугарског препорода, значајна средишта културе и развоја националне самосвести и која су према бугарским изворима, имала утицај на оснивање читалишта и у градовима попут Ниша, Пирота, Неготина, Врања, Зајечара, Димитровграда (Цариброда). Посебно се издваја оснивање бугарског читалишта у Београду које је резултат активности бугарске емиграције, а наставља се представљањем судбине српских библиотека у Првом светском рату, Народне библиотеке у Београду, јавних библиотека, Библиотеке Призренске богословије и других, па све до краја Другог светског рата, када Димитровград, као последње место у коме је изражен бугарски утицај, наставља културни развој у границама Федеративне Народне Републике Југославије.

У раду су истакнути до сада непознати подаци о путу заплењених књига из Ниша у Софију, трогодишњем боравку српских библиотека у престоници Бугарске и њиховом повраћају у Србију, као и значај и улога Стилијана Чилингирова, библиотекара и културног радника, који је својим ангажовањем много урадио на очувању грађе Народне библиотеке у Београду и других српских библиотека.

Крајњи циљ истраживања на тему „Бугарски извори о српским читалиштима и библиотекама до краја Другог светског рата“ био је да се упоређивањем бугарских извора са подацима који се налазе у историји српских библиотека, дође до резултата који ће помоћи да се употпуни историја горенаведених српских читалишта и

библиотека. Циљ истраживања је и да се професионално поље српског библиотекарства обогати познавањем културе књиге код Бугара, без идеолошких наноса који оптерећују српско-бугарске односе. Имајући у виду наведене циљеве, дисертација доноси нове податке посебно важне за историју Народне библиотеке Србије током и непосредно после Првог светског рата, као и Народне библиотеке Пирот и Народне библиотеке у Димитровграду чија се историја употпуњује подацима везаним за постојање читалишта „Др Крсто Крстев“ у Пироту и „Отец Паисиј“ у Димитровграду током Другог светског рата.

Кључне речи: Србија, Бугарска, народна читалишта, читаонице, Читалиште у Пироту, Читалиште у Нишу, Читалиште у Цариброду (Димитровграду), Читалиште у Врању, Читалиште у Неготину, Читалиште у Зајечару, бугарско читалиште у Београду, Стилијан Чилингиров, библиотеке, Народна библиотека у Београду, Народна библиотека Софија, Библиотека Призренске богословије

Научна област:

Библиотекарство и информатика

Ужа научна област:

Историја библиотека, историја библиотекарства

УДК 027.6:271.222(497.11)

РЕЗЮМЕ

Общественият, икономическият и културният живот на сърбите и българите през цялата история е преминавал през периоди на приятелство и съюз и периоди на вражда, антагонизъм и война. В областта на културата сътрудничеството е постоянно и се изразява в проникване и взаимна подкрепа, най-вече в областта на литературата.

Културните връзки между двете съседки се изразяват и в библиотечното дело, като особено се отразяват в организацията на читалища и библиотеки, което е причина те да бъдат по-задълбочено разглеждани и изследвани. Тази необходимост доведе до изследването на тема „Българските източници за сръбските читалища и библиотеки до края на Втората световна война”, която носи неизвестни досега факти от български източници за няколко читалища намиращи се на днешната територия на Република Сърбия, за съдбата на сръбските библиотеки и други културни ценности, иззети през Първата световна война от българската армия, за престоя им в Народната библиотека в София и завръщането им в Сърбия. Що се отнася до Втората световна война, много са по-малко събитията от интерес за историята на библиотеките, както и свидетелства в архивите, в писанията на съвременници или историци. Съществуващите данни са свързани само със съществуването на читалища в Димитровград (Цариброд) и Пирот.

Предмет на този научен труд бяха преди всичко българските източници за сръбските читалища и библиотеки. Освен публикуваните трудове на български теоретици на читалищното движение, е прегледан, систематизиран и обработен архивният материал от Българския исторически архив при НБ „Св. св. Кирил и Методий“ и Централния държавен архив в София. Разбира се, не бяха пренебрегнати и монографските публикации, както и статиите, публикувани в периодични издания. Освен българските, използвани са всички налични сръбски източници, занимаващи се с читалища, които са използвани за сравнителен анализ. Целият събран материал и източници са систематизирани, хронологично подредени и представени в научния труд.

Трудът „Българските източници за сръбските читалища и библиотеки до края на Втората световна война” се състои от Въведение, пет основни глави (Социално-политически, икономически и културни отношения между Сърбия и България от средата на 19 век до края на Втората световна война; Библиотеките - огледало на сръбско-българските отношения във война и мир; Български източници за читалища и

библиотеки през Втората световна война; Библиотечна историография за сръбско-българските отношения) и Заключение.

Чрез петте централни глави изследването обхваща периода от средата на 19 век, когато се засилва културното сътрудничество между сърбите и българите под турското владичество, до края на Втората световна война, когато Сърбия и България установяват сегашните държавни граници. През този период се наблюдава ползотворното проникване на сръбската и българската култура, но и открити враждебни отношения, религиозни проблеми, породени от Българската екзархия, въздействието на войната, оставила последствия върху общественото и културното развитие на двата народа, както и върху развитието на културата на книгата и писането.

В областта на библиотечната история това е периодът от основаването на първите български читалища, които особено през Възраждането са важни центрове на културата и развитието на националното самосъзнание и които според българските източници са имали влияние върху основаването на читалища и в градовете като Ниш, Пирот, Неготин, Враня, Зайчар, Димитровград (Цариброд). Особено се изтъква създаването на Българското читалище в Белград, което е резултат от дейността на българската емиграция а продължава с представянето на съдбата на сръбските библиотеки през Първата световна война, Народната библиотека в Белград, обществените библиотеки, Призренската богословска библиотека и др. до края на Втората световна война когато Димитровград, като последното място, където се проявява българското влияние, продължава своето културно развитие в пределите на ФНР Югославия.

В труда са представени неизвестни досега данни за пътя на конфискуваните книги от Ниш в София, тригодишния престой на сръбските библиотеки в българската столица и завръщането им в Сърбия, както и значението и ролята на Стилиян Чилингиров, библиотекар и културен работник, който с ангажирането си е много направил за опазване на библиотечния материал на Народната библиотека в Белград и другите сръбски библиотеки.

Крайната цел на изследването на темата „Български източници за сръбските читалища и библиотеки до края на Втората световна война” е чрез съпоставяне на българските източници с данни от историята на сръбските библиотеки, да се получат

результати, които ще помогнат да се попълни историята на горепосочените сръбски читалища и библиотеки. Целта на изследването е да обогати професионалното поле на сръбското библиотекознание със знания за културата на книгата сред българите, без идеологически наслоявания, които натоварват сръбско-българските отношения. Имайки предвид поставените цели, дисертацията носи нови данни, особено важни за историята на Народната библиотека на Сърбия през и непосредствено след Първата световна война, както и на Народната библиотека в Пирот и Народната библиотека в Димитровград, чиято история е допълнена с данни, свързани със съществуването на читалището „Д-р Кръстьо Кръстев“ в Пирот и „Отец Паисий“ в Димитровград (Цариброд) през Втората световна война.

Ключови думи: Сърбия, България, народни читалища, читални, Читалище в Пирот, Читалище в Ниш, Читалище в Цариброд (Димитровград), Читалище във Враня, Читалище в Неготин, Читалище в Зайчар, българско читалище в Белград, Стилиян Чилингиров, библиотеки, Народна библиотека в Белград, Народна библиотека София, Библиотека на Призренската духовна семинария

Научна област: Библиотечно дело и информатика

Тясна научна област: История на библиотеките, история на библиотекарството

УДК 027.6: 271.222 (497.11)

SUMMARY

The social, economic and cultural life of Serbs and Bulgarians, throughout history, has gone through periods of friendship and alliance as well as periods of enmity, antagonism and war. However, in the field of culture, cooperation has been constant and it is reflected in the permeation and mutual support, mostly in the field of literature.

The cultural ties between the two neighbors were also expressed in the field of librarianship, and were especially reflected in the organization of reading rooms and libraries. This is the reason why they should be considered and deeply researched. This need resulted in research on "Bulgarian sources on Serbian reading rooms and libraries until the end of World War II", which brings hitherto unknown facts from Bulgarian sources about several reading rooms from today's territory of the Republic of Serbia, the fate of Serbian libraries and other cultural assets seized during The First World War by the Bulgarian army, about their stay in the National Library in Sofia and their return to Serbia. When it comes to the Second World War, there are far fewer events of interest for the history of libraries, as well as testimonies in archives, writings of contemporaries or historians. The existing data are related only to the existence of reading rooms in Dimitrovgrad (Caribrod) and Pirot.

The subject of this paper was, first of all, Bulgarian sources on Serbian reading rooms and libraries. In addition to the published works of Bulgarian theorists of the reading rooms movement, the archival material of the Bulgarian Historical Archive at the National Library "St. Cyril and Methodius" and the Central State Archive in Sofia has been reviewed, systematized and processed. Certainly, monographic publications were not neglected, as well as articles published in serial publications. Apart from the Bulgarian ones, all available Serbian sources dealing with the issue of reading rooms were used, and they were used for comparative analysis. The entire collected material and sources are systematized, chronologically arranged and presented in the paper.

The paper "Bulgarian sources on Serbian reading rooms and libraries until the end of the Second World War" consists of an Introduction, five basic chapters (Socio-political, economic and cultural relations between Serbia and Bulgaria from the mid-19th century to the end of the Second World War; Reading rooms in the function of preserving national identity; Libraries - a mirror of Serbian-Bulgarian relations in war and peace; Bulgarian sources on reading rooms and libraries during the Second World War; Library historiography on Serbian-Bulgarian relations) and Conclusion.

Through five central chapters, the study covers the period from the mid-19th century, when cultural cooperation between Serbs and Bulgarians under Turkish rule intensified, to the end of World War II, when Serbia and Bulgaria established their current state borders. During that period, there was a fruitful permeation of Serbian and Bulgarian culture, but also open hostilities, religious problems caused by the Bulgarian Exarchate, the impact of war, which left consequences on the social and cultural development of both nations, as well as the development of book and writing culture.

In the field of library history, it is the period from the founding of the first Bulgarian reading rooms. Those reading rooms are, especially during the Bulgarian revival, important centers of culture and development of national self-awareness. They also, according to Bulgarian sources, had an impact on founding reading rooms in cities such as Nis, Pirot, Negotino. Vranje, Zajecar, Dimitrovgrad (Caribroda). The establishment of the Bulgarian Reading Room in Belgrade, which is the result of the activities of Bulgarian emigrants, stands out. It continues with the presentation of the fate of Serbian libraries in the First World War, the National Library in Belgrade, public libraries, the Prizren Theological Library and others until the end of Second World War, when Dimitrovgrad, as the last place where Bulgarian influence was expressed, continues its cultural development within the borders of the Federal Republic of Yugoslavia.

The paper highlights hitherto unknown data on the journey of confiscated books from Nis to Sofia, the three-year stay of Serbian libraries in the Bulgarian capital and their return to Serbia, as well as the importance and role of Stilian Chilingirov, librarian and cultural worker, who with his engagement did a lot to preserve the material of the National Library in Belgrade and other Serbian libraries.

The ultimate goal of the research on "Bulgarian sources on Serbian reading rooms and libraries until the end of the Second World War" was to compare Bulgarian sources with data in the history of Serbian libraries, to achieve results that will help complete the history of Serbian reading rooms and the library. The aim of the research is to enrich the professional field of Serbian librarianship with the knowledge of the book culture among Bulgarians, without ideological deposits that burden Serbian-Bulgarian relations. Having in mind the stated goals, the dissertation brings new data especially important for the history of the National Library of Serbia during and immediately after the First World War, as well as the National Library of Pirot and the National Library in Dimitrovgrad, whose history is supplemented by data related to the existence of the reading room "Dr Krsto Krstev" in Pirot and "Otec Paisij" in Dimitrovgrad during the Second World War.

Keywords: Serbia, Bulgaria, public reading rooms, reading rooms, Reading rooms in Pirot, Reading rooms in Nis, Reading rooms in Caribrod (Dimitrovgrad), Reading rooms in Vranje, Reading rooms in Negotin, Reading rooms in Zajecar, Bulgarian reading rooms in Belgrade, Stilian Chilingirov, libraries, National Library in Belgrade, National Library Sofia, Library of the Prizren Theological Seminary

Scientific area:

Librarianship and Informatics

Narrow scientific field:

History of libraries, history of librarianship
UDK 027.6:271.222(497.11)

САДРЖАЈ

УВОД	1
1. ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ, ЕКОНОМСКИ И КУЛТУРНИ ОДНОСИ СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ ОД ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА ДО КРАЈА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	
1.1. Друштвено-политички и економски односи	11
1.2. Културне везе	32
2. ЧИТАЛИШТА У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА	
2.1. Развојни лук читалишта у Бугарској и специфичност њихове друштвене улоге	49
2.2. Читалишта у Србији од 1846. до краја Другог светског рата	64
2.3. Бугарски извори о читалиштима у Србији	75
2.3.1. Читалиште у Пироту	75
2.3.2. Читалиште у Нишу	84
2.3.3. Читалиште у Цариброду (Димитровграду) од оснивања до Другог светског рата	86
2.3.4. Читалиште у Врању	98
2.3.5. Читалиште у Зајечару	100
2.3.6. Читалиште у Неготину	102
2.3.7. Бугарско читалиште у Београду	104
3. БИБЛИОТЕКЕ – ОГЛЕДАЛО СРПСКО-БУГАРСКИХ ОДНОСА У РАТУ И МИРУ	
3.1. Народна библиотека Србије почетком Првог светског рата	108
3.2. Српске библиотеке у Софији од 1915. до 1918	112
3.2.1. Судбина јавне и приватних библиотека у Пироту током и после рата	142
3.2.1.1. Извештај Стилијана Чилингирова о преузимању српских књига у Пироту 1915. године	143
3.2.1.2. Повраћај заплених књига из Пирота	149

3.2.2. Библиотека Призренске богословије.....	152
3.2.3. Подаци о запленим књигама и осталим културним добрима из других средина у Србији.....	158
3.3. Повраћај заплених књига – пут српских књига после Првог светског рата.....	170
3.3.1. Активности комисије за проналазак и прикупљање опљачканих и однетих у Софију предмета Универзитета, Народне библиотеке, Народног музеја, библиотека и кабинета школа на територији окупираној Бугарима – поглед са обе стране.....	172
3.3.2. Примери потраге за српским књигама и другим културним добрима непосредно после рата и после Нејског мировног договора	190
4. БУГАРСКИ ИЗВОРИ О СРПСКИМ ЧИТАЛИШТИМА И БИБЛИОТЕКАМА ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА.....	202
4.1. Читалиште „Отец Паисиј“ Цариград.....	204
4.2. Читалиште „Др К Крстев“ Пирот.....	210
5. БИБЛИОТЕЧКА ИСТОРИОГРАФИЈА О СРПСКО БУГАРСКИМ ОДНОСИМА.....	214
4.1. Стилијан Чилингиров.....	218
ЗАКЉУЧАК.....	226
Попис коришћених скраћеница.....	234
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	235
ПРИЛОЗИ.....	249
ПОДАЦИ О АУТОРКИ	278

УВОД

Два суседна народа, бугарски и српски, делила су кроз историју судбину Балкана, стратешке раскрснице сеоба народа и интересног простора великих сила. Српско-бугарски односи пролазили су у прошлости кроз различите фазе – од пријатељства и савезништва, до непријатељства и рата. Везе два народа почеле су да се развијају још у време њихових раних средњовековних држава. На простору између Угарске и Византије, међусобна сарадња интензивирана је доласком династије Немањића на власт, у другој половини 12. века. Овај период историје карактеришу и бракови између бугарског и српског племства, а опште позната је и чињеница је да је Свети Сава првобитно сахрањен у Трнову, старој престоници Бугарске, а краљ Милутин у цркви Свете Недеље у Софији, где се и данас налазе његове мошти.

Јачање Османског царства и његова инвазија било је судбина и Срба и Бугара који су од средине 15. до средине 19. века провели под османском влашћу¹. У 19. веку оба народа водила су борбу за стицање аутономије, а затим и за потпуно ослобођење. Односи два народа, од Првог српског устанка до коначног ослобођења од Турака 1876-1878, имали су различите облике, успоне и падове. Националне револуционарне борбе за ослобођење огледале су се у међусобној подршци и у једном периоду ишле су толико далеко до изражене жеље за остварењем идеје о формирању јединствене јужнословенске државе. Санстефанским миром и Берлинским конгресом почело је доба нетрпљивости и отуђења Србије и Бугарске, које је интензивирано српско-бугарским ратом 1885, а посебно ескалирао почетком 20. века, балканским ратовима и Првим светским ратом.²

¹ *Историја српског народа: Од најстаријих времена до Маричке битке*, Књ. 1, (Београд : Српска књижевна задруга, 1994); *Историја српског народа: Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537)*, Књ. 2 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994); Величко Тодоров, *Знам ги аз тях! : Србија и сѐрбите в бѐлгарската литература* (София: Гражданско друштво Критика, 2000; Душан Батаковић, *Србија и Балкан: Албанија, Бугарска, Грчка: 1914-1918* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2916); Димитар Попов [и др.], *Историја Бугарске* (Београд: Сlio, 2008)

² *Историја српског народа: Од првог устанка до Берлинског конгреса (1804-1878)*, Књ. 5 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994); *Историја српског народа: Од Берлинског конгреса до Уједињења (1878-1918)*, Књ. 6 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994); Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату* (Београд: Службени гласник, 2018); Кръстьо Манчев, *История на балканските народи*

У првој половини 19. века у Србији је живело доста Бугара, досељеника и избеглица после буна и устанака, занатлија, трговаца које је Србија материјално и морално помагала, уз то пружајући подршку оснивању и развоју бугарских читалишта, школа и црква. У Србији су се школовали млади Бугари који су затим као просветни радници и револуционари одиграли значајну улогу у бугарском покрету за слободу и препород.

Унутрашња и спољна политика једне државе зависи од њених дугорочних интереса и прилагођава се односу снага на домаћој и међународној политичкој сцени. Неки од резултата таквих политика могу остати материјализовани као културно наслеђе једног или више народа. Тако се десило са културним, просветним и књижевним везама Срба и Бугара у 19. веку. Као важан облик сарадње и помоћи ово потврђује, између осталог, и штампање бугарских књига, часописа, листова у српским штампаријама у периоду од 1833. до 1878. године.

У студији о културним односима Бугара и Срба у 19. веку Ђорђе Игњатовић наводи сликовит израз Димитра Благојева (1856-1924), истакнутог бугарског политичара и оснивача социјалистичког покрета у Бугарској, да је реч о „револуционисању глава“ градског становништва путем штампе и књиге ради остваривања најважнијег задатка бугарског народа у тој епохи – његовог националног и социјалног ослобођења од туђинског јарма.³

Србија је тада, између двеју великих сила, Аустрије и Османске државе, била сиромашна Кнежевина под економским притиском, подложна дипломатским интригама и војним претњама, претежно насељена сеоским становништвом. Иако се и сама борила за потпуно национално ослобођење, за економски и културни напредак, она је била једно од важних средишта национало-ослободилачког и културно-просветног покрета бугарског народа у овом историјском раздобљу.

(XIX-XX в) (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1999); Кръстьо Манчев, *Сърбия и сръбско-българските отношения: 1804-2010* (София: Парадигма, 2014); *История на Българите, – От освобождението (1878) до края на Студената война (1989)* (ред. Георги Марков), том III (София: Знание ЕООД : Книгоиздателска къща Труд 2003); Людмил Спасов, *Проблеми на новата българска история: България 1919-1944* (Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2003); Елена Стателова, Стойчо Грънчаров, *История на нова България: 1878-1944* (София: Анубис, 1999)

³ Ђорђе Игњатовић, *Културна сарадња Срба и Бугара у XIX веку : Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама (1833-1878)* (Београд: Просвета, 1980), 8.

Турбулентни односи, час пријатељски час непријатељски, карактеристични су за све балканске народе и њихове културе, што сликовито, критички настројен, представља Бојан Пенев (1882-1927), бугарски историчар и књижевник који каже: „Балкански народи неће стићи далеко. Они не осећају потребу за културом. Они мисле да се сва питања решавају силом, плачком и нетрпељивошћу, мудровањем и лажима... Овде, на Балкану све је грубо и примитивно. Као да ни један балкански народ није у стању да се у духовном односу издигне, да се испоји оригинални стваралачки дух. А без таквог духа ни један не може да опстане на дужи период“.⁴

Пенев је још 1912. године писао да је српски утицај на културни и национални препород бугарског народа у 19. веку много већи него што се претпоставља.⁵ Са овом тврдњом се слаже и други познати бугарски филолог, писац и књижевни историчар Иван Шишманов (1862-1928) који, такође, истиче да је српски утицај на препород у Бугарској много јачи него што се зна.⁶

У изузетно интересантној студији „Знам ја њих: Србија и Срби у бугарској књижевности“ Величко Тодоров цитира текст Јордана Иванова (1872-1947), бугарског културог радника с почетка прошлог века, који је у једном тренутку био заговорник југословенске федерације, а касније један од инспиратора великобугаризма. Иванов у тексту „Пангерманизам, панславизам и југословенски савез“ из 1902. године сликовито представља сличност Срба и Бугара. Поред истих географских и природних лепота, исте вере, менталитета људи и навика Иванов каже: „Погледајте два сељака путника, обојица обучени у своје доламе, ланене или памучне дебеле кошуље са опанцима и шареним чарапама или назувицама, са пуним бисагама и једном тојагом – један је Србин, други је Бугарин – и ви не можете да направите разлику између њих. Они се срећу први пут у животу, говоре сваки својим наречјем и разумеју се боље него што Немац са Тирола разуме Немца из прибалтичких крајева, боље него што један Калабријац схвата једног Миланеза у Италији. Интелигентан Бугарин нема потребе да учи српски језик, како би читао српска књижевна дела, као што и Србин у Београду, који по први пут узима бугарске новине без напрезања прати догађаје у суседној

⁴ Бојан Пенев, *Изкуството е нашата памет* (Варна: Книгоиздателство „Г. Бакалов“, Варна, 1978), 285-286.

⁵ Бојан Пенев, „Доситеј Обрадович у нас“, *Списание на БАН*, III, (1912): 73.

⁶ Иван Шишманов, „Нови студии из одласта на българското възраждане“, *Сборник БАН*, XXI (13): 404.

братској земљи. Сличност језика је толико велика, да се може рећи да су скоро све народне песме Срба и Бугара скоро исте по садржају и речима. Низ јунака и јунакиња опевани су исто у оба народа, са истим речима, истим схватањима и прелаз из једног у други врши се чудном лакоћом. Чак и неки од дијалеката оба језика се налазе једнако близу српском или бугарском књижевном језику. Не само званична православна религија и црквени језик су заједнички обома народима, већ и незванична митолошка веровања и обреди су необично исти и понављају се и код Срба и код Бугара. Ако додате томе заједнички терет под Турцима, када није било граница између српског и бугарског, када су наши очеви – трговци бродили Србијом и Босном, а српски су долазили чак у Цариград са својим стадима, додајте заједничку хајдучију некада јужнословенских војвода и јунака, Вељка, Деда Иље, Раковског и других, и тада ће се увидети оправана туга Шумадинаца, исказана речима: 'Судбоносна је историјска грешка што Срби и Бугари нису један народ. Великоме Самуилу и силноме Душану није било дато да тај амалгам начине'.⁷

Полазећи од чињенице да се историја једне националне културе често преплиће са историјом суседне националне културе, да у том процесу често долази до непоклапања чињеница и несугласица, те да су и библиотеке и читалишта део тих односа и имају значајну улогу, радом „Бугарски извори о српским читалиштима и библиотекама до краја Другог светског рата“ смо желели да покажемо ту везу те да потврдимо да „историја библиотека има троструки задатак: да библиотекарe, поклонике библиотека и историчаре књижевности и културе упозна са прошлошћу, да им помогне да јасније сагледају садашњост и да им пружи добру основу за планирање будућности“.⁸

Дубља и аргументима поткрепљена размишљања на тему српско-бугарских односа презентује једна и друга национална историја, а у раду „Бугарски извори о српским читалиштима и библиотекама до краја Другог светског рата“ ти односи ће се посматрати само са гледишта културе, односно библиотекарства.

⁷ Величко Тодоров, *Знам ги аз тях! : Сърбия и сърбите в българската литература* (София: Гражданско дружество Критика, 2000), 84.

⁸ Гордана Стокић Симончић, „Историја библиотека као научна дисциплина“, *Гласник Народне библиотеке Србије*, Год. XIV, број 1 (2014/2015): 89.

У одговору на тему, поред представљања основних историјских чињеница о друштвено-политичким, економским и културним односима Србије и Бугарске од половине 19. века до краја Другог светског рата, полази се од појаве и значаја народних читалишта у Бугарској и специфичности њихове друштвене улоге, те улоге српских читалишта за културу Србије.

Бугарски препород посебно су обележила народна читалишта која се појављују и под српским утицајем, будући да се у Србији читалишни покрет јавља неколико деценија раније. По својим задацима, суштини и историјској улози народна читалишта у Бугарској су облик грађанског удружења, изграђен на принципу узајамног интересовања и удруживања људи са једнаким ставовима, мишљењима и идејама.

Прва читалишта која су се појавила педесетих година 19. века, временом се мењају и почињу да спроведе додатне активности, првенствено образовне и добротворне. Појава првих читалишта у доба бугарског препорода је резултат националне револуције, национално-ослободилачких, социјално-економских, културних и образовних процеса, који се средином и у другој половини 19. века појављују и развијају у јединству и интеракцији. Она изазивају дубоке промене у друштвеном бићу и друштвеној свести, рађају потребе за новим организацијама и институцијама створеним да материјализују и промовишу национално-ослободилачку борбу и културне и образовне процесе. Током османске владавине, Бугари нису имали друге такве центре сем читалишта. Читалишта се појављују као једини центри културног и духовног живота који су потребни једном цивилизованом европском народу. Она су компензовала одсуство бугарских државних институција из области културе, образовања и духовности. Преко њих су Бугари, још пре него што су стекли политичку слободу и пре него што су изградили своје државне институције, успевали да изграде простор за своју националну културу и књижевност.

У бугарској историји читалишта 19. века, посебно у студији Стилијана Чилингирова (1881-1962) „Бугарска читалишта пре ослобођења: допринос историји бугарског препорода“⁹ сем података о основању и историјском развоју ових народних институција у градским и сеоским срединама у Бугарској до 1878. године, јављају се подаци о неколико читалишта у српским срединама. О тим и другим читалиштима пишу и други историчари читалишног покрета у Бугарској, доносећи нове податке који

⁹ Орг. буг- „Българските читалища преди освобождението: принос към историята на българското възраждане“

допуњују историју српских читалишта. Пошто је реч о читалиштима (у Нишу, Пироту, Врању, Зајечару, Неготину и Цариброду (Димитровграду)) у источном делу Србије, који је појавом бугарске егзархије био обухваћен њеним деловањем, може се закључити да је управо ова верска организација имала и утицај на оснивање ових институција.

Бугарску културну сцену на почетку 20. века карактеришу изражени напори образоване елите за формирањем културних организација и институција које ће неговати и развијати бугарску културу. Образовање, наука, читалишта, развој библиотекарства и музеологије, позоришне и ликовне уметности, архитектуре, бугарске музике и књижевности су постали значајан фактор у развоју културног и етничког идентитета и националног осећаја Бугара. Дугогодишња османска владавина успела је да успори развој културе народа, који је током периода препорода, ослањајући се првенствено на подстицај образовања и на формирању читалишта, почео да се уздиже, и веома брзо после ослобођења, да успостави културни живот у новој држави.

Најстарија културна институција у ослобођеној Бугарској је Национална библиотека¹⁰. Делатност бугарске националне библиотеке и њеног радника Стилијана Чинингирова од великог је значаја за очување српског књижног блага, заплењеног током Првог светског рата. Као теоретичар и истраживач бугарских народних читалишта, али и добар хроничар, Чилингиров у својим радовима и списима расветљава многе чињенице везане и за поједина српска читалишта и за долазак, боравак у Софију и повраћај српских књига, које је током Великог рата бугарска војска запленила.

Период после Првог светског рата обележен је турбулентним односом између Југославије и Бугарске. Покушаји помирења почетком двадесетих година 20. века настављени су променљивим односима у периоду до почетка Другог светског рата, када се Бугарска приклонила тројном пакту и ушла у рат као непријатељ Југославије.

¹⁰ По идеји софијског учитеља Михајла К. Буботинова (1839-1918) 10. Децембра 1878. године формирана је комисија са председником Марином Дриновим (1838-1906)¹⁰, која је имала циљ да оснује бугарску националну библиотеку. Библиотека је званично основана 17. јуна 1879. године као државна институција са називом Бугарска народна библиотека (Българска народна библиотека) *Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методиј“ – Историја в периода 1878-1953*, https://nationallibrary.bg/wp/?page_id=96 (преузето 12.12.2019.)

Без обзира што су политички односи два народа били затегнути, период између два рата карактеришу изузетно добри односи српских и бугарских књижевника и других културних радника, што је резултирало бројним преводима, разменом програма, сусретима писаца, пријатељствима.¹¹

Полазећи од хипотеза да се историја читалишта и библиотека код Срба може обогатити додатним сазнањима из бугарских архива, штампе и монографија, те да је српској библиотекарској јавности непозната култура Бугара као суседа са којима су везе биле многоструке, а пречесто оптерећене политичким контекстом, као и да постоји довољно података непознатих домаћој научној јавности (првенствено архивске грађе у Народној библиотеци „Св Ћирило и Методије“ и у Централном државном архиву у Софији), који могу бити презентовани на нивоу докторске дисертације, а имајући у виду најважнију хипотезу да је у интересу обе културе, српске и бугарске, да се истраже, анализирају и синтетизују знања о односима везаним за историјат библиотека, одлучили смо се да радом на дисертацији „Бугарски извори о српским читалиштима и библиотекама до краја Другог светског рата“ дођемо до одговора на наведене хипотезе.

Историја српских читалишта и библиотека ослања се највећим делом на домаће изворе и спорадично, углавном за читалишта и библиотеке распоређене уз границе Србије, и на стране. Бугарски извори о читалиштима и библиотекама у Србији нису истраживани нити се писало на ту тему. Компаративна сагледавања српско-бугарских културних односа везаних за читалишта и библиотеке у периоду од средине 19. века до краја Другог светског рата, до сада нису рађена. Архивска грађа и публикације везане за читалишта и историју, првенствено бугарске националне библиотеке у Софији, омогућава да се дође до важних података који уобличавају и употпуњују историју српских библиотека.

Истраживање обухвата период од половине 19. века када се интензивира културна сарадња Срба и Бугара под турском влашћу и када настају прва бугарска

¹¹ Елизабета Георгиев, „Бугарска култура у преводу“, у: *Културе у преводу : тематски зборник. Књ. 2*, уредници Александра Вранеш, Љиљана Марковић. (Београд : Филолошки факултет Универзитета, 2016), 147-161

читалишта која имају значајан утицај на оснивање читалишта и у градовима као што су Ниш, Пирот, Неготин, Врање, Зајечар, Димитровград (Цариброд), до краја Другог светског рата, када Димитровград, као последње место у коме је изражен бугарски утицај, наставља културни развој у границама Федеративне Народне Републике Југославије.

Поступак истраживања заснивао се на проналажењу, проучавању и анализи архивске грађе, односно прикупљању података из свих релевантних фондова Централног архива Бугарске у Софији и Бугарског историјског архива при Народној библиотеци „Св Кирило и Методије“ у Софији. Истовремено су коришћене објављене публикације из историје бугарских читалишта као и укупна домаћа библиотечка литература која се односи на проблеме историјског развоја читалишта и јавних библиотека од идеје до њиховог отварања.

Исцрпна истраживања расположиве архивске грађе и других бугарских извора везаних за развој српских читалишта и библиотека (необјављених интерних докумената библиотека, обрада периодичних публикација, упоређивање и проверавање општих аката, потврда, извештаја, записника, спискова, као и судбина заплених књига Народне библиотеке Србије и других јавних и приватних библиотека током Првог светског рата од стране бугарске војске) омогућавају да се постојећа сазнања допуне и доносе низ нових која уобличавају овај период развоја српских читалишта и библиотека.

На основу података истражене архивске грађе и доступних штампаних извора, коришћењем историјског метода, утврђена је хронологија оснивања читалишта, а компаративном методом упоређени и допуњени недостајући подаци о њиховом расту и развоју. Истим методама истражена су и систематизована знања о заплени и поврату српских књига Народне библиотеке у Београду и других српских јавних библиотека током Првог светског рата.

У циљу представљања историјског и политичког амбијента оснивања читалишта коришћене су бројне домаће и бугарске публикације из области националне и међународне историје и историографије. Компаративна истраживања допринела су новим сазнањима која су од великог значаја за развој историје српских читалишта и библиотека.

„...Историја библиотека обухвата и писање о историји библиотека – о начину на који се пише о библиотекама, изворима и методама које се користе приликом историјских истраживања, о интерпретацији догађаја и односа. Другим речима, историја библиотека бави се и библиотечком историографијом.“¹² Имајући ово у виду, а ослањајући се првенствено на до сада неистражену архивски грађу везану за период Првог светског рата која се налази у Бугарском историјском архиву у Софији и осталим бугарским изворима, рад „Бугарски извори о српским читалиштима и библиотекама до краја Другог светског рата“ тежи да употпуни историју појединих српских библиотека.

Главни циљ истраживања био је да се коришћењем бугарских извора, о којима се до сада мало знало, додатно уобличи, истражи и допуни историјат читалишта и библиотека у Србији до Другог светског рата, и током њега, да се разјасне непознанице везане за историјски развој читалишта у срединама као што су Ниш, Пирот, Врање, Зајечар, Неготин, Димитровград, а које презентују бугарски извори, да се осветли судбина српских књига које су у првим годинама Првог светског рата Бугари запленили у Нишу и у другим градовима Источне и Јужне Србије и које су се у Софији налазиле више од три године, да се презентује процес повраћаја српских књига, да се истраже околности спаљивања и заплена књига Призренске богословије 1915. године, да се анализира улога бугарских културних делатника тога времена, посебно библиотекара Стилијана Чилингирова, у мисији очувања српског књижног богатства, те да се компаративним сагледавањима дође до одређених општих закључака везаних за историју библиотека. Сем тога важно је да се српској јавности представе непознати подаци о читалишту у Београду које је 1858. године основала бугарска емиграција на челу са револуционаром Георгијем Савом Раковским, а које је у српској престоници несметано радило до 1868. године. Такође је важно представити библиотечку историографију о српско-бугарским односима и колико је она значајна за уобличавање културних односа два народа у најширем смислу.

Уобличавајући тезу, тежили смо да темељним истраживањем архивске, штампане и друге грађе, упоређивањем бугарске грађе са подацима којима располаже историја библиотека код Срба, дођемо до резултата који ће бар делом попунити

¹² Гордана Стокић Симончић, „Историја библиотека као научна дисциплина“, *Гласник Народне библиотеке Србије*, Год. XIV, број 1 (2014/2015): 90.

постојеће белине у историји српских библиотека. Такође је било важно да професионалне домете одвојимо од идеолошких наноса који их оптерећују, те да професионално поље библиотекарства код Срба обогатимо познавањем културе књиге код Бугара, као суседа.

1. ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ, ЕКОНОМСКИ И КУЛТУРНИ ОДНОСИ СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ ОД ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА ДО КРАЈА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

1.1. Друштвено-политички и економски односи

Односи Срба и Бугара кроз историју су имали различите облике и вишеструке етапе. Периоди пријатељства и савезништва и периоди непријатељства, антагонизма и рата бојили су друштвени, економски и културни живот Србије и Бугарске. Такви односи су посебно везани за 19. век, доба у коме оба народа воде борбу за националну самосталност.

„У југоисточној Европи питања рата и културе су сложенија из више разлога. Она су повезана у модерним временима са борбама угњетених хришћанских народа, које прате процеси националне консолидације, модернизације друштва које формира национално и лично самопоуздање, са изградњом осећаја историцизма, са инфраструктурним и економским променама и тако даље. Модерна култура се гради у процесу 'националног сазревања', карактеристичног за све народе у 19. и 20. веку.“¹³

Прва половина 19. века је једно од најбурнијих раздобља у историји Балканског полуострва. Значајно је по томе што се у том периоду на овом подручју јавила идеја народности, „која је ударила печат на укупни развој балканске историје 19. века“¹⁴.

Већина тадашњих европских земаља српски и бугарски народ су доживљавале као веома сличне. Радило се о два суседа који су подвргнути истој туђинској доминацији, сличних језика, исте вере, са израженом свешћу о јединству, будући да су имали развијене међусобне контакте за разлику од других јужнословенских народа. Тако се на Бугаре¹⁵ у Првом српском устанку гледало као на народ који је Србима по много чему близак што је допуштало могућност сарадње и заједничког деловања.¹⁶

¹³ Румјана Конева, *Съседът между мира и войната: Българската литература за своя съсед в края на XIX - началото на XX в. Балкански идентичности, част II*, (София: Институт за изследване на интеграцията, 2001), 245.

¹⁴ Славиша Недељковић, „Косово и Метохија у плановима бугарске пропаганде (1870–1878)“ у Српске студије књ. 4 (Београд: Центар за српске студије, 2013), 61-74.

¹⁵ Дејан Д. Антић, *Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века*, <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2466-3905/2016/2466-39051607055A.pdf> (преузето 21.04.2020)

¹⁶ На основу спискова пореских лица и њихове анализе на подручју осамнаест нахија у Карађорђевој Србији 1815. године живело је 401.350 становника. У Србији се са пописом становништва у правом смислу речи почело 1834. године после припајања шест нахија из околних пашалука. До тог времена су

На историјској сцени балканске националне државе појављују се у 19. веку и резултат су националноослободилачког покрета балканских народа. „Оне се стварају на основу националног принципа, односно по правилу „за сваку нацију – држава.“¹⁷

Деветнаести век у Бугарској карактерише доба препорода за чији почетак историја сматра излазак књиге „История славянобългарска“¹⁸ („Историја славјанобугарска“) Паисија Хиландарског (1722–1773) 1762. године¹⁹. Препород траје до 1878, до коначног ослобођења државе од турске власти. Значајнији друштвени процеси у бугарском препороду почињу после Руско-турског рата (1828 -1829) и Кримског рата (1853-1856) када Бугарска материјално јача и када јача и самосвест нације и жеља за коначном слободом. У том периоду Османском царству су од стране Европе наложене реформе у култури и просвети бугарског друштва, започете још почетком 19. века. У таквим условима полако се ствара и бугарска интелигенција коју карактеришу изразите револуционарне идеје и тежње. Образовани, углавном у великим културним и универзитетским центрима западне Европе, у сиромашну Бугарску млади, првенствено учитељи, доносе нове идеје и нове погледе на свет, који обећавају бољи живот и будућност. Зачетником модерног бугарског национално-ослободилачког

као и у многим другим земљама, предузимани само делимични пописи у фискалне и војне сврхе. Укупан број становника у јуну 1834. године износио је 668.492.- *Становништво Народне републике Србије* (Београд: Завод за статистику и евиденцију Н.Р. Србије, 1953), 4.

У Србији је по подацима пописа становништва из 1884. године живело 1.901.336 становника, међу којима се 6.749 изјаснило као Бугари - Демографија Србије, https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Демографија_Србије_Попис_становништва (преузето 12.09.2021)

„Према попису становништва из 1866. године, у Србији је било писмено мање од 5% становника. Нарочито је мало било писмених у селима (1,5%). У варошима писмени је био сваки четврти. Будући да су међу неписмене рачуната и деца до 6 година, која објективно и нису могла да буду писмена, стваран проценат писмености је нешто већи. Крајем 19. века у Србији било писмено мало више од петине становништва. Високи проценат неписмености у Србији крајем 19. века проузроковала је изразита неписменост сеоског становништва. На размеђу два века Србија је имала 55% писмених варошана и свега 15% писмених сељака. Писменост је 1900. године углавном била својство младих. Узрост до 30 година учествовао је чак са више од 70% у укупном броју писмених у Србији.“- Момчило Исић, „Писменост у Србији у 19. веку“ Образовање код Срба кроз векове (Београд : Завод за уџбенике и наставна средства : Друштво историчара Србије : Историјски институт, 2003) 63-79

У Кнежевини Бугарској први попис је спроведен тек 1880. године и по њему земља је имала 2.007.919 становника (1.027.803 мушкараца и 980.116 жена). Према попису из 1893. године држава је имала 3.310.913 (1.690.626 мушкараца, од којих је 410.973 писмено и 1.620.087 жена, од којих је 106.448 писмено) – Т. Иванович, „Грамотност на населението в България“ Училищен преглед, год. 1, кн. 1 (јануари 1896), 29.

¹⁷ Кръстьо Манчев, *История на балканските народи (XIX-XX в)* (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1999), 8.

¹⁸ Паисиј Хиландарски у Србији сакупља основни материјал и у Хиландарском манастиру пише своју епохалну *Историју славјаноболгарску* - Ганчо Савов, *Узајамне везе српске и бугарске књижевности: Кратак осврт*, <https://www.rastko.rs/rastko-bg/umetnost/knjizevnost/savremenik1996/gsavov.php> (преузето 12.12.2020)

¹⁹ *Начало на българското възраждане. Зараждане на националноосвободителната идеология - Паисий Хилендарски и Софроний Врачански*, <http://history.kabinata.com/themes/12.htm> (преузето 20.11.2019.)

покрета против османске власти сматра се Георги Стојков Раковски (1821-1867)²⁰, који је један део свог живота и рада провео у Београду где почиње припрему за велики бугарски устанак и где 1862. године ствара Прву бугарску легију²¹. Ослободилачким идејама Раковског придружују се и други бугарски револуционари Стефан Караца (1840-1868), Капетан Петко војвода (1844-1900), Васил Левски (1837-1873). Главни догађај национално-ослободилачког покрета је Априлски устанак 1876. године, који је довео до образовања Књажества Бугарске, а касније независности осталих бугарских земаља све до коначног ослобођења Бугарске 1878. године која се сматра и крајем периода препорода.

За могућност развоја државно-правног и културног живота током турске владавине у Бугарској крајем 18. и у 19. веку од великог значаја је доношење државних аката који су то и дозвољавали. Реч је о Ферману султана Мустафе III из 1773. године, Ђулханском хатишерифу султана Абдулмецида од 3. новембра 1839. године, са његовом допуном Танзима од 1854. године и Хатихумајуна од 1856. године²². Првим актом се дозвољава аутономија еснафа, тако што се и поробљени и поробљивачи изједначавају у области производње и трговине робе. Другим актом се укида већ пропало спахијство, односно дозвољава се да сви поданици османске империје, и муслимани и хришћани, могу да поседују земљу, а Танзимом се шире уредбе које су везане за важност и неопходност просвете широких друштвених маса и за отварање школа. Трећим актом, који је донет после Кримског рата²³, подстиче се духовни и образовни развој Бугара и пропагира се право да негују сопствену културу коју ће развијати на традицији.

²⁰ Георги Сава Раковски једна је од најважнијих личности бугарског 19. века, плодан књижевник и публициста, иницијатор и организатор национално-револуционарне борбе за ослобођење бугарског народа од турске власти. Истовремено је и значајна личност у балканској историји свога времена због преданог рада на зближавању и сарадњи јужнословенских народа. Његово кретање на позорници балканске историје трајало је преко четврт века (између 1841. и 1867. године) и било је испуњено бројним активностима по којима је остао познат и ван своје домовин. Раковски је један део свог живота провео у Новом Саду и Београду.

²¹ Прва бугарска легија је одред формиран у Београду током српско-турских конфликта 1862. године. Био је сачињен од бугарских добровољаца који су учествовали у борбама на београдској тврђави. Идеја Раковског, као организатора одреда, била је да Бугари подигну устанак у Османском царству.

²² Стилиян Чилингиров, *Българските читалища преди освобождението: принос към историята на българското възрождане* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 32.

²³ Кримски рат је започео 1853. а завршио је 1856. године. Водио се између Русије и алијансе коју су сачињавали Уједињено Краљевство, Француска, Османско царство и италијанска краљевина Пијемонт

Као последица горе наведених турских аката и свести да је први корак ка слободи управо духовна слобода и образовање, у намери да будућа поколења учине бољим људима, у Бугарској се полако отварају школе. У жељи за квалитетном наставом становништво улаже у образовни кадар. Учитеље шаљу у иностранство на школовање који по повратку подучавају бугарску децу на традицији познатих западноевропских школа. Такви учитељи примењују нове методе у образовању, те пропагирају и европску традицију и у најбољем светлу презентују националну културну и историјску баштину, трудећи се да од својих ученика формирају добре и квалитетне грађане, који ће стварати нову Бугарску. Још двадесетих година 19. века у бугарским школама се уводе световни предмети. Деца уче земљопис, историју, књижевност, а од 1824. године у неким школама као уџбеник почиње да се користи „Рибен буквар“²⁴ Петра Берона (1799-1871). Најизраженији период развоја школства у Бугарској је између 1850. и 1876. године кад су отворане бројне школе, које постају не само привилегија богатих, већ све ширег круга деце из различитих слојева.

Стварање балканских националних држава условљено је не само јединством националноослободилачких покрета. Значајну улогу у овом процесу имају и велике силе за које је Балкан био изузетно стратешки важан. Србија је користила ту чињеницу али и све своје ресурсе за национално ослобођење и развој.

„И поред тешкоћа које су пратиле живот народа у Кнежевини Србији, његов број се за четири деценије (1834-1874) са шесто седамдесет осам хиљада увећао на више од милион и триста хиљада житеља. Основ за њихов опстанак били су искључиво приходи које је доносила обрада уситњених земљишних поседа. У сељачкој Србији градског становништва било је око девет посто. И поред старих навика, ипак су се могле запазити промене, пре свега у постепеном одустајању о турских обичаја, па и од ношње. Промене су биле видљиве у банкарству и новчарском пословању. То су били знакови новина који ће Србију полако водити у модернизацију. Таквом смеру развитка српског друштва помагала је делотворна државна управа, као и све квалитетније школство. Рађала се и млада интелигенција која се често школовала на угледним европским универзитетима. Из духа српске историје новог доба рођене су и установе без којих није могло да буде модерне и напредне Србије. У таквом друштвеном и

²⁴ „Буквар с различни поучения“ или „Рибен буквар“ је први новобугарски уџбеник издат 1824. године у Брашову.

образовном миљеу стварани су добри услови за њено прикључивање развијеној Европи.“²⁵

Србија је за време владавине кнеза Милоша Обреновића (прва владавина 1815-1839, друга владавина 1858-1860) индиректно, али и директно, помагала бугарски народноослободилачки покрет. По завршетку Другог српског устанка Милош је са Бугарима одржавао претежно трговачке односе, а током његове прве владавине Србија је помагала бугарски препород „штампањем већег броја црквених и школских књига, школовањем бугарских ђака по српским школама, давањем материјалне помоћи бугарским црквама и манастирима, дипломатском интервенцијом на Порти – да се Бугари узму у заштиту од неправди и ванзаконске експлоатације.“²⁶

Сарадња са Бугарском настављена је и за време владавине Александра Карађорђевића (1842-1858). Када је министар унутрашњих дела Илија Гарашанин (1812-1874) крајем 1844. написао „Начертаније“, програм спољне и националне политике Србије, бугарском народу је у овом документу посвећена посебна пажња.²⁷ У њему се најпре излаже стање у Бугарској, велики значај Бугарске за Србију, а затим и говори о односу српске државе према источном суседу. Имајући у виду да Бугари у то време нису имали образовно-васпитне установе, „Начертаније“ је предвиђало да Србија за њих отвори своје школе, а посебно да се одреди неколико стипендија за младе Бугаре који уче у Србији. „Пошто је пак бугарско свештенство понајвише грчко, а не народно бугарско, онда је веома пожељно и корисно да изванредан број младих Бугара заврши Богословију у Србији и потом се као свештеници врате у домовину...“²⁸

Сарадња са источним суседом настављена је и за време владавине кнеза Михајла Обреновића (1823-1868)²⁹. Период његове владавине је доба изражене

²⁵ Петар Пијановић, *Српска култура у XVIII и XIX веку* (Нови Сад: Матица српска, 2020), 44.

²⁶ Владимир Стојанчевић, „Георги Сава Раковски и питање бугарско-српске сарадње за ослобођење балканских народа од турске власти“ у: *Срби и Бугари. 1804-1878. Чланци и расправе* (Прометеј: Нови Сад, 1995), 179-196.

²⁷ Према Гарашаниновој замисли, први чин уједињења српског народа остварио би се у држави у коју би ушли само Срби из Турске. Следећа стапа, у којој би се извршило уједињење са Србима из Аустрије, реализовала би се у догледној будућности. Да би се то остварило, што је подразумевало укључивање у састав државе и других народа, Гарашанин је био спреман на велики прелаз од српске државе ка југословенској држави, јер би у њу ушли и Хрвати. Тако је „великој Србији“ претпоставио нову „Јужнославију“, коју би, поред Срба и Хрвата, чинили и Бугари“ - Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Срби у 20. веку* (Београд: Службени гласник, 2017), 16

²⁸ Ђорђе Игњатовић, *Културна сарадња Срба и Бугара у XIX веку : Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама (1833-1878)* (Београд: Просвета, 1980), 22.

²⁹ Михајло Обреновић је кнез Србије од 1839. до 1942. и од 1860. до 1868. године

дипломатске активности на успостављању политичке сарадње Србије и са осталим балканским народима.

Колико су везе Србије и Бугарске биле снажне у 19. веку потврђује и идеја о балканском савезу³⁰. Године 1867. рађа се идеја и бугарска страна ствара програм у коме се истиче да бугарски и српски народ, као Словени са истом крвљу, у будућности треба да живе под једном управом и једном заставом и да носе једно име Србо-Бугари или Бугаро-Срби, а њихова заједничка држава да се назива Бугар-Србија или Србо-Бугарска. У прихваћеном записнику савеза³¹ за оснивање заједничке државе из Букурешта 1867. стоји да братско уједињење Срба и Бугара треба да се оствари под именом Југословенско царство на челу са Михајлом Обреновићем³².

Важна је чињеница и да је средином 19. века независност и аутономија Србије, поред већ развијених трговачких веза са Одесом, Букурештом, Истанбулом, знатно утицала на развој економије у Бугарској. Захваљујући развоју трговине са суседима полако се развија бугарска буржоазија која постаје носилац главне улоге у борби за националну слободу и независност. Јачањем економије и појавом буржоазије стварају се услови за развој институција, удружења, школа, читалишта, што је додатно ојачало бугарску националну свест и жељу за слободом, препородом али и територијалним проширењем.

„Велика победа бугарског националног покрета догодила се 1870. године када је формиран Егзархат, односно аутокефална Бугарска православна црква. Од тог момента јурисдикција бугарских црквених великодостојника простирала се на значајном делу Балкана. Тачније, на скоро све територије Османлијског царства које нису биле у саставу аутономних држава балканских народа. Утицај цариградских патријарха над словенским живљем тиме је у највећој мери био елиминисан. Малобројна бугарска политичка елита добила је заокружену територију на коју ће

³⁰ Крњство Манчев, *Србија и србско-българските отношения: 1804-2010* (София: Парадигма, 2014), 177.

³¹ Исто.

³² Кнез Михаило Обреновић је са бугарским емигрантима 14. јануара 1867. године у Букурешту закључио уговор о заједничкој држави Срба и Бугара.

полагати своје национално право и која ће представљати оквир њихових великодржавних тежњи“.³³

Бугарска Егзархија је у првим годинама након оснивања деловала више као удружење грађана које првенствено ради на побољшању образовног и културног живота народа.³⁴

Под јурисдикцију Егзархије дошле су готово све старе епархије средњовековне бугарске Трновске патријаршије, а 1872. године и југоисточне епархије, Пећке (обновљене) патријаршије као и неке епархије аутокефалне Охридске архиепископије. У тим епархијама патријаршијски митрополити и епископи требало је да напусте своје положаје и да буду замењени Бугарима, односно владикама које је именовала Егзархија. Егзархија је одмах на почетку истакла, осим црквено-организационог, и свој бугарски национално-политички карактер и то је довело до одвајања до тада јединствених представника покрета за словенску цркву у Турској и до оспоравања политичког и националног опредељења становништва за Бугаре у епархијама Македоније и Старе Србије.³⁵

Деловање бугарске Егзархије³⁶ је само почетак погоршања односа између Србије и Бугарске. Српско-бугарски односи од почетка седамдесетих година 19. века па све до Другог светског рата представљали су једно од најсложенијих питања политичке историје модерног и савременог Балкана, са далекосежним последицама³⁷.

Али и поред свих проблема у међусобним односима, Бугаре и Србе је пратила традиција братства и блискости и у тим турбулентним годинама 19. века. Тај период историје Величко Тодоров везује за духовну комуникацију двају братских народа и каже: „Идеологема 'Сестра Србија' се заснива на бугарским основним ставовима о

³³ Срђан Граовац, *Српско-бугарски рат 1885. године – узроци историјског неспоразума* <https://www.kcns.org.rs/agora/srpsko-bugarski-rat-1885-godine-uzroci-istorijskog-nesporazuma/> (преузето 12.4.2020)

³⁴ Зина Маркова, *Българската екзархия 1870 – 1879* (София: Издателство на БАН 1989), 25.

³⁵ Стара Србија је географски и историјски појам настао у 19. веку под утицајем геополитичких промена које су наступиле стварањем Кнежевине Србије. За области које су чиниле језгро средњовековне Србије, а које су остале под турском влашћу, почео је да се употребљава појам Стара Србија. Просторни опсег појма Стара Србија се у стручној литератури и публицистици употребљава у ширем или ужем значењу. У ужем смислу, појам обухвата Стару Рашку, Косово, Метохију и највећи део Вардарске Србије, док у ширем смислу обухвата целу Вардарску Србију и делове Егејске Македоније. - Јевто Дедијер, *Стара Србија: географско и етнографско слика 1912*, <https://docplayer.org/91302197-Dr-jevto-dedijer-stara-srbija-geografaska-i-etnografaska-slika-1912.html> (преузето 21.8.2021)

³⁶ Бугарској егзархији је 1950. године промењен назив у Бугарска православна црква, који носи и данас.

³⁷ Др Славиша Недељковић, „Косово и Метохија у плановима бугарске пропаганде (1870–1878)“ у *Српске студије* књ. 4 (Београд: Центар за српске студије, 2013), 61-74.

једној природности у духовној комуникацији између једноплеменских православних суседа, који се међусобно зову било браћом, било сестрама. Док су бугарска трагања за српском благонаклоношћу последице инстинктивне потребе за братском подршком и колико 'чиста' парадигма, овде се не обавезујемо да тврдимо, будући да су потребна додатна истраживања. Колико је давнашња српска благонаклоност резултат сестринске бриге и колико је конјунктурно везана, такође се не обавезујемо да тврдимо из сличних разлога. Оно што је видљиво голим оком, је све јаснија током шездесетих и седамдесетих година прошлог века симетрија између српског и бугарског национализма, између српског менталног и идеолошког става којим се потцењују Бугари, с једне стране, и интензивирано бугарско разочарење Србијом, које је постепено оформило ментални и идеолошки став, који је достигао србофобско сујеверје, с друге стране. После 1885. године дата симетрија се претвара у трајно обележје бугарско-српског дијалога.³⁸

Нова фаза у српско-бугарским односима долази са српско-турским и руско-турским ратовима вођеним од 1875. до 1878. године³⁹. Српско-бугарски конфликт развио се управо као последица решавања расподеле територија Османског царства које се полако распадало и све то под окриљем великих сила Русије и Аустро-Угарске.

За јачање бугарског националног покрета важну улогу одиграла је руска царевина која је у формирању бугарске државе видела шансу да успостави своју доминацију на Балканском полуострву чиме би прекинули утицај Запада на Истанбул. У том смислу бугарска држава је по мишљењу Русије била извандредан савезник, те је Русија због наведених претензија после победе над Турском 1877, одлучила да Санстефанским миром формира Велику Бугарску.

Незадовољство Србије изазвао је и план Русије да Великој Бугарској припадну и територије које је ослободила српска војска и које је на основу текста уговора у Санстефану требало да напусти 15 дана након потписивања споразума. После Санстефанског мира од 3. марта 1878. „Бугарска је добила статус аутономне вазалне кнежевине са сопственом владом, управом и војском... Територијалне клаузуле Санстефанског уговора су готово у целости оствариле бугарско национално уједињење... Санстефанску Бугарску је, с обзиром на сурове реалности државно-

³⁸ Величко Тодоров, *Знам ги аз тях! : Сърбия и сърбите в българската литература* (София: Гражданско дружество Критика, 2000), 53.

³⁹ *Историја српског народа: Од првог устанка до Берлинског конгреса (1804-1878)*, Књ. 5 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 470.

политичког биланса Балкана и Европе, било тешко одбранити пре свега због њене релативне величине и статуса нове државе, на коју су сви, из незнања или недобронамерности, гледали као на вештачку творевину која је требало да буде мост за предстојеће ново кретање руске армије или руског утицаја на Балкану и источном Медитерану. Ни једна од ове две претпоставке није се остварила, али су оне као конјунктурна аргументација у том времену садржале реалну, застрашујућу и чврсту вредност чак и за умерене пријатеље бугарског државно-националног ослобођења.⁴⁰

На Берлинском конгресу одржаном од 13. јуна до 13. јула 1878. извршена је ревизија Санстефанског мира и бугарска територија је значајно смањена. Аутономна Кнежевина Бугарска, само формално под султановим суверенитетом, формирана је на простору од Дунава до планине Балкан⁴¹.

Берлинским конгресом Србија је добила Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички округ, али је морала да се повуче из других крајева Косова и Метохије.⁴² Тако су Срби насељени ван граница Кнежевине Србије остали под турском влашћу све до 1912. године на територији која је чинила некадашње језгро средњовековне Србије, познате као Стара Србија.

По мишљењу историчара, одлуке Берлинског конгреса директно су утицале на даљи развој Кнежевине Србије, а овај скуп „био је први отворени ударац који је немачки империјализам у походу ка светској моћи задао балканским народима.“⁴³

Током 19. века сви балкански народи (изузев албанског) створили су своје националне државе и стекли независност или аутономију. Најзначајнији чиниоци који су утицали на збивања на Балкану до краја 19. века били су: опадање моћи Османског царства, национално буђење покорених народа и све већи утицај и уплитање великих сила. После Берлинског конгреса велике силе су дипломатским и економским притиском знатно ојачале свој утицај на Балкану⁴⁴.

⁴⁰ Димитар Попов [и др.], *Историја Бугарске* (Београд: Clío, 2008), 236.

⁴¹ *Историја српског народа: Од Берлинског конгреса до Уједињења (1878-1918)*, Књ. 6, Том 1 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 98.

⁴² *Исто*

⁴³ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918* (Београд: СКЗ: Београдски форум за свет равноправних, 2014), 9.

⁴⁴ Велике силе су Османском царству и новим балканским државама давале државне зајмове и помагале им у изградњи железница. Све то утицало је на заосталу балканску привреду, коју је потискивала капиталистичка привреда, покрећући промене у друштву и свакодневном животу балканских народа.

У свим балканским државама сељаштво је чинило највећи део становништва. Главна привредна грана била је пољопривреда која је подмиривала углавном кућне потребе. Њен интензивнији развој почео је крајем 19. века.

И Бугарска је у 19. веку била превасходно пољопривредна земља у којој су сељаци поседе стекли откупом. Преовладавали су мали поседе и у највећој мери су се производиле житарице, а од стоке највише су гајене овце. Трговинска размена била је најинтензивнија са Турском. Мали број бугарских предузетника и трговаца, који су се бавили производњом дувана и пива, што је била основа слабо развијене индустрије, успели су своје активности да наставе после 1878. године и ослобођења. У првим годинама након Ослобођења у Бугарској је недостајало акумулираног капитала који би се уложио у индустријску производњу. Сировинска база је била недовољна. Развој лаке индустрије, која је сировине набављала искључиво из пољопривреде, ограничен је чињеницом да се у Бугарској углавном узгајале житарице, а такозване техничке културе су биле знатно мање заступљене. Сточарство је донекле било у стању да снабдева вуном текстилну индустрију. У периоду османске владавине није било озбиљних истраживања минералних сировина у бугарским земљама, чији позитивни резултати су могли бити предуслов, заједно са акумулираним или привученим капиталом из иностранства, за развој тешке индустрије у земљи⁴⁵.

Главна карактеристика економског развоја Бугарске средином 19. века је напредни процес у развоју и ширењу капиталистичког начина производње. На позадини пропадајућег турског феудалног деспотског система, и поред бројних препрека, производне снаге земље остварују значајан напредак. Разлог за то је што нови прогресивни облици организације рада све више продиру у бројне секторе економије. Економски процват шездесетих и седамдесетих година 19. века највише се манифестовао у индустрији и привредном развоју градских средина. Према својим специфичностима, ово подручје материјалне производње, иако је заузимало релативно мали удео у укупном обиму бугарске привреде, кључно је за укупан друштвено-економски развој земље. Производне снаге у градској привреди су генерално

⁴⁵ Марко Димитров, *Државата и икономиката в България между двете световни войни 1919-1939*, <https://csii.bg/wp-content/uploads/2020/01/DRZHAVATA-I-IKONOMIKATA-V-BLGARIYA-1919-1939.pdf>

најдинамичније, а њихов раст је имао директан утицај на формирање и ширење нових, напреднијих друштвено-економских односа.⁴⁶

Индустрија у бугарским земљама се углавном одвијала у оквиру занатске производње. Развој занатства у трећој четвртини деветнаестог века изражавао се у његовом константном напретку и у повећању броја ангажованих лица, али првенствено у квантитативном расту производње, у побољшању технологије и производног процеса. Дошло је до одвајања заната од пољопривреде, па је и улога домаћих заната у селу почела да расте. Појавиле су се нове гране производње. Након Кримског рата у Османском царству дошло је до бројних политичких и економских промена које су довеле до стварања нових услова за развој занатске производње. У годинама које следе долази до повећања увоза јефтинијих машина из западноевропских капиталистичких земаља што је довело до значајних преокрета у развоју локалне индустрије. Као резултат такве конкуренције, број заната је опао као и читава занатска индустрија.⁴⁷

У периоду после Берлинског конгреса појављују се нова питања као разлози за сукоб и односи Србије и Бугарске се заоштравају. Реч је првенствено о ривалству двеју страна у македонском питању, али и питање политичке емиграције која се после Тимочке буне 1883. склонила у Бугарску, као и проблем непопуларности Милана Обреновића (1854-1901) у Србији.

Врхунац супротстављених односа Србије и Бугарске догодио се 14. новембра 1885. године, када је Србија објавила рат источном суседу због уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије⁴⁸. У процесу уједињења српска влада је видела кршење одлука Берлинског конгреса, па је по мишљењу краља Милана рат био немивован. Испоставило се да је то била историјска грешка краља Милана, јер је после пораза у бици на Сливници српска војска инсистирала на склапању мира.⁴⁹ Мир је склопљен у Букурешту 3. марта 1886. године и садржао је само један члан у коме пише да је мир између зараћених страна обновљен.

⁴⁶ Катја Бекјарова, *Икономическата мисъл в България от средата на XIX век до средата на XX век* (София: УНСС, 2019), 34-50.

⁴⁷ Исто

⁴⁸ Васа Чубриловић, Владимир В. Ћоровић, *Србија од 1858. до 1903* (Београд: Геца Кон, 1938), 137-138.

⁴⁹ Дејан Д. Антић, *Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века*, <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2466-3905/2016/2466-39051607055A.pdf> (преузето 21. 4. 2020)

Односи двеју држава до краја века и даље су били затегнути, у сенци нерешеног македонског питања и још „живог“ утицаја Османског царства. Нови век донео је нове изазове за суседске односе, који ће кулминирати Првим светским ратом.

Крајем 19. и почетком 20. века у одређеним српским круговима појављивале су се жеље за територијалним ширењем. Бугарска, која је после Берлинског конгреса и даље била вазална Османској империји, 22. септембра 1908. године у цркви „Св 40 мученика“ прогласила је независност⁵⁰. Будући да је уживала пријатељство и подршку Русије, имала је претензије на Тракију и Македонију, као могуће правце за ширење својих граница. Македонско питање је и даље главни разлог нетрпељивости два суседа.

Почетак новог века Србија је дочекала у нестабилној политичкој атмосфери. После преврата 1903. године и насилног свргавања Александра Обреновића (1876-1903), положај Србије постаје изузетно тежак. Она мења правац своје спољне политике, све више се ослањајући на Русију, јер се нашла на удару Аустро-Угарске и немачке политике продора на Исток.⁵¹

За Србију су односи са Бугарском остали приоритет чак и када је Бугарска, у договору са Аустро-Угарском, прогласила независност прекршивши одредбе Берлинског уговора. Српска влада је знала да би аустријско-бугарски споразум значио вероватни крај независности Србије. У периоду од 1908. до 1913. међународни капацитет Бугарске нагло расте, и она постаје најважнији политички фактор на Балкану.⁵²

Тај период је обележила и велика криза Османског царства. После изгубљеног рата са Италијанима реаговале су балканске државе под покровитељством Русије и после преговора у јесен 1912. створен је Балкански савез⁵³. Чланице Балканског савеза Краљевина Србија, Краљевина Бугарска, Краљевина Грчка и Краљевина Црна Гора објавиле су рат Османском царству. Први Балкански рат је трајао у периоду од 8. октобра 1912. до 30. маја 1913. када је закључен Лондонски уговор о миру, којим је

⁵⁰ Елена Стателова, Стојчо Грњчаров, *Историја на нова Бџлгария: 1878-1944* (София: Аноубис, 1999), 214.

⁵¹ *Историја српског народа: Од Берлинског конгреса до Уједињења* (1878-1918), Књ. 6, Том 1 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 142-143.

⁵² *Историја на Бџлгарите– От освобождението (1878) до края на Студената война (1989)* (ред. Георги Марков), том III (София: Знание ЕООД : Книгоиздателска кџща Труд 2003), 290-294.

⁵³ *Историја српског народа: Од Берлинског конгреса до Уједињења* (1878-1918), Књ. 6, Том 1 (Београд : Српска књижевна задруга, 1994)150-151.

Османско царство било принуђено да се одрекне свих својих европских провинција. Резултат Лондонског уговора је нова држава – Албанија, Грчка је добила Крит, Санџак је подељен између Србије и Црне Горе, а Бугарској је припао део Тракије. Међутим, и даље је било нерешено питање Македоније, која је остала предмет неслагања међу савезницама, узрок за распад Савеза и ново ратовање.

Незадовољство Бугарске Лондонским уговором о миру који је створен уз утицај великих сила и неслагања међу савезницама око освојених територија у Македонији, довешће до избијања Другог балканског рата у јуну 1913. године. Рат је вођен између Бугарске, с једне стране, и Србије, Грчке, Црне Горе, Румуније и Турске с друге. После једномесечних борби Бугарска је из овог рата изашла као потпуни губитник. Мировни уговор потписан у Букурешту 31. јула 1913. године за Софију је подразумевао губитак Добруџе и делова Тракије, док је вардарска Македонија дефинитивно припала Краљевини Србији.

Други балкански рат на жалост није био крај ратовањима на Балкану. Аустроугарска монархија је 28. јула 1914. Краљевини Србији објавила рат. Формални повод за рат био је атентат у Сарајеву 28. јуна 1914, у коме је убијен аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд и његова супруга.

„За разлику од других ванбалканских народа, Први светски рат је био део најдужег рата Србије који је почео у октобру 1912, с објавом непријатељства балканских држава Османском царству, да би био окончан негде 1920, на границама с Мађарском и споровима око разграничења с новом Краљевином Срба, Хрвата и Словенаца. Био је то по свим својим особинама, гледано из регионалне перспективе, трећи балкански рат.“⁵⁴

Када је дошло до сарајевског атентата бугарска влада је оценила да је наступио повољан моменат за остваривање њених освајачких циљева и 2. августа 1914. године председник владе Васил Радославов је писмено понудио Централним силама склапање савеза за учешће Бугарске у рату против Србије, под условом да јој буде загарантована анексија територија на које она има „етничка и историјска права“. Био је припремљен уговор о савезу, али је неуспех аустроугарске офанзиве против Србије, августа 1914. године утицао да бугарска влада и двор одустану од укључења Бугарске у рат у том

⁵⁴ Душан Батаковић, *Србија и Балкан: Албанија, Бугарска, Грчка: 1914-1918* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2016), 5.

моменту. Из истог разлога она је остала неутрална и у време нове аустроугарске офанзиве и поновног пораза крајем 1914. године.⁵⁵

„Политика хегемоније на Балкану коју су водили бугарски владајући кругови уклапала се у циљеве Централних сила, пре свега у политичком елиминисању Србије као политичког фактор коју је водила Аустро-Угарска. После неостварених амбиција у балканским ратовима бугарска влада је одмах почела да тражи ослонац на Централне силе, у очекивању аустроугарско-српског рата који је хтела да искористи за напад на Србију и припајање Македоније“.⁵⁶

Избијањем рата, Бугарска је најавила да ће задржати неутралност, али да ће бити на опрезу. У почетку је бугарска реакција спора. У августу 1914. године влада В. Радославова најавила је да ће његова земља задржати неутралност „са пушком уз ногу“⁵⁷. Оба војна блока покушавају да је привуку на своју страну због њеног важног стратешког положаја. У мају 1915. године, Антанта је обећала Бугарској, ако непосредно не интервенише и не укључи се у рат, да ће након завршетка рата добити Источну Тракију до линије Мидиа-Енос, "неспорну" и део "спорне" зоне у Македонији, као и подршку у преговорима са Румунијом за Јужну Добруцу и новчани зајам. Предлози нису унапред били усклађени са Србијом и Грчком, које одлучно негирају уступање својих територија. Истовремено, Немачка и Аустро-Угарска гарантују настањивање Бугара у јужној Србији (Поморављу) и целу српску Македонију одмах по њиховом освајању, непосредне преговоре с Турском за уступање територија, као и повратак бугарских територија одузетих по Букурештанском уговору ако се Грчка и Србија придруже противничком блоку.

У жељи да завладају и покоре Србију, Централне силе су прихватиле бугарске претензије на запад и Тајном конвенцијом од 6. септембра 1915. Бугарској је гарантована анексија целе Источне Србије до Мораве као и целе Македоније⁵⁸.

⁵⁵ Елена Стателова, Стойчо Грънчаров, *История на нова България: 1878-1944* (София: Анубис, 1999) 307-326.

⁵⁶ Živko Avramovski, *Ratni ciljevi bugarske i centralne sile 1914-1918* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985), 315.

⁵⁷ Любомир Кюмюрджиев, *България в Първата световна война*
<https://www.nationalgeographic.bg/?cid=126&article=471> (преузето 11.04.2020)

⁵⁸ Živko Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914-1918* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985), 315.

„Војна конвенција између Немачке, Аустроугарске и Бугарске потписана је 24. августа 1915. Тај савезнички споразум је бранио Бугарску од спољних напада и у исто време су јој биле препуштене и 'спорна' и 'неспорна' зона у Македонији, а биле су јој обећане територије дуж горњег тока реке Мораве до спајања бугарске и српске Мораве.“⁵⁹

Упркос протесту опозиције, бугарска влада стаје на страну Централних сила. Од свих балканских земаља, само Бугарска и Османско царство су се укључили у рат Централних сила. По закључењу уговора и тајне конвенције са Немачком, допуњене Војном конвенцијом са Немачком и Аустро-Угарском, Бугарска се обавезала да ће се укључити у рат на њиховој страни, добивши заузврат земље одузете од суседних балканских земаља после Међусавезничког рата и кредит од 200 милиона франака. Истог дана са Турском је потписана конвенција која је регулисала промену граница у корист Бугарске дуж доњег тока реке Марице.

Дана 23. септембра 1915. у Бугарској је најављена општа мобилизација, а 14. октобра њене трупе су ушле у Србију. Земља улази у Први светски рат. Бугарски цар Фердинанд је 14. октобра 1915. манифестом објавио рат⁶⁰ Србији, с тим што су ратна дејства почела раније. У манифесту⁶¹ цар Фердинанд наводи да се „европски рат ближи крају“, а бугарски народ је позван да помогне „ослобађању наше поробљене браће из српског јарма“. За мање од два месеца бугарска војска је заузела вардарску Македонију и окупирала целу источну Србију до Мораве и велики део Косова.⁶²

Бугарска је већ почетком децембра 1915. показала да су јој територијални прохтеви на рачун Србије постали много већи него што је садржао уговор потписан 6. септембра 1915, иако су у њему били прихваћени сви ондашњи бугарски захтеви.⁶³

По уласку у Србију бугарска војска је почела да спроводи насилне мере које су се састојале у бугаризацији, наметању бугарског језика у школама. „Од јесени 1916. и током 1917. биле су отворене нове основне школе, а у више градова и гимназије.

⁵⁹ Димитар Попов [и др.], *Историја Бугарске* (Београд: Слио, 2008), 295.

⁶⁰ Исто, 237.

⁶¹ Исто, 241.

⁶² Маријана Стамова, „Косово по време на првата световна война“, у: *Првата световна война на Балканите и стъпването на България в нея: Сборник доклади от Международната научна конференция 13-16 октомври 2015* (София: Институт за исторически изследвания БАН, 2017), 297.

⁶³ *Историја српског народа: Од Берлинског конгреса до уједињења: 1878-1918. Књ.6, Т.2* (Београд: Српска књижевна задруга, 1994), 145.

Настава је била на бугарском језику и потпуно подређена бугарској пропаганди, а српска деца су била обавезна да их похађају. У сврху ове политичко-просветне пропаганде посебно су штампане књиге које су потом бесплатно дељене становништву у окупираним територијама Србије. У нишким школама су приказивани документарни филмови о 'бугарском Поморављу'. Известан број бугарских универзитетских професора и истраживача етнолога, историчара и географа били су задужени да разраде идеолошке основе за бугаризацију, па су они у ту сврху изналазили и бирали потребне чињенице.⁶⁴

Снага Бугарске и њених савезника 1918. слаби. У економском животу Бугарске се јавља озбиљна стагнација, земља није била у стању да одржава и финасира огромну војску. На бројним местима избијају нeredи због глади, праћени такозваним женским нередима. Појављује се акутно незадовољство, а међу војницима и појединим трупaма на фронту јављају се немири. Под тим условима, средином септембра 1918. године, савезничке снаге покренуле су напад на Јужни фронт против бугарских положаја. Након три дана жестоке борбе, они се пробијају у региону Добро поље и одмах напредују до старих граница Бугарске. Пораз је био и разлог Владајског устанка (Војничког устанка). Побуна је угашена, али Бугарска је приморана да потпише примирје у Солуну 29. септембра 1918.⁶⁵

Територијалне и економске последице рата за Бугарску су биле катастрофалне. Нејским мировним договором,⁶⁶ потписаним 27. новембра 1919. године, Бугарска је изгубила Вардарску Македонију заједно са Струмичком регијом. Ове територије, као и територије око Цариброда и Босилеграда прелазе у границе Краљевине СХС. Румунија је добила целу Добруцу. Егејским морем су првобитно управљали Савезници, али касније прелази у границе Грчке. Источна Тракија остаје у Турској. Споразум одузима

⁶⁴ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату* (Београд: Службени гласник, 2018), 298

⁶⁵ Прекид ватре предвиђа повлачење бугарских трупа са територије Србије и Грчке; непосредну демобилизацију, пребацивање ратних заробљеника у бугарске трупе западно од Скопља; повлачење трупа и дипломатских агената из Немачке и Аустро-Угарске. Савезничке трупе добијају право да прелазе преко бугарске територије, да користе железницу, путеве, пловне путеве и луке, да успоставе контролу над телефонима и телеграфима. Предвиђено је заузимање неких стратешких тачака и отварање бугарских лука за савезничке и неутралне бродове. Краљ Фердинанд I био је приморан да абдицира у корист свог сина, принца Бориса Трновског.

⁶⁶ Нејски мировни уговор је закључен у париском предграђу Неји сир Сен између победничког савеза, земаља Антанте, и поражене Бугарске. Ово је један од мировних којима је завршен Први светски рат а који су на Паријској конфетенцији (од 18. јануара до 28. јуна 1919) закључени су са сваком побеђеном државом посебно.

суверено право Бугарске да одржава своје оружане снаге, наметнута јој је велика одштета од 2,25 милијарди златних франака.⁶⁷

Међу земљама Антанте налазила се и Краљевина СХС⁶⁸, а у њено име договор су потписали Никола Пашић, бивши председник Владе, Анте Трumbић, министар спољних послова и др Иван Золгер. Са бугарске стране уговор је потписао Александар Стамболијски, премијер и министар рата.

По Нејском мировном договору⁶⁹ Бугарској је наметнута репарација у великом износу, који је требало да буде исплаћен у року од 37 година на шест месечних рата од по 67.000.000 златних франака. По члану 127 Договора Бугарска је била у обавези да у року од 5 година доставља по 50.000 тона угља и 69.825 глава стоке Југославији, Румунији и Грчкој.

Период између два светска рата је турбулентно историјско време, за које се по интензитету развоја друштвених и економских процеса тешко налази аналог у светској историји. После Првог светског рата дошло је до значајних промена и поремећаја у светској економији, али и политичких и идеолошких промена које обележавају период од 1919. до 1939. европско друштво је претрпело највеће последице после рата. Оне су утицале на све сфере живота, на политику, економију, друштвене односе, културу. На историјској позорници појављују се нове, до тада непознате, политичке доктрине и економски системи.

У периоду развоја Бугарске после Првог светског рата бугарска спољна политика је усресређена на жељу да се мирним путем ревидира Нејски договор.⁷⁰

Велики економски губици и проблеми који су задесили Бугарску после Првог светског рата требало је да буду надокнађени. Индустрија као нови сектор у бугарској економији, морала се развијати готово од нуле. Из рата је Бугарска изашла са преко

⁶⁷ Димитар Попов [и др.], *Историја Бугарске* (Београд: Сlio, 2008), 301.

⁶⁸ У периоду од децембра 1918. године до октобра 1929. године званични назив државе која је настала после Великог рата су били: Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца (од 1. децембра 1918. године до 15. јула 1920. године), Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (од 15. јула 1920. године до 5. октобра 1929. године) да би 5. октобра 1929. године држава добила назив Краљевина Југославија. - Миладин Милошевић, „Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Први назив југословенске државе“, *Архива Југославије*, бр. 1 (2000): 97.

⁶⁹ Людмил Спасов, *Проблеми на новата българска история: България 1919-1944* (Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2003), 19.

⁷⁰ Венцислав Велев, *Западните покрайнини: България и Югославия 1919-1931* (София: За буквите, 2009), 219.

100.000 мртвих и 150.000 рањених, разореном привредом и економијом, дугом од 7 милијарди лева, а традиционалне партије су изгубиле власт.⁷¹

Период између два светска рата (1918-1941) у Бугарској су обележиле тешке економске кризе, јачање активности и утицаја левичарских опозиционих партија, атентати, бројни државни удара и кршење закона.

После Првог светског рата 1919. на власт долази Бугарски земљораднички народни савез (Земљоделска странка) на челу са Александром Стамболијским. Влада Стамболијског је усресређена на то да се колико је могуће среде и побољшају односи са Југославијом, па је један од резултата ове политике била и посета министра унутрашњих послова Бугарске Александра Димитрова преседнику владе Пашићу у Београду с циљем да га увери да ће „бугарска влада учинити све како би се пут зближавања двеју држава рашчистио.“⁷² Међутим, на ту политику утицали су унутрашњи односи у држави који су спречавали бољи однос са западним суседом.

У Бугарској је и даље било отворено македонско питање. Македонски емигранти и такозвани „македонствујушчи“ били су најактивнији агитатори овог деценијског питања у југословенско-бугарским односима. С циљем да Европа стално обраћа пажњу на овај проблем они су организовали систематски четничку акцију, која је у Југославији и Грчкој вршила терористичка дела и подстицала народ на отпор. То је довело у лето 1922. до озбиљног протеста грчке и југословенске владе у Софији. Стамболијски сам није марио за македонствујушче, а видео је да они сметају у консолидацији саме Бугарске и њеним односима с суседима. У новембру 1922. године он је дошао у Београд, искрено вољан да се нађе неки излаз. После тога 23. марта 1923, дошло је до преговора и споразума у Нишу о заједничким мерама за чување границе и сузбијање четничке акције. Та пројугословенска политика бугарских земљоделаца није била дугог века. Имајући у виду поступке које је Стамболијски учинио том приликом, а који су се тicali одрицања од бугарске великодржавне идеје, проузроковали су државни удар 9. јуна 1923. године иза којег су стајале снаге деснице, првенствено официрска лига и ВМРО који су били непомирљиви противници сваког приближавања

⁷¹ Марко Димитров, *Државата и икономиката в България между двете световни войни 1919-1939*, <https://csii.bg/wp-content/uploads/2020/01/DRZHAVATA-I-IKONOMIKATA-V-BLGARIYA-1919-1939.pdf> (преузето 10.1.2021)

⁷² Елена Стателова, Стойчо Грънчаров, *История на нова България: 1878-1844*, (София: Аноубис, 1999), 387.

Краљевини СХС.⁷³ Током преврата побуњеници прогнали земљоделске вође, а сам Стамболијски био је мучен и убијен 14. јуна.⁷⁴

Власт је преузела коалициона влада коју је предводио Александар Цанков (1879-1959) па су Бугари почели да организују упаде, такозване тројке на југословенском подручју. „То је у Југославији изазвало енергичне репресивне мере и скоро херметичко затварање границе. Дипломатски односи одржавали су се скоро само формално и претили су сваки час да се прекину. Софијска влада тражи отворен наслон на Рим, одржава везе с њим и иступа на свим јавним форумима против Југославије.“⁷⁵

Велике силе никад нису несебично прилазиле балканским проблемима, тако да су балкански народи, па и Срби и Бугари, често бивали само оруђе у остваривању њихових интереса. И пре Првог светског рата и после њега било је сила које су хтеле да искористе балканске антагонизме за своје експанзије. Једини начин да се супроставе тим империјалистичким тежњама била је балканска солидарност.

Чињеница да су Краљевини СХС и Краљевина Бугарска биле суседне државе које су осуђене да егзистирају једна поред друге веома је утицала на то да временом, и поред свих размимоилажења, односи буду стабилизовани. „Аналитичари политичких прилика ипак су примећивали да, увек када би односи кретали ка међусобном зближавању, неки терористички, заверенички или криминални акт (убиства, упади комита, диверзије, терор над левичарима и друго) успевао је поново да их врати у стање крајње уздржаности, неповерења и непријатељства.“⁷⁶

Значајну улогу у нормализацији политике на Балкану и југословенско-бугарских односа имао је краљ Александар Карађорђевић (1888-1934), који је последње године свог живота посветио томе, трудећи се да политику балканских народа врати на једино могућу здраву основу „Балкан балканским народима“. Приватном иницијативом коју је Влада с пажњом пратила и помагала, почели су преговори о стварању једног балканског пакта. После је сам краљ узео на себе лично да

⁷³ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије :1918 – 1941* (Београд: „Филип Вишњић“, 2020), 826.

⁷⁴ Владимир Ђоровић, *Илустрована историја Срба. Књ. 6* (Београд: Политика, Народна књига, 2006), 170-171

⁷⁵ Исто

⁷⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије :1918 – 1941* (Београд: „Филип Вишњић“, 2020), 826.

ради на том делу. „Године 1933. он је отишао у Бугарску, на Црно море, где се састао са царем Борисом, а у Цариграду је утврдио пријатељство са главним јунаком и препородитељем нове Турске, Кемалом Ататурком. Потом је почео преговоре на Крфу. Наставио их је са Бугарима, ако и не да их сасвим придобије за сарадњу, а онда да бар ублажи старе оштрине. Крајем 1933. године стигао је цар Борис са супругом у званичну посету Београду, а краљ Александар, непосредно пред свој пут у Марсеј, ишао је у Софију. Али Бугарска, исто као и Албанија није хтела прићи балканском пакту. Она са сталним ревизионистичким ставом, није хтела признати основе тога пакта, који је тражио узајамно поштовање створеног стања. Албанија, зависна од Италије, није имала слободне воље. Остале четири државе Балкана Југославија, Турска, Румунија и Грчка наставиле су преговоре и 9. јуна 1934. године је у Атини потписан балкански пакт у жељи да се допринесе учвршћивању мира на Балкану.“⁷⁷

Бугарско-југословенско зближавање, по историчару Крсти Манчеву, је званична политика Бугарске и Југославије од јесени 1933. до пролећа 1941. „Почетак је сусрет између цара Бориса и краља Александра 18. септембра 1933. на београдској железничкој станицу, а крај немачко-италијанска офанзива на Балкан априла 1941. године. Средином овог периода две стране закључују пакт о 'вечном' пријатељству (24. јануара 1937)“.⁷⁸

По Манчеву мотиви двеју страна су различити – главни циљ Бугарске је да пронађе излаз из изолације у којој се после Првог светског рата нашла, тако да је перспектива за постизање овог циља приближавање Југославији која заузима кључни положај и у Средњој Европи и на Балкану. С друге стране Југославија у зближавању са Бугарском види нормализацију односа на бугарско-југословенској граници.

Уочи Другог светског рата Бугарска се суочила са избором неутралности и притиска да земљу укључи у један од два војно-политичка пакта у настајању. Одлука бугарског државног врха на челу са Царом Борисом III (1894-1943) и председником владе Богданом Филовим је била да се земља определи за неутралност. Како се рат

⁷⁷ Владимир Ђоровић, *Илустрована историја Срба. Књ. 6* (Београд: Политика, Народна књига, 2006), 173-174

⁷⁸ Кръстьо Манчев, *Сърбия и сръбско-българските отношения 1804-2010* (София: Парасигма, 2014), 362

ширио Европом и Немачка инвазија бивала све озбиљнија, посебно после пада Француске, Немачка врши притисак на земље Балкана да приступе Тројном пакту⁷⁹.

Имајући у виду жељу Бугарске да поврати територије изгубљене у Првом светском рату, Немачка јој даје јужну Добруцу с циљем да је придобије као савезника. Децембра 1940. Бугарска започиње преговоре са Немачком да би 1. марта 1941. председник владе Филов у Бечу потписао споразум са Тројним пактом по коме Бугарска постаје једна од земаља Сила осовине. После потписивања пакта немачке снаге улазе у Бугарску. По окупирању Југославије и Грчке, Бугарска добија и источну Србију и западну Тракију, а по одлуци цара Бориса III Бугари замењују немачке трупе у окупираној Југославији уместо да учествују у рату са Совјетским Савезом.

На иницијативу радничког покрета и Комунистичке партије Бугарске организује се партизански покрет који се противи нацистичкој влади. Почетком рата покрет није био толико јак, али априла 1943. од свих дотадашњих партизанских јединица ствара се Народноослободилачка армија.

После смрти цара Бориса августа 1943. године земљом управља савет на чијем челу је премијер Филов. Ситуација се посебно компликује после савезничког бомбардовања Софије крајем 1943. Бугарски врх решава да изађе из рата, али будући да је услов Америке потпуна капитулација, одлучује се на објаву неутралности и тражи од немачке војске да напусти земљу. Совјетски Савез, чија је Црвена армија већ стигла до Румуније, прихвата објаву неутралности. Немци напуштају Бугарску 7. септембра 1944.⁸⁰

Само дан након одласка Немаца, у ноћи између 8. и 9. септембра 1944, дошло је до насилне промене власти. Тада је збачена влада Константина Муравиева (1893-1965) и на власт долази Отаџбински фронт на челу са Кимоном Георгиевим (1882-1969). Отаџбински фронт преузима власт у земљи уз помоћ формација бугарске војске која му се прикључује и уз подршку партизана из прокомунистичке Народноослободилачке армије. Бугарска је склопила примирје са савезницима и променила своју геополитичку оријентацију, прешавши на њихову страну. После овог пуча дешавају се велике

⁷⁹ *История на Българите – От освобождението (1878) до края на Студената война (1989)* (ред. Георги Марков), том III (София: Знание ЕООД : Книгоиздателска къща Труд 2003), 234.

⁸⁰ Кръстьо Манчев, *Сърбия и сръбско-българските отношения 1804-2010* (София: Парадигма, 2014), 363

политичке, економске и друштвене промене у бугарском друштву, а држава потпада под јак совјетски утицај⁸¹.

1.2. Културне везе

Владавина Османлија бугарским земљама, која је трајала од 1396. до 1878. године, зауставила је економски, политички, образовни и културни развој бугарског народа. Једини центри просветитељства су биле школе при манастирима и црквама (килийни училища), које је оснивао и издржавао народ, у циљу да делимично задовољавају потребу за образовањем и помажу у очувању бугарског националног духа и књижевне баштине.⁸² Повећана национална свест током препорода дала је замах развоју националне културе, па се јавља потреба за световним образовањем⁸³.

Прва модерна бугарска световна школа била је Габровска заједничка школа основана 1835. године. По угледу на њу, отворене су многе заједничке школе (мушке и женске).⁸⁴ Нове образовне тенденције епохе налазе место у првом бугарском световном уџбенику „Буквар са разним поукама, који је саставио Петар Х. Берович за бугарске школе“ („Буквар с различни поучения, събрани от Петра Х. Беровича за българските училища“), познатијијем под називом „Рибен буквар“(1824).

За образовање у доба османске владавине карактеристично је да су се људи сами бринули о отварању, управљању и одржавању својих школа и борили се против утицаја са стране у њихов рад.⁸⁵

После Кримског рата (1853-1856) образовање и педагошка мисао у Бугарској ушли су у нову фазу развоја – заједно са руским утицајем⁸⁶ и западним утицајем, отварају се прве женске девичанске школе, прелази се на разредну организацију образовања, отварају се прве стручне и недељне школе, тако да је до почетка седамдесетих година 19. века у Бугарској било око 1600 школа.

⁸¹ Александър Везенков, 9 септември 1944 г. (София, Сиела, 2014), 57.

⁸² Енциклопедия „България“, том 4 (София: Издателство на БАН, 1984), 647-650.

⁸³ Најактивнији делатници на пољу образовања, поред Паисија Хиландарског као покретача идеје о образовању, били су Софроније Врачански, Неофит Рилски, Петар Берон, Васил Априлов, Неофит Хиландарски - Бозвели, Емануил Васкидович и друге личности препорода.

⁸⁴ Енциклопедия „България“, том 4 (София: Издателство на БАН, 1984), 647-650.

⁸⁵ Исто

⁸⁶ Уџбеници су састављени по узор у руске уџбенике, а наставници су углавном били руски дипломци

Након ослобођења (1878) створени су бољи услови за развој образовања.⁸⁷

Према Привременом статуту јавних школа (1878), основана су 3 нивоа школства: основни (три године образовања), средњи (две године образовања) и главни (четири године образовања). Уводи се обавезно образовање за оба пола. За високо опште образовање отварају се реалне и класичне школе.⁸⁸

С обзиром на потребе пољопривреде и занатства, Закон о јавним и приватним школама из 1884. први пут је увео идеју стручног оспособљавања ученика.

После Уједињења 1885, у настојању да учврсти свој положај, велика буржоазија је занемарила развој основног образовања на рачун средњег образовања, које је интелигенцију припремало за државни апарат. Отворене су многе стране школе, преко којих је јачан западни, углавном немачки, утицај. На иницијативу Ивана Шишманова (1862-1928)⁸⁹, 1. октобра 1888. године у Софијској државној класичној гимназији отворен је Виши педагошки курс, који представља почетак високог образовања.⁹⁰

У Србији пре Првог српског устанка писмени људи су били реткост. Просветна делатност обављала се у црквама и манастирима (Раваница, Ресава, Љубостиња, Винча), наставу су изводили свештеници и калуђери и учило се из црквених књига. Кметско-феудални систем под османском влашћу условљавао је овакав вид стицања писмености. Са развојем привреде, интензиврана је потреба за стицањем образовања и писмености, па се тако поред црквених школа јављају и световне.

До битних помена у образовању долази у време Првог српског устанка. Тако Вук Караџић у свом Речнику под речју школа наводи да „за владања Црнога Ђорђа у Србији су биле постављене школе готово по свим варошима и градовима, а и у гђе којим селима.“⁹¹ Према неким подацима у то време школе је похађало око 1.500 ђака, углавном дечака старости између 18 и 20 година.⁹²

⁸⁷ Две формиране политичке групе - конзервативци и либерали, имали су различите ставове према образовању. Конзервативци, као представници великих земљопоседника, предузели су кораке да отворе више стручних школа како би задовољили потребе за квалификованим радницима и ограничили образовање маса; либерали, који су бранили интересе малих власника, залагали су се за обавезно и бесплатно образовање

⁸⁸ *Енциклопедия „България“*, том 4 (София: Издателство на БАН, 1984), 647-650.

⁸⁹ Иван Димитров Шишманов је бугарски филолог, писац, политичар, универзитетски професор, министар народне просвете од 1903. до 1907. године

⁹⁰ *Енциклопедия „България“*, том 4 (София: Издателство на БАН, 1984), 647-650.

⁹¹ Вук Стефановић Карџић, *Српски ријечник: 1852* (Београд: Просвета, 1986), 1141.

⁹² Ивана Ђорђевић, Драган Лукић, „Школство и просвета у Србији у првој половини 19. века“ у: Зборник радова Учитељског факултета, књ. 12 (Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену, 2018), 82.

Својим доласком у Србију 1807. године важну улогу у развоју просвете преузима Доситеј Обрадовић (1739-1811), кога Карађорђе поставља за управника свих школа и попечитеља у Попечитељству просвештенија. Доситеј је уз наклоност устаничких вођа успео да се у устаничкој Србији, у периоду од 1808. оснују школе у свим нахијским центрима, у паланкама и варошицама, чак и у неким селима.⁹³

И поред омасовљења школа није било видног напретка и побољшања у њиховом раду. Ипак, под утицајем угарских краљевских академја, на којима су чиновници стицали образовање, крајем 1808. године у Београду је основана Велика школа, својеврсна стручна школа намењена образовању чиновника у јавним службама.

Све до 1811. године наставни план и програм у школама није постојао, па је сваки учитељ радио на свој начин онако како је знао. Тежило се само стицању основне писмености – читање, писање и рачунање.

Образовање се у годинама које следе полако развија.

Прва Врховна (виша школа), која је у ствари прва средња школа у Србији, основана је 1830. године, да би по моделу угарског Лицеја, 1838. основан Лицеј, који годину дана касније постаје самосталан. Задатак Лицеја је била припрема стручњака за разне области државне управе.⁹⁴

„У закону из 1844. године, поред формирања четири врсте школа – основна, лицеј, гимназија и посленотрговачка, помиње се и школовање женске деце, а самим тим се предвиђају и посебне школе. Девојчице су се могле школовати заједно са дечацма након навршене десете године. Акт о женским школама донет је тек 1846. године и њиме се предвиђало школовање од шест година. Истим актом се отворила и инцилирска трогодишња школа, у којој су се осим општих предмета училе и вештине, као што је певање, ручни рад и лепо понашање. Прва школа за женску децу је отворена 1845. године у Параћину.“⁹⁵

⁹³ *Историја српског народа: Књ. 5: Том 1: Од првог устанка до Берлинског конгреса: 1804-1878* (Београд. Српска књижевна задруга, 1981), 75.

⁹⁴ *Историја школства у Србији*, https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Историја_школста_у_Србији (преузето 12.09.2021)

⁹⁵ Ивана Ђорђевић, Драган Лукић, „Школство и просвета у Србији у првој половини 19. века“ у: *Зборник радова Учитељског факултета*, књ. 12 (Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену, 2018), 86.

Године 1863. Лицеј је претворен у Велику школу, која је Законом о устројству имала три факултета: филозофски, правни и технички. Велика школа добија унутрашњу аутономију 1896. године, да би 1905. прерасла у универзитет.⁹⁶

Друштвени, образовни и културни услови одувек су имали утицај на историју идеја, културу и стваралаштво у неком народу. Као што државе и њеног развоја нема без развијених државних институција, исто тако ни правог културног развитка у државама и народима нема без установа образовања и културе.

Период бугарског препорода прате значајне промене у свим сферама друштвено-економског, политичког и културног живота. Промене у културној и духовној, верској сфери карактеришу два основна правца: новобугарски просветни покрет и борба за црквену самосталност. Циљ покрета је ослобађање образовања и културе од грчког утицаја⁹⁷ и постављање основа материјалне и духовне културе, борба против грчке црквене власти за независност бугарске цркве. Свакако најзначајнији резултат препорода је убрзани развој бугарске националне књижевности, који је условљен развојем образовања и утврђивањем јединственог националног књижевног језика у првој половини 19. века, те стварање народних читалишта као стедишта културе бугарске нације.

Бурни 19. век у српско-бугарским односима био је изузетно значајан и на пољу културне сарадње два народа, првенствено у области књижевности и превођења.⁹⁸ Однос двеју националних књижевности, дефинишу појмови узајамност и прожимање. Још од првих контаката (средњовековна српска и бугарска књижевност), и каснијег периода, однос се развија по наведеном рецепту, узајамности и прожимања, без обзира на повремена затишја, условљена историјским и политичким разлозима.

Велики бугарски књижевни критичар и врсни познавалац српске књижевности Светлозар Игов у књизи „Историја новије бугарске књижевности“ истиче да „бугарска и српска књижевност нису само књижевности народа сличног историјског развоја (на

⁹⁶ Историја школства у Србији, https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Историја_школста_у_Србији (преузето 12.09.2021)

⁹⁷ Као последица израженог статуса грчке културе међу балканским народима, у Бугарској у 19. веку се појављују такозвани гркомани. Нова бугарска интелигенција је под њиховим израженим утицајем, па и поред појаве бугарске егзархије, остају верни Цариградској паријаршији. Грчки утицај је посебно изражен у образовању и култури.

⁹⁸ Елизабета Георгиев, „Бугарска култура у преводу“, у: *Културе у преводу : тематски зборник. Књ. 2*, уредници Александра Вранеш, Љиљана Марковић. (Београд : Филолошки факултет Универзитета, 2016) 148.

макроисторијском плану), него су то и књижевности које имају заједничко порекло у делу Тирила и Методија.“⁹⁹

Блискост двеју култура потврђује и чињеница да још на почетку 19. века у Србији почињу да се штампају и бугарске књиге са новобугарском ортографијом. Тако 1833. године излази прва таква књига – Аритметика Христакија Павловића (1804-1848). За њом следе дела великих бугарских просветитеља Неофита Рилског (1793-1881), Најдена Герова (1823-1900), Неофита Бозвелија (1785-1848), Саве Доброплодног (1820-1894)¹⁰⁰. Никола Карастојанов (1778-1874) је први бугарски штампар и издавач који ради у Београду, касније у Крагујевцу.¹⁰¹

Тридесетих година 19. века у периодичним издањима тога времена као што су *Српске новине*, *Српски дневник*, *Гласник Српског ученог друштва*, *Летопис Матице српске* излазе написи о бугарској књижевности, рекламе за претплату на бугарску периодику и књиге. Тако седином 19. века у Србији расте интересовање читалаца за бугарским књигама, где језик није велика баријера, а поред књига расте и интересовање за бугарску штампу. Око 1840. године у Србији и Црној Гори било је скоро хиљаду претплатника на бугарске књиге и листове (*Цариградски лист*, *Македонија*, *Бугарска књижица* и др.)¹⁰²

Скоро свако значајно бугарско књижевно остварење из прве половине 19. века, „забележено је или рецензирано у српској периодици са срдчним и искреним тоном.“¹⁰³ Доситеј Обрадовић, Лукијан Мушички, Вук Караџић, а касније и Јован Стерија Поповић, Јован Јовановић Змај и многи други књижевни ствараоци показивали су живо интересовање за бугарску књижевност из доба пре и током препорода. У том периоду значајан број бугарских учитеља и књижевника читали су српске књиге и

⁹⁹ Светлозар Игов, *Историја нове бугарске књижевности* (Београд: „Филип Вишњић“, 2004), 73.

¹⁰⁰ Ганчо Савов, *Узајамне везе српске и бугарске књижевности: кратак осврт*, <https://www.rastko.rs/rastko-bg/umetnost/knjizevnost/savremenik1996/gsavov.php> (преузето 21. 12. 2020).

¹⁰¹ Подаци говоре да је од 260 бугарских књига које су до средине 19. века издате, 70 штампано у српским штампаријама.

¹⁰² Ганчо Савов, *Узајамне везе српске и бугарске књижевности: кратак осврт*, <https://www.rastko.rs/rastko-bg/umetnost/knjizevnost/savremenik1996/gsavov.php> (преузето 21.12.2020)

¹⁰³ Илия Конев, *Из българи-сръбските литературни взаимоотношения* (София: Издателство на българиската академия на науките, 1968), 10

новине, користили српске граматике и друге школске приручнике, пратили развој српске књижевности.¹⁰⁴

Велику улогу у подстицају буђења интересовања културних радника бугарског предпрепорода и препорода за националну културу има Јован Рајић који се бавио бугарском историјом. Под утицајем Јернеја Копитара Вук Караџић прикупља податке о језику и култури Бугара. „Као резултат тог подстицаја Вук Караџић је 1822. у Бечу издао 'Додатак Санктпетербуршким упоредним речницима свих језика и дијалеката, са посебним освртом на бугарски језик'. Тај рад је допуна упоредним речницима који су урађени крајем 17. века по поруци царице Катарине Велике, а у којима недостаје бугарски језик. Том књигом познати српски реформатор упознаје научни свет у Европи и словенску филологију која се рађала, с постојањем бугарског језика и фолклора. Караџић даје примере бугарских текстова и податке о бугарском језику и објављује бугарске народне песме.“¹⁰⁵

Средином 19. века значајан број припадника бугарске емиграције привремено живи и ради у Србији, међу којима су и истакнути писаца као што су Георги Сава Раковски и Љубен Каравелов¹⁰⁶. „Србија их привлачи тиме што је као самостална држава створила услове за духовни напредак, за развој слободније воље и то управо у периоду када бугарски народ и даље пропада у условима османлијског ропства и примитивизма.“¹⁰⁷

Период после ослобођења од Османлија карактерише пораст броја читалишта. Појављују се разноврсни облици масовних културних и образовних активности, проширују се сакупљачке активност музеја, развија се уметнички аматеризам, почиње изградња нових специјалних објеката за читалишта. Градитељи нове Бугарске стварају општинске библиотеке, позоришта, хорове, музеје и друге културне институције.

¹⁰⁴ Српске књиге се користе у настави у бугарским школама у Габрову, Старој Загори, Шумену, Клисурси, Видину, Лому, Свиштову, Враци и другим местима

¹⁰⁵ Светлозар Игов, *Историја нове бугарске књижевности* (Београд: „Филип Вишњић“, 2004), 73

¹⁰⁶ Љубен Каравелов (1834-1879) бугарски писац који има значајну улогу за учвршћивање српско-бугарских односа. У периоду од 1867. до 1869. године боравио је у Београду, а касније прелази у Нови Сад. У Београду је написао, а у Новом Саду штампао, своју чувену повест *Је ли крива судбина*. - *Бугарска књижевност: хрестоматија*, приредили Михајло Панџић, Дарина Дончева (Београд: Филолошки факултет; Ниш: Братство, 2007), 53

¹⁰⁷ Ганчо Савов, *Узајамне везе српске и бугарске књижевности: Кратак осврт*, <https://www.rastko.rs/rastko-bg/umetnost/knjizevnost/savremenik1996/gsavov.php> (преузето 21.12.2020)

Након обнове бугарске државности, новонастале државне институције добијају задатак да преузму функције старих читалишта, али читалишта не губе на свом значају. Држава која у потпуности преузима бригу о школама, нема довољно могућности за обављање свеобухватних, на националном нивоу културних и образовних активности, као што су читалишта успела да спроведу у годинама препорода.

За стварање амбијента који ће гарантовати и културни развој Бугарске, од значаја су и доношење Устава и других законских аката. Са усвајањем првог бугарског Устава, Трновског устава из 1879, гарантује се слобода говора и штампе, наложено је обавезно бесплатно образовање, забрањена је цензура, за издате књиге од одговорности се ослобађају штампари и издавача. Усвојена је Уредба о оснивању јавних библиотека (1879), Закон о слободи штампе (1881), Закон о Народној библиотеци у Источној Румелији (1882), Закон о градским општинама (1886), Закон о депозиту публикација у народним библиотекама (1897), Закон о народној просвети (1909)¹⁰⁸, који има посебан одељак „Библиотеке и читалишта“. Усвајањем Закона о народној просвети, који је допуњен и проширен 1910. и 1921. године, општинске библиотеке и читалишта стављају се под врховни надзор Министарства народне просвете. Оно се обавезује да одобрава статуте читалишта, контролише њихову унутрашњу организацију и пружа подршку њиховим активностима. Истовремено у Закону постоји текст према коме Министарство може да помаже читалишта новцем и књигама и друго. То је практично жеља, али не и обавеза.

У периоду од 1850. до 1870. године бугарска књижевност, сагласно уобличавању модерне бугарске нације и културе, добија тематски и жанровски модернији лик. Велики значај у том процесу имају и читалишта која постају центри књижевног живота.¹⁰⁹

Шездесетих и седамдесетих година 19. века у Бугарској се преводе, али и у оригиналу читају¹¹⁰ дела Доситеја Обрадовића, Јована Рајића, Захарија Орфелина.

¹⁰⁸ *Библиотечното дело в България: сборник от нормативни документи 1878-2009* (София: Българска библиотечно-информациона асоциация, 2010), 64.

¹⁰⁹ *Бугарска књижевност: хрестоматија*, приредили Михајло Пантић, Дарина Дончева (Београд: Филолошки факултет; Ниш: Братство, 2007), 9.

¹¹⁰ Многи бугарски писци тога доба инсистирали су на непосреднијој вези са српском књижевношћу. Интересантан је податак да је бугарски књижевник Петко Рачев Славев (1827-1895) сам научио

Посебно је популаран рад Јована Стерије Поповића¹¹¹ чија се драмска дела преводе, али и адаптирају за бугарске читаоце и гледаоце.

Период који следи после ослобођења Бугарске од турског ропства карактерише успостављање још чвршћих бугарско-српских књижевних веза које се заснивају на интензивном превођењу дела Јована Јовановића Змаја, Ђуре Јакшића, Његоша, Лазе Лазаревића, Симе Матавуља, Милована Глишића и многих других у Бугарској и превођењу дела Христа Ботева, Љубена Каравелова, Ивана Вазова, Петка Славејкова и других у Србији. Ни политичка нетрпељивост и српско-бугарски рат 1885. године није успео да прекине ову везу. Важно је истаћи да ниједан српски или бугарски писац тога доба „није дозволио да падне под утицај српско-бугарског рата из 1885. године. Напротив, сви који се баве овом тематиком (Иван Вазов, Милан Милићевић, Бранислав Нушић и др.) изражавају своје дубоко разочарење због братоубилачког рата.“¹¹²

Књижевни и културни односи Срба и Бугара у претходном периоду пратили су друштвене и политичке односе. Књижевне везе интензивирају се крајем 19. века и доносе професионалније зближавање, у смислу озбиљнијег ангажовања и писаца и преводилаца да би сам почетак 20. века обележила организација сусрета југословенских писаца. Са бугарске стране у том пројекту посебно су активни Стефан Бобчев (1853-1940), Петко Тодоров (1879-1916), Андреј Протич (1875-1959), Стилијан Чилингиров¹¹³ и други њихови савременици који у више наврата посећују Београд, успостављају личне контакте са својим српским колегама и учествују у реализацији значајних заједничких иницијатива. Резултат ових активности је организација првог сусрета писаца јужнословенских земаља у Београду 1904. године на којем је између осталог разматрана идеја о издавању заједничког часописа или алманаха. Годину дана касније у Загребу је организован други сусрет да би се исте године од 6. до 8. новембра

српски језик, преводио са српског првенствено поезију, а у својој библиотеци имао је много књига истакнутих српских аутора

¹¹¹ Стеријине драме су веома утицале на развој бугарске драмске књижевности.

¹¹² Ганчо Савов, *Узајамне везе српске и бугарске књижевности: Кратак осврт*, <https://www.rastko.rs/rastko-bg/umetnost/knjizevnost/savremenik1996/gsavov.php> (преузето 21.12.2020)

¹¹³ У архиви Стилијана Чилингирова која се чува у Централном државном архиву у Софији има доста података о организованим српско-бугарским сусретима књижевника. Тако Чилингиов наводи да је 5. септембра 1904. отворена прва јужнословенска изложба у Београду. На челу бугарске, после српске, најбројније делегације, био је сам Чилингиров који је представио рад „бугарско-српски културни односи од најстаријих времена до данас“. Акценат у раду је стављен на зближавање двеју књижевности и поред очитих политичких проблема.

у Београду одржао Први конгрес писаца јужнословенских земаља. Следећи конгрес писаца одржан је августа месеца 1906. године у Софији где су српску делегацију представљали Јован Скерлић, Павле Поповић и Бора Станковић.¹¹⁴

У периоду који следи бројна су ангажовања књижевних критичара у разматрању двеју књижевности. Посебно се истичу активности Јована Скерлића, Тодора Марковића, Ивана Шишманова, Бојана Пенева „који стварају чврсту основу за свестрано оветљавање свих питања и проблема која се односе на књижевност и културну историју Бугара и Срба“.¹¹⁵

На бугарској књижевној сцени појављују се писци као што су Стилијан Чилингиров, Михалаки Георгиев, Петко Тодоров који добро познају српску књижевност и раде на њеној популаризацији у Бугарској. С друге стране добри познаваоци бугарске књижевности у Србији Јован Скерлић, Бранислав Нушић, Миодраг Ибровац и други представљају бугарску књижевност српској читалачкој публици. Тако у то време у Софији излази Антологија српске поезије, а у Београду култна збирка прича *Баја Гањо* Алека Константинова.

Говорећи о резултатима српско-бугарских књижевних односа од периода после ослобођења Бугарске до балканских ратова бугарски историчар књижевности Илија Конев истиче: „Колико више их анализирали, толико смо сигурнији да они сведоче о веома живим везама, који се остварују између две књижевности у духу њихових националних традиција, и поред неблагонаклоних за то политичких услова.“¹¹⁶

Интересантан је и податак да је током 1911-12. године аташе и секретар у српској амбасади у Софији био песник Јован Дучић. Бугарска књижевна јавност упознала се са његовом поезијом још 1907. године. „О његовој делатности у Софији има мало података, али вероватно је била подређена политичком тренутку и ратној

¹¹⁴ Илија Конев, *Из българи-србските литературни взаимоотношения* (София: Издателство на българската академия на науките, 1968), 26-27

¹¹⁵ Исто, 28.

¹¹⁶ Илија Конев, *Из българи-србските литературни взаимоотношения* (София: Издателство на българската академия на науките, 1968), 149

ситуацији. Међутим, ту он ствара неке своје значајне поетске радове, а касније објављује чланак *Србија и Бугарска* (1914) и песму *Бугари* (1916).¹¹⁷

Оптерећене негативним искуством прошлости, првенствено Другим балканским ратом и Првим светским ратом, те македонским питањем као извором сталних сукоба и атмосфере нетрпељивости, по завршетку Великог рата Краљевина СХС и Краљевина Бугарска отпочеле су свој мирнодопски живот у којем је поново требало успостављати мостове сарадње, пријатељства и културног зближавања.

„У потрази за националном и 'балканском' суштином међусобног живота која их је упућивала једне на друге, људи културе, на жалост, нису могли да превазиђу политичке неспоразуме који су сваким даном нарастали.“¹¹⁸ У новим политичким околностима, после свргавања земљоделаца 1923, ретки су били они бугарски интелектуалци који су се усуђивали да интензивније заговарају културно зближавање са западним суседом.

„Отпори интензивнијој културној и просветној сарадњи постојали су и у Краљевини СХС. Министар просвете Светозар Прибићевић (1875-1936) је у априлу 1922. године указао на постојање трагова 'бугарске шовинистичке пропаганде' у Источној Србији и Македонији и заговарао 'најодлучнију борбу' свим средствима. Та просветна политика је у својој суштини била антибугарска.“¹¹⁹

Средином двадесетих година значајну улогу у успостављању југословенско-бугарских културних односа има Милан Ракић, који је у периоду од 1921. до 1927. југословенски амбасадор у Бугарској и који, преко познанстава са истакнутим бугарским писцима, уметницима, свесрдно ради на зближавању бугарске и српске културе и на стишавању негативности изазваних ратом.

Период затегнутих културних односа двају суседа после Великог рата траје релативно кратко и већ крајем двадесетих година у Бугарској излазе дела Иве Андрића,

¹¹⁷ Ганчо Савов, *Узајамне везе српске и бугарске књижевности: Кратак осврт*, <https://www.rastko.rs/rastko-bg/umetnost/knjizevnost/savremenik1996/gsavov.php> (преузето 21.12.2020)

¹¹⁸ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије :1918 – 1941* (Београд: „Филип Вишњић“, 2020), 826.

¹¹⁹ Исто, 827.

Десанке Максимовић¹²⁰, Божидара Ковачевића, Срђана Туцића и првенствено Бранислава Нушића, који постаје изузетно популаран. У Србији се појављују чланци о бугарској књижевности, али и поезија и проза бугарских писаца тога доба Геа Милева, Теодора Трајанова, Пеје Јаворова, Доре Габе.

После Пиротског споразума, из марта 1929, који се тицао питања регулисања чувања границе, граничног саобраћаја и промета и двовласничких имања и мукотрпних преговарачких процеса, коначно се стање између два суседа мало стабилизовало, тако да је почев од 1933. године однос Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске био срдачнији. У тој атмосфери, сходно томе колико је политички однос два суседа дозвољавао њено слободно продубљивање, полако се развија културна сарадња уметника, књижевника и научника. Дошло је до учвршћавања односа, ширења и прожимања појединаца и друштвених група. Сам процес је био успорен после убиства краља Александра у Марсеју октобра 1934. године.

Велику улогу у популаризацији бугарске књижевности игра културни радник и преводилац Сениша Пауновић који за кратко време преводи бројне ауторе¹²¹. Сениша Пауновић се као преводилац афирмисао у периоду између два рата. Посебно је

¹²⁰ Десанка Максимовић је велики пријатељ бугарске књижевности која своја познанства са бугарским песницима гради од тридесетих година прошлог века. Њени пријатељи су песникиње Блага Димитрова, Дора Габе, Калина Малина. Године 1932. упознаје бугарску песникињу Елисавету Багрјану, да би се то пријатељство продубило 1933. на конгресу ПЕН-а у Дубровнику. Десанка преводи поезију Багрјане и већ 1935. је гост бугарског ПЕН клуба. С друге стране Багрјана преводи Десанкину поезију за коју је бугарска књижевна јавност већ знала. Интересантан је податак да о Десанкином стваралаштву пише бугарска књижевна периодика још 1924. године непосредно по излажењу њене прве књиге песама. (Бранко. С. Ристић, „Десанка Максимовић међу Бугарима“, *Баштина*, бр. 9-10 (1998-1999), 152-153)

¹²¹ Значајнији преводи Сенише Пауновића су: роман „Црни не побелеше“ Владимира Пољанова (Београд, „Народно дело“, 1933), драма „Големанов“ Стефана Л. Костова (Београд, Књижара Радомир Д. Чуковић, 1935), „Бугарске дечје приче“ (Београд, Књижара Радомир Д. Чуковић, 1935), новела „Чифлук крај границе“ Јордана Јовкова (Београд, Професорска задруга, 1940), збирка прича „Баја Гања“ Алека Константинова („Рад“, 1955), роман „Под игом“ Ивана Вазова (Београд, „Вук Караџић“, 1975), „Дивље приче“ Николаја Хајтова (Београд, „Рад“, 1979) „Три једночинке“, „Род рођени“, „Земља“, „Дете“ и „Царевић“ Николаја Рајнова, „Некрштен дан“ Јордана Радичкова, „Септембар“ Геа Милева. Тридесетих година прошлог века Пауновић је преводио и Елина Пелина, Ангела Караличева, а 1937. године припремио је збирку прича „Испод Витоше“ у којој се налазе приче најпознатијих бугарских аутора тога доба.

значајан боравак Пауновића у Софији тридесетих година у улози дописника листа *Политика*.¹²²

„Универзална по својој природи, култура је тенденцијама да се шири, прожима и зближује, упознаје и обогаћује ишла на руку заговорницима тезе да једино словенски Балкан, сједињени Срби и Бугари у оквирима једне државе, представљају решење проблема југоисточне Европе. Због тога су људи политике настојали да стално имају на оку књижевнике, уметнике, научнике да их спутавају у њиховој хуманистичкој делатности, спречавају сваку културну делатност која би ишла испред политике, даље од дозвољеног и прописаног, независно од воље политичке моћи, гоњена својом природом толико другачијом од огољеног политичког интереса промовисаног у врховни принцип међудржавне сарадње. Током 1929. и 1930. године у бугарској штампи могло се прочитати да су залагања за тзв. Балканску културу само мамац за „глупаве шаране у бугарској интелигенцији“. Но све више је на питање „Да ли заиста интелектуална омладина у Бугарској има жељу да поправи тешке односе између два народа?“- добија позитиван одговор.¹²³

За почетак тридесетих година везују се покушаји озбиљнијег успостављања сарадње, али која је на жалост и даље била под чврстим утицајем политике, па су покушају међусобних гостовања културних радника били неуспешни.¹²⁴

До озбиљније промене културне атмосфере дошло је након политичких промена у Софији када је 1931, на место министра просвете Бугарске, дошао К. Мурјавјев (1893-1965). Први корак у том правцу било је успостављање сарадње на пољу позоришта где се на репертоару Народног позоришта у Софији нашла „Госпођа министарка“ Бранислава Нушића, а учињени су и први кораци за успостављање дубље сарадње два национална театра.

Позоришним људима придружили су се и људи из света музике, а свакако најактивнији су били књижевници, па су тако већ средином 1932. Југославију посетиле

¹²² Елизабета Георгиев, „Преломно време и преводилац: библиотека целина Синише Пауновића у Библиотеци у Димитровграду“ У: *Легати и библиотеке целине / Библионет 2016* (Београд : Заједница матичних библиотека Србије ; Крагујевац : Народна библиотека "Вук Караџић", 2016) 345-357.

¹²³ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије :1918 – 1941* (Београд: „Филип Вишњић“, 2020), 829.

¹²⁴ Концерт Београдског квартета у Софији бегруара 1931. био је пропраћен инцидентима, а бугарски писци одбили су позив југословенског ПЕН центра

бугарске књижевнице Дора Габе и Јелисавета Багрјана, чија је посета у Љубљани, Загребу и Београду изазвала велико интересовање у културној, стручној и читалачкој јавности.

По угледу на друга слична друштва пријатељства која се оснивају крајем двадесетих и почетком тридесетих година прошлог века, 24. септембра 1933. године у Београду је основана Југословенско-бугарска лига.¹²⁵ Овај потез се може сматрати почетком системског рада на културном зближавању у условима када се однос две државе видно поправио. На оснивачкој скупштини Лиге¹²⁶ присуствовао је и бугарски посланик Георги Кјосеиванов (1884-1960), који ће неколико година касније „постати председник владе и министар спољних послова и бити један од главних заговорника политике зближавања са Југославијом и потписник Пакта о вечном пријатељству из 1937. године“.¹²⁷

Бугарска штампа је изузетно позитивно реаговала на вест о оснивању Лиге у Београду, па је као одговор на потез о њеном оснивању већ 29. септембра 1933. године уследило оснивање Бугарско-југословенског друштва (Българско-югославско дружество) у Софији.¹²⁸ „Да је оснивање ова два удружења повезано, говори и то да се иницијативни одбор у престоници Бугарске састао само два дана након скупштине у Београду. Као циљ софијског удружења наведено је да служи као посредник и регулатор жеље бугарског друштва за узајамним упознавањем Бугарске и Југославије, без уплитања у актуелну политику“.¹²⁹

¹²⁵ Бојан Симић „Југословенско-бугарска лига у Београду“, у: *Традиција и трансформација* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 161–178. Доступно и на https://www.academia.edu/40601469/ЈУГОСЛОВЕНСКО_БУГАРСКА_ЛИГА_У_БЕОГРАДУ

¹²⁶ У документу под називом *Правила Југословенско-бугарске лиге* у Београду стоји да је основни задатак удружења „проучавање прилика у Бугарској; и то како економских и политичких тако и културно-просветних; ширење идеја да је споразум и братство са Бугарима животни интерес оба народа.“ – Бојан Симић „Југословенско-бугарска лига у Београду“, у: *Традиција и трансформација*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 164.

¹²⁷ Исто

¹²⁸ „Један од првих заједничких пројеката удружења у Београду и Софији било је покретање *Југословенско-бугарског прегледа*. План је био да он излази шестомесечно а да га наизменично уређују два удружења. Први број је изашао у мају 1934. у Софији, а други у фебруару 1935. у Београду. У листу су објављивани текстови на бугарском и српскохрватском са циљем да дође до трајног споразума између два народа... Тираж листа био је 2000 примерака и он се равномерно пласирао у обе државе. Трећи број требало је да припреми и објави друштво из Софије, али по свему судећи он никад није изашао.“ – Бојан Симић „Југословенско-бугарска лига у Београду“, у: *Традиција и трансформација* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 169.

¹²⁹ Бојан Симић „Југословенско-бугарска лига у Београду“, у: *Традиција и трансформација*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 169.

Ипак, имајући у виду политички амбијент у Бугарској и утицај деснице на политичкој сцени земље „Оснивање „Српско-бугарског“ друштва у Софији такође је био акт који је у себи носио противуречности: жељу за сарадњом, али и уздржаност и обазривост. Чињеница да су челне функције у друштву добили Данаил Крапчев, главни уредник антијугословенског листа *Зора*, и антисрпски расположени проф. Милетич и В. Думев, била је у супотности са намером да друштво послужи међусобном зближавању.“¹³⁰

Убрзо по оснивању Југословенско-бугарска лига¹³¹ је имала око 700 регистрованих чланова, не само из Београда већ и из унутрашњости. Рад друштва био је организован по секцијама које су се током времена шириле, па је пред крај њеног деловања 1939. и 1940. Лига била састављена из секције за публикације¹³², правне секције, културне, привредне, секције за екскурзије и туризам, секције за сарадњу са омладином.¹³³

„Годину дана касније, међу редовним члановима Лиге било је 98 инжењера, 47 професора, 36 банкарских чиновника, 16 занатлија, 14 народних посланика, 13 трговаца, 9 индустријалаца, 8 судија, 6 свештеника, 5 новинара, 4 сенатора и друго. Социјална структура чланства указује барем на две ствари: да је идеја зближавања Југославије и Бугарске пустила корене у свим слојевима југословенског друштва и да укључивање истакнутих људи политике у рад Лиге сведочи истовремено о осетљивости и важности њеног постојања и делатности. Југословенско-бугарска лига је у својим просторијама (Кнез Мијајлова бр. 8) формирала читаоницу у којој се могло наћи неколико листова: *Мир, Зора, Слово, Пладне, Землоделско знаме, Знание*,

¹³⁰ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије :1918 – 1941* (Београд: „Филип Вишњић“, 2020), 831.

¹³¹ Организације југословенско-бугарског пријатељства у годинама после 1933. осниване су и у другим градовима Краљевине Југославије, у Загребу, Љубљани, Сплиту, Новом Саду, па је у том смислу формиран Савез југословенско-бугарских лига.

¹³² Лига је своју издавачку делатност покренула 1937. и до краја рада издато је осам књига (Никола Мирковић, *Бугарска граматика* (1937), Никола Мирковић, *Бугарско-српскохрватски диференцијални речник* (1937), Иван Батаклијев, *Бугарска, кратак географски преглед* (1937), Никола Мирковић, *Љубен Каравелов* (1938), Љубомир Божиновић, *О бугарској дејој књижевности* (1938), А. В., *Вођа кроз Бугарску* (1939), Љубен Каравелов, *Српске приповетке* (1939), Милан Ивановић, *Царински савез и Балкан: С погледом на царински савез са Бугарском* (1940) Бојан Симић „Југословенско-бугарска лига у Београду“, у: *Традиција и трансформација* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 170.

¹³³ Бојан Симић „Југословенско-бугарска лига у Београду“, у: *Традиција и трансформација*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 166.

Камбана, Медицински преглед. Постојала је намера да читаоница¹³⁴ прикупи и осталу бугарску штампу и часописе и да с временом постане нека врста института у којем би јавни радници, уметници и научници могли лако да дођу у контакт са бугарском културом. Лига¹³⁵ је оформила југословенско-бугарски привредни комитет, организовала посете бугарских новинара, јавних радника, певачког друштва „Гусле“, организовала концерт бугарских пијанисткиња, водила преписку са Бугарско-југословенским друштвом у Софији, организовала предавања и друго.“¹³⁶

У циљу југословенско-бугарског зближавања Лига је организовала бројне изложбе, концерте, књижевне вечери, излете, свечне академије и друго. „Многе од тих манифестација имале су директно покровитељство државе, као што је био случај са истовременим изложбама југословенске књиге у Софији и бугарске књиге у Београду које су отворене 18. јуна 1939. а чији покровитељи су били тадашњи министри просвете Богдан Филов и Стеван Ћирић.“¹³⁷

Колико се радило на успостављању бољих односа са Бугарском говори и чињеница да је у Београду почетком 1934. основана Студенска југословенско-бугарска лига која је имала око 740 уписаних чланова и која је интензивно сарађивала са сличном организацијом из Софије, која је 1934. имала 184 члана. Организовали су заједничке акције, предавања, долазило је до размене студената, а интересантна је чињеница да се „по подацима Студенске југословенско-бугарске лиге у Београду, на југословенским универзитетима током 1938. године школовало око 1.250 студената из Бугарске, од тога око 840 на Београдском универзитету.“¹³⁸

У периоду од 1935. до 1938. Лига је радила на пројекту бугарске библиографије „Било је замишљено да библиографија обухвата податке о томе шта је преведено са бугарског на српскохрватски језик, шта је све у домаћој књижевности писано и објављено о Бугарској, све чланке и вести о Бугарској растурене по појединачним часописима месечним, полумесечним и недељним, па и појединим дневним листовима

¹³⁴ Читаоница је пред крај деловања друштва имала око 250 дела домаће и око 500 дела бугарске књижевности.

¹³⁵ Лига је организовала и течај бугарског језика, па је тако током 1940. одржан курс на коме је учествовало 105 полазника, највише чиновника и студената.

¹³⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије :1918 – 1941* (Београд: „Филип Вишњић“, 2020), 831-832.

¹³⁷ Бојан Симић „Југословенско-бугарска лига у Београду“, у: *Традиција и трансформација*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 167.

¹³⁸ Исто, 171.

и књигама.“¹³⁹ Рад на библиографији је вероватно био обустављен због недостатка средстава али и недовољно воље да се заврши.

Услед дубљег повезивања културних и научних радника, тридесетих година прошлог века сарадња две државе на пољу културе била је све богатија. Први корак су учинили новинари када је велика група југословенских новинара посетила Софију, а бугарски новинари су дошли у Београд. Крајем 1933. Софију је посетило 19 југословенских писаца и чланова ПЕН клуба, успостављена је сарадња софијске и београдске опере. Сарадњу успостављају и студенти, привредници, различита друштва. Велики и значајан догађај била је изложба седморице бугарских модерних сликара који су се представили у Београду и чија изложба је била изузетно лепо прихваћена

Те 1933. југословенски издавачи су објавили више текстова о бугарској култури него што је укупно урађено у периоду од 1878. до 1932. године.¹⁴⁰

„Бугарску књижевност и литературу преводили су на српскохрватски језик Љ. Божиновић, Људевит Крајчић, Бошко Токин, Нада Мирковић, Синиша Пауновић, др Никола Мирковић, Десанка Максимовић (преопеве поезије), а југословенску на бугарски Ј. Багрјана, Б. Цанева, М. Ролчева, Ст. Георгијева и други. Ипак ни у том периоду југословенске просветне власти нису биле благонаклоне према слободном уношењу бугарских књига, видећи у томе потенцијалну опасност пропагандног деловања. Спонтана одлука југословенских и бугарских књижевника и чланова ПЕН клубова, исказана 12. јануара 1934. године посебном 'Резолуцијом' о несметаном ширењу бугарских књига на целој територији Југославије и југословенских у Бугарској, просветне власти није обавезивала ни на шта“.¹⁴¹

Година 1934. такође је била у знаку бројних размена културних програма, првенствено музичких. Посебно се истиче гостовање 32 бугарска писца и песника, чланова ПЕН клуба који су током маја и јуна месеца посетили Београд, Загреб и Љубљану. Новине *Правда* од 30. маја 1934. године у тексту „Срдачне манифестације југословенско-бугарског зближавања“ доноси речи професора софијског универзитета Александра Балабанова који каже „Нека се чује у целој Бугарској: добили смо нешто

¹³⁹ Исто 175.

¹⁴⁰ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије :1918 – 1941* (Београд: „Филип Вишњић“, 2020), 832.

¹⁴¹ Исто

више него што се очекивало. Ја не верујем да се постигао већи успех од онога који су постигли наши књижевници и песници. Ми ћемо ускоро имати потпуно духовно уједињење, а политичко- то није наша ствар...“¹⁴²

Књижевно пријатељство двају народа нарочито се интензивира тридесетих година прошлог века, уобличено у лична пријатељства и узајамна гостовања српских и бугарских писаца.¹⁴³ „Искрени пријатељи српске књижевности у Бугарској постају Јелисавета Багрјана, Дора Габе, Магда Петканова, Јана Јазова, Димитар Панталејев, Петар Динев; међу преводиоцима се истичу Стојан Георгијев, Љубен Божинов и др. Честе узајамне посете резултирају превођењем дела, а пријатељи бугарске књижевности су и Милан Богдановић, Иво Андрић, Божидар Ковачевић и др.“¹⁴⁴

У периоду који следи међусобни културни контакти су настављени и резултирали су бројним дешавањима које је штампа и једне и друге државе бележила. Маја месеца 1935. године по први пут је заједнички обележен Дан словенске писмености, Дан Тирила и Методија. Неколико хиљада југословенских Сокола посетили су Бугарску, а организују се и сусрети делегација лекара, агронома, ветеринара и архитеката. Одржавају се концерти, предавања о историји, музици, позоришту, књижевности, а гостовања писаца држана су на принципу репроцитета... Интересантан је податак да су највиша бугарска одликовања добили Жанка Стокић, Добрица Милутиновић и други југословенски драмски уметници. Последња недеља у фебруару означена је данима југословенско-бугарског пријатељства тзв. Бугарска недеља¹⁴⁵.

Нове историјске околности и почетак Другог светског рата учиниле су да се културне везе Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске прекину, да би после рата, под утицајем политичког амбијента у обе социјалистичке земље, полако поново почеле да се успостављају.

¹⁴² Исто, 833.

¹⁴³ *Бугарска књижевност: хрестоматија*, приредили Михајло Пантић, Дарина Дончева (Београд: Филолошки факултет; Ниш: Братство, 2007), 421.

¹⁴⁴ Ганчо Савов, *Узајамне везе српске и бугарске књижевности: Кратак осврт*, <https://www.rastko.rs/rastko-bg/umetnost/knjizevnost/savremenik1996/gsavov.php> (преузето 21.12.2020)

¹⁴⁵ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије :1918 – 1941* (Београд: „Филип Вишњић“, 2020), 835.

2. ЧИТАЛИШТА У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

2. 1. Развојни лук читалишта у Бугарској и специфичност њихове друштвене улоге

Читалишта представљају специфичност бугарске нематеријалне културе и својом трајањем и разноврсним делатностима јединствена су појава у Европи. Бугарско народно читалиште „... комбинује у себи тежње више од једне генерације Бугара – почевши од делатника из доба бугарског народног препорода, преко градитеља бугарске државе из година које следе у њеном развоју до данас, када се овај процес свести и очувања исконских бугарских вредности наставља“.¹⁴⁶

По својој суштини, значају и намени читалиште у себи носи првобитни облик грађанског друштва у Бугарској.¹⁴⁷ Читалиште је једна од првих слободних грађанских организација, која настаје на принципу узајамног интересовања и удруживања људи са сличним идејама и мишљењима. Током година бугарско народно читалиште постаје најмасовнија и најраспрострањенија форма организовања људи, која има задатак да задовољава њихове културне потребе.

У речнику бугарског језика читалиште се дефинише као:

„1. Културна институција за ширење знања и културе, нарочито активна у времену препорода.

2. Зграда у којој је смештена таква институција. У читалишту се налази библиотека, позоришна сала, сала за пробе.“¹⁴⁸

Читалишта у Бугарској се појављују средином 19. века, у доба националног препорода, успела су да савладају све промене у бугарском друштву у 20. веку, те да, поред бројних изазова, опстану и у 21. веку. До данас су очувана и развијају се у

¹⁴⁶ Венцислав Велев, *Съюзът на народните читалища и неговите председатели* <https://www.academia.edu/> Съюзът–на–народните–читалища–и–неговите–председатели (преузето 17.11.2019.)

¹⁴⁷ Елизабета Георгиев, „Народна читалишта у Бугарској – историја и данашњица“, *Читалиште*, број 29 (новембар 2016): 52-61

¹⁴⁸ *Български тълковен речник*, <http://www.t-rechnik.info/home/search> (преузето 18.11.2019.)

складу са потребама различитих друштвено-историјских околности које су пратиле развој бугарске државе. Читалишта су и у овом веку јавне организације које су отворене за све чланове заједнице и карактеришу их културне и уметничке активности у које се сваки члан заједнице може укључити, зависно од својих интересовања.

Појава читалишта педесетих година 19. века је знак модернизације бугарских заједница које траже облик добровољног удруживања грађана, како би изграђујући културну самосвест, учиниле важан корак ка изградњи саме државе. У то време црква је једини израз такве грађанске организације. „Историјска је улога бугарског читалишта. Оно је мост, по коме старије генерације пролазе да стекну образовање кроз недељне школе. Оно је скелет на којем се гради бугарско позориште. Оно је основа на којој се утврђује просветитељска мисија женских, мушких и других организација. У њему се изучава демократска политичка култура.“¹⁴⁹

Разлоге за настанак првих бугарских читалишта треба првенствено тражити у повећаној економској моћи бугарских еснафа, сељака и трговаца који се крећу на тржишту, не само Османског царства, већ и Европе, Русије и Азије. Миграција сеоског становништва у градове доводи до њиховог брзог ширења и интензивнијег бугарског утицаја у њима. Повећава се и жеља за вишим образовањем и много младих Бугара средином 19. века одлази на европске универзитете. Формирају се бугарске колоније у Румунији и у Цариграду, које касније играју водећу улогу у напретку нових културних процеса у национално ослободилачкој борби. То је довело до формирања новог грађанског друштва и до раста националне свести.

Приликом оснивања бугарских читалишта изразит је био утицај народа претходно ослобођених од Турака, Грка и Срба. Она су била под утицајем европских и балканских народа и њихових читаоница и књижевних друштава која су настала још у доба просветитељства. Облици удруживања сличног типа јављају се 120 година раније у Француској и Британији. Читалишта се свуда јављају под сличним околностима – онда када јача млада грађанска, буржоаска класа, када се труди да успостави већи степен демократије у друштву или да се укључи у борбу за национално ослобођење.

¹⁴⁹ Иванка Јанкова, *Огништа на духовна пробуда: изгревът на светлината по българските земи*
http://bgv.unibit.bg/pdf/yankova_ognishta.pdf (преузето 28.11.2019.)

„Утицај страног искуства понекад само служи као аргумент за корисност таквих институција, али не као модел за имитацију.“¹⁵⁰

Педесетих година 19. века посебно се интензивира жеља за слободом, за обновом јавне и културне независности. Богатији и образованији Бугари почињу да уједињују своје личне библиотеке и да их уступају на бесплатно коришћење својим суграђанима. Протиче природни процес разумевања друштвене одговорности у оквиру нове идеје слободе и независности. Сви ови фактори одређују потребу за формирањем нових институција у складу са новим животним околностима и буђењем националне свести бугарског народа. Новонастале промене у друштвеним условима погодују појави народних читалишта.

Иако је и данас актуелна расправа о томе у ком месту је прво читалиште основано, историја говори да су у исто време народна читалишта у Бугарској отворена 1856. године у градовима Свиштов, Лом и Шумен. У време препорода, захваљујући првенствено напорима богате просвећене интелигенције, у Бугарској ради преко 130 читалишта¹⁵¹. Читалишта постају средишта просвете, културе и родољубља. У бурним временима под Османлијама она су постала места спонтаног окупљања људи жељних духовности и напретка, пре свега учених појединаца и револуционара. Тако је бугарски револуционар Васил Левски (1837-1873)¹⁵² активно користио постојање мреже читалишта за развој своје револуционарне делатности.

Истраживачи бугарских читалишта, разлог оснивања првих читалишта у Шумену, Лому и Свиштову виде у утицају са стране. У Свиштову је био јак утицај аустријских Словена који су имали блиске трговачке везе са градом и доносили новине и часописе. Наиме, Свиштов као главно дунавско пристаниште европског дела Турске и важан трговински центар, био је примамљив за трговце са различитих страна Европе. Чилингиров истиче утицај аустријских Словена на развој Читалишта у Свиштову на

¹⁵⁰ Иванка Янкова, *Нормативна уредба на библиотеките в България*. (София: „Захарий Стоянов“, 2011), 64.

¹⁵¹ Стилиан Чилингиров, *Българските читалища преди освобождението: принос към историята на българското възраждане* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 19.

¹⁵² Васил Левски је бугарски револуционар, идеолог, стратег и теоретичар бугарске националне револуције, вођа борбе за ослобођење од отоманске владавине. Један део свог живота провео је у Србији где се као добровољац придружио Бугарској легији коју је основао такође бугарски револуционар, Георги Раковски.

основу тврдње Ивана Шишманова (1862-1928)¹⁵³, чији је отац био један од првих читалишних делатника у Свиштову и на основу његовог сведочења се и заснива та тврдња.¹⁵⁴ Иначе, прва писана вест о формирању Читалишта у Свиштову датира од 30. новембра 1856. и у њој се налази податак „о већ постојећем читалишту, које добија дарове и захваљује се штедрим дародавцима, међу којим важно место имају Српско књижевно друштво и Ангел Економов“¹⁵⁵, што значи да је оно основано раније, иако нема писаних података којима се може поткрепити ова тврдња.

Чилингиоров истиче да грађани Лома и Шумена подстрек за развој читалишта налазе у пољско-мађарској емиграцији која је боравила у тим срединама¹⁵⁶. Нови становници Шумена веома позитивно утичу на локално становништво и што се понашања тиче. Иако нема чврстих података, претпоставља се да су мађарски и пољски емигранти који су се населили у Шумену, непосредно по свом доласку, отворили нешто као читаоницу у којој су се окупљали и преко европске штампе, коју су добијали, пратили политичка догађања у својим домовинама и разговарали о томе. Оснивач Читалишта у Лому, Крстјо Пишурка, писао је да је Лајош Кошут, који је пореклом био Словак, долазио код њега и да су разговарали о вестима везаним за политику и друштво.

Иванка Јанкова у студији „Огњишта духовног буђења“ за прво читалиште у Бугарској проглашава Читалиште у граду Лому и између осталог наводи следеће: „У бугарској историји препорода по први пут у јесен 1848. године се појављује реч 'читалиште', написана на вратима учитељске собе у граду Лому. Учитељ Пишурка тамо премешта своју личну библиотеку која је садржала много књига на бугарском, француском, немачком и грчком језику, као и мноштво новина и предаје је за јавну употребу. Ова учитељска соба у граду Лому се може рачунати претечом бугарског

¹⁵³ Иван Шишманов је бугарски филолог, писац, универзитетски професор и политичар.

¹⁵⁴ Стилијан Чилингиоров, *Българските читалища преди освобождението: принос към историята на българското възраждане* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 33.

¹⁵⁵ Исто, 345.

¹⁵⁶ Део мађарских устаника под вођством Лајоша Кошута после пораза од уједињених војски Русије и Аустрије, заједно са Пољацима из аустријске Пољске на челу са генералима Бемом и Дембинским, принуђени су да траже спас у Турској. После задржавања у Видину и Лому њих око 2000, близу годину дана, од октобра 1849. до октобра 1850. остају у Шумену.

Стилијан Чилингиоров, *Българските читалища преди освобождението: принос към историята на българското възраждане* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 32.

читалишта, које је одиграло историјску улогу за време препорода у Бугарској и у припреми бугарског грађанског друштва“.¹⁵⁷

На основу ових података и неколико записа савременика, неки од историчара који се баве историјом читалишта инсистирали су да оснивање читалишта у граду Лому повежу са 1848. годином. „Ова тврдња нема основа. Када говоримо о народном читалишту, морамо пред собом имати организацију са богатом разноликошћу форми рада, са одређеним организацијским искуством, која је изграђена на солидној основи и повезана организацијским принципима“¹⁵⁸ наводе Кондаров, Сираков и Чолев.

Идеју о организацији читалишта са сопственим статутима (уставима), члановима и изборним руководством, бугарски аутори приписују свиштовским културним радницима. Присвајајући идеју о многоструким активностима читалишта као своју, бугарску, дају приказ оснивања читалишта у Шумену (крајем 1856. године), другом по реду после свиштовског читалишта. Они пишу: „После боравка у Аустрији, Србији и др, Сава Доброплодни¹⁵⁹ стиче одређено искуство за делатност библиотека, читаоница, музеја и др. које решава да пренесе на наше услове, да створи бугарско оригинално дело које ће одговарати пробуђеним стремљењима за бугарску реч, књижевност, науку. Плод тих његових напора је отварање читалишта на његову иницијативу.“¹⁶⁰ Сава Доброплодни сам сведочи о узору по коме је основано читалиште у граду Шумену. Он пише: „Тада када сам видео и посетио Београдско читалиште, по угледу отворисмо једно казино доста згодно... с десетином новина и периодичних списа бугарских, руских, чешких, пољских, далматинских... српских, француских, немачких“.¹⁶¹

Чилингиров веома сликовито представља амбијент првих читалишта: „Слика како су изгледала прва наша читалишта пре ослобођена, може да се представи с неколико речи: тајна просторија у приватној кући или друштвеној бугарској згради, полице са нагомиланим и неповезаним књигама, новинама и часописима, неколико

¹⁵⁷ Иванка Янкова, *Огнища на духовна пробуда: изгревът на светлината по българските земи* http://bgv.unibit.bg/pdf/yankova_ognishta.pdf (преузето 28.11.2019)

¹⁵⁸ Никола Кондаров, Станьо Сираков, Петър Чолев, *Народните читалища преди освобождението* (София: Отечествения фронт, 1972), 31.

¹⁵⁹ Сава Доброплодни (1820-1894) је познати бугарски културни радник, значајни учесник бугарског препорода

¹⁶⁰ Иванка Янкова, *Огнища на духовна пробуда: изгревът на светлината по българските земи* http://bgv.unibit.bg/pdf/yankova_ognishta.pdf (преузето 28.11.2019)

¹⁶¹ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 136-137.

столица, клупе поред зидова, непрекривени сто у средини собе. Поред стола седи учитељ – обично оснивач и стуб читалишта. Он чита новине које су тек стигле и тумачи не само сваку фразу, већ и сваку реч, сваку загонетно казивање. Присутни са прекрштеним као Турци ногама седе на клупама, слушају и с времена на време питају или допуњују на свој начин тумачења читаоца. Лица свих сијају од радости, јер заједничким снагама могу да проникну међу редове прочитаног, те да поделе међу собом веру и наду за бољу будућност...“¹⁶²

Механизам стварања читалишта шездесетих година 19. века готово је свуда исти уз постојање неколико опција. О оснивању читалишта најчешће је одлучивала група истомишљеника који су, првенствено у градским срединама, мобилисали чланове. Друга опција је оснивање читалишта око библиотеке као заједнице за читање, односно регулисање облика употребе општег фонда књига и часописа и посебно неговање потреба и навика читања међу широким кругом грађана. Читалишта¹⁶³ су настајала и као део недељних школа како би понудила могућност описмењавања онима који су напустили школу.

Важну улогу за опстанак читалишта имали су статuti којима је регулисан њихов рад. Једна од главних ставки у статуту била је чланарина, коју многи историчари читалишта дефинишу као основу организације¹⁶⁴. На основу уплаћене чланарине категорисани су и чланови читалишта. Многа читалишта су тако имала три категорије чланова – чланови оснивачи, редовни чланови и чланови добротвори¹⁶⁵. У статутима првих бугарских читалишта наглашени су њихови основни циљеви и задаци: да раде на буђењу народне самосвести, на менталном и моралном усавршавању својих чланова, да пружају подршку бугарској књижевности, да едукују бугарски народ, да откривају сиромашну, али талентовану децу и да их шаљу да студирају у бугарским школама у иностранству.

Предмет пажње народне просвете у читалиштима нису биле само књиге, новине и часописи. Разговори, препирке, читања, сказке (предавања), посебно представе,

¹⁶² Стилијан Чилингиров, *Българските читалища преди освобождението: принос към историята на българското възраждане* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 45-46.

¹⁶³ По Стилијану Чилингирову у периоду од 1856. до 1878. у Бугарској је створено 131 читалиште, док по Кондареву, Сиракову и Чолеву до ослобођења бугарских земаља основано је 195 читалишта.

¹⁶⁴ Никола Кондаров, Станьо Сираков, Петър Чолев, *Народните читалища преди освобождението* (София: Отечествения фронт, 1972), 56.

¹⁶⁵ У статуту читалишта у граду Свиштову стоји да чланови оснивачи дарују најмање 500 лева одједном, а редовни чланови плаћају најмање по 5 лева месечно.

такође заузимају значајно место у делатности читалишта. По речима Самодумова читалишта су била посредници између села и града, између рада и науке. „Народна читалишта су осветлила мрак незнања светлошћу науке“¹⁶⁶.

До 1860. године у Бугарској није постојало много књига на бугарском – 483 углавном уџбеника, упутстава и црквених књига¹⁶⁷. Периодичних издања је било 11 од којих су већина престала да излазе. Посебно је била изражена сметња у њиховој дистрибуцију, јер су нека од њих излазила у суседним земљама, нарочито у Србији, па су претплатници често остајали без својих часописа и новина.

Други део активности у стварању читалишта је везан за обезбеђивање простора и уређење библиотеке-читаонице. У недостатку одговарајућих просторија, прилагођених потребама заједнице и састанцима, читалишта су најчешће била смештена у школским зградама, у црквеним објектима или у приватним кућама. Уређење читалишне библиотеке често је почињало у црквеном књигохранилишту. Фонд се попуњавао донацијама и са почетним капиталом се плаћала претплата за периоду.

На самом почетку оснивања читалишта рађао се и његов главни проблем – финансирање. Главни извори финансирања су чланарине и добровољни прилози богатијих грађана. Читалишта цене важност приватног давања и раде све што је у њиховој моћи да га промовишу. Сакупљају се и добровољне помоћи од целих сеоских и градских заједница. Нека читалишта су уводила и неку врсту „библиотечког пореза“ који су чланови плаћали према свом имовинском статусу. Додатна средства читалишта су обезбеђивала преко оснивања такозваних „читалишних кафана“, организовања лутрије и друго. Покушавано је да се обезбеде средства и путем предузетничких активности. Познат је пример Цариградског читалишта које оснива Бугарско паробродско друштво¹⁶⁸. Наиме, оно узима акције, купује пароброд и са променљивим успехом организује предузетничке активности.

¹⁶⁶ Т. Самодумов, *Народните читалища в миналото и сега* (София: б.и, 1948), 17.

¹⁶⁷ Стилијан Чилингиоров, *Българските читалища преди освобождението: принос към историята на българското възраждане* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 45.

¹⁶⁸ Исто, 459.

У процесу стварања читалишта, по Иванки Јанковој постоје две фазе¹⁶⁹. Прва читалишта појављују се у насељима са изражајним економским, географским и социјалним карактеристикама – у економски богатим срединама, повољног географског положаја. До краја шездесетих година правило је да се читалишта прво појављују у развијеним градским центрима. Већина читалишта настају седамдесетих година 19. века, што је окарактерисано као друга фаза развоја читалишног пословања. Први период се одликује чињеницом да се бугарска интелигенција фокусира на борбу за самосталност цркве. Посебно значајну улогу имала су Бугарско читалиште у Цариграду, формирано 1866. и читалиште „Братска любов” у Букурешту, које је 1861. године основао Георги Раковски.

После 1869. године читалишта су се увећала не само бројчано, већ су проширивала и своје активности које су све више усмерене ка образовању. Захваљујући својим разноврсним активностима, она доприносе културном и образовном напретку становништва. Читалишта пружају знатну помоћ за развој занатског и стручног образовања, раде на отварању недељних и вечерњих школа учествују у изградњи женских, учитељских друштава.

Библиотеке створене при читалиштима су њихове основне јединице, које су служиле као духовна огњишта патриотизма бугарског народа. Оне су центри где је становништво добијало информације о политичкој емиграцији и о бугарском тајном револуционарном комитету, али и извор напретка и развоја националне књижевности. Библиотека је суштински, саставни део народног читалишта, али не и основна његова делатност. У једном периоду развоја бугарских читалишта стављана је паралела између библиотеке и читалишта говорећи да читалишта¹⁷⁰ нису ништа друго сем библиотеке за распрострањивање љубави према читању. Оснивање библиотека¹⁷¹ при народним

¹⁶⁹ Иванка Јанкова, *Огњица на духовна пробуда: изгревът на светлината по българските земи* http://bgv.unibit.bg/pdf/yankova_ognishta.pdf (преузето 28.11.2019)

¹⁷⁰ Никола Кондаров, Станьо Сираков, Петър Чолев, *Народните читалища преди освобождението* (София: Отечествения фронт, 1972), 100.

¹⁷¹ Подаци говоре да су неке библиотеке при читалиштима у 19. веку располагале великим бројем књига. Кондарев, Сираков и Чолев наводе примере библиотека при читалиштима у градовима Казанлк, Габрово, Свиштов, Стара Загора и другде које су имале и по више хиљада књига, а неке и преко 1000 књига још приликом оснивања.

читалиштима је главни задатак који се дефинише у статутима свих читалишта – стварање библиотеке је један од главних циљева и задатака читалишта¹⁷².

У складу са статутом један од чланова управе читалишта биран је за „библиотекара“, „књигохранитеља“ (буг. книгохранител), „књижарника“ (буг. книжарник). Он је био у обавези да развија и учвршћује библиотечку делатност, да води рачуна о повереним му књигама, да води каталог свих књига, које улазе и излазе из библиотеке. Библиотекар¹⁷³ је, такође, у име управе водио и набавну политику читалишне библиотеке. Библиотекари су по подацима углавном били учитељи, али и поред тога што им је у статуту наметнута велика одговорност за рад библиотеке, у већини случајева нису сва питања решавали сами већ су многа пребацивали на управу.

После ослобођења Бугарске 1878. године, када се стварају бугарске државне, образовне и културне институције, улога читалишта је знатно промењена. У првим годинама након обнове бугарске државе нека читалишта упадају у кризу¹⁷⁴. Првобитна визија градитеља модерне Бугарске била је да државне институције у потпуности преузму функције старих читалишта, која су до тада функционисала у сасвим различитим условима – када су бугарске земље биле у потпуности под отоманском влашћу и Бугари нису имали друге културне институције сем њих. Поред стварања државних и општинских библиотека, позоришта, хорова, музеја и других културних институција, нека читалишта у градовима изумиру, јер није постојала потреба за таквом врстом организације.

После ослобођења од Турака, у селима и у градовима народ обнавља своја читалишта и отвара нова. У годинама до 1910. основано је 840 нових читалишта. Заједно са, до тог доба постојећим читалиштима, укупан број изграђених у Бугарској

¹⁷² Порастом броја писмених људи и интересовањем за штампу, новине и часописе, при великом броју читалишта се стварају читаонице управо за ову намену. У њима су се за јавну употребу и читање излагала сва периодична издања које је читалиште поседовало, свакога дана или одређених дана у недељи, посебно у недељу и празницима.

¹⁷³ Библиотекар у читалишној библиотеци је делио књиге, новине и часописе, највише за читање у самом читалишту, у читаоници, много ређе за читање код куће. У првим годинама оснивања број читалаца који су књиге позајмљивали за читање кући је био изузетно мали. Реч је првенствено о учитељима, понеком занатлији или ученицима виших разреда. Остало становништво одраслих писмених људи и даље су читали мало и преферирали су колективно читање у самом читалишту. Током времена, број читалаца се повећавао. У читалишне библиотеке долазили су сељаци, еснафи, радници чак и жене, сви они који су били писмени. У читалишним библиотекама, на основу познатих података, није било систематског сређивања постојећег фонда до ослобођења. Покушај класификације књига по језицима прво прави читалиште у Свиштову.

¹⁷⁴ Стилиян Чилингиров, *Читалища след освобождението* (София: б.и., 1934), 5.

читалишта 1910. године је био 1076¹⁷⁵. Током овог периода Бугарску карактерише брз економски и политички развој. Паралелно с тим бугарска интелигенција у селима и малим градовима доводи у питање потребу за новом врстом духовног и политичког комуницирања, који излази изван оквира државних образовних и културних институција.

Током препорода бугарско народно читалиште има јединствену модернизујућу функцију за заједницу и људе, а после ослобођења оно је пре свега чувар традиционалних бугарских вредности и врлина. Читалишта после ослобођења много пажње посвећују реорганизацији библиотекарства – стварају се листе препоручених књига; у сеоским библиотекама се обогаћују библиотечки фондови са корисним публикацијама из пољопривреде, писане на популарном језику; периодична издања се замењују књигама; организују се библиотечки курсеви за рад у библиотекама и пружања услуга читаоцима. Главна улога читалишта и након ослобођења остаје културно и традиционално образовање.

Убрзо, међутим, постаје јасно да држава, која се усредредила да води рачуна о школама и да среди образовни систем на свим нивоима, од основношколског до високошколског, нема довољно снаге континуирано и квалитетно да спроводи културне и образовне активности као што су радила читалишта у доба бугарског препорода. Тако је током деведесетих година 19. века пажња интелигенције, посебно у мањим градовима, поново усмерена ка читалиштима¹⁷⁶. Почело је ново оживљавање аматерског позоришног стваралаштва, чији иницијатори су сада пре свега учитељи. У читалишним салама они организују позоришне представе и књижевно-музичке вечери. Оживљавају и библиотеке при читалиштима. Њих све чешће посећују и ученици и грађани. Читалишта поново организују различита предавања (сказке). Као резултат тога, број читалишта је убрзо почео да расте¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Исто, 13.

¹⁷⁶ Нове промене доносе развој нових делатности у читалиштима. Тако се крајем 19. века појављују хорске и плесне групе, оркестри и слично. Почетком 20. века кинематографија у читалиштима постаје профитабилна ставка читалишне делатности, јер нова уметност доводи велики број људи, а самим тим и значајна средства за даљи рад установа.

¹⁷⁷ У периоду од 1891. до 1900. године, основано је 205 нових читалишта.

Министарство народне просвете године 1878. доделило је Марину Дринову (1838-1906)¹⁷⁸ задатак да припреми реформу образовања, у којој је важно место дато развоју библиотека и читалишта, као информационих институција друштва. Ово је био почетак новог, законски уоквиреног, раздобља читалишне делатности у новој Бугарској.

Године 1911. основан је Савез народних читалишта. Сама идеја о Савезу је доста стара и везана је још за време бугарског препорода, тачније за иницијативу Цариградског бугарског читалишта која је разматрана 5. априла 1870. године¹⁷⁹. Годину дана касније прихваћен је „Проглас читалишта“ који је штампан у новини „Македонија“ од 7. септембра 1871. године и који је био основа за издавање и припрему јединственог часописа за сва читалишта „Читалище“¹⁸⁰. Идеја о уједињењу читалишта у то доба није се остварила због политичких и историјских промена које су настале устанцима у појединим крајевима окупиране земље и руско-турским ратом.

Деведесетих година 19. и у првој деценији 20. века сазрела је и потреба за уједињењем и изградњом структуре која има задатак не само да руководи већ и да представља бугарска читалишта властима. У основи овог процеса стоји један од најистакнутијих представника интелигенције. Године 1904. културни радник и читалишни посленик из Сливена Стефан Гидиков (1871–1944)¹⁸¹ поставља питање уједињења читалишта. Тако је у 1911. био је основан Савез народних читалишта¹⁸², који је у истој години, усвојио и свој Статут. У њему је наглашен један од главних циљева Савеза – побољшање материјалне ситуације у читалишним библиотекама као саставног дела читалишта. За председника Савеза изабран је Иван Шишманов који је

¹⁷⁸ Марин Дринов је бугарски историчар и филолог. Један је од оснивача бугарске историографије, један од оснивача и први пресдник Бугарског књижевног друштва, данас Бугарске академије наука. Дринов је један од састављача Трновског устава.

¹⁷⁹ *Създаване на Съюза на народните читалища* <http://unionchitalishta.eu/istoria> (преузето 07.11.2019)

¹⁸⁰ „Читалище“ је часопис из времена бугарског препорода. Излазио је у Цариграду од 1870. до 1875. године два пута месечно. Изашло је укупно 100 бројева. Претплатници часописа била су читалишта и виђенији, образовани појединци. Имао је преко 1700 претплатника што је за часопис у оно време фасцинантна бројка. Уредници часописа били су Марко Балабанов, Лазар Јовчев, Тодор Икономов, Петко Славејков и Стефан Бобчев. Сарадници часописа БИЛИ су и Иван Вазов, Крстјо Пишурка, Тодор Шишков, Добри Војников, Нарин Дринов, Атанас Илиев и други.

¹⁸¹ Стефан Гидиков је бугарски друштвени и културни делатник, један од иницијатора стварања читалишног Савеза у Бугарској.

¹⁸² Савез народних читалишта је 1923. године преименован у Врховни читалишни савез, а 1950. у Савез народних читалишта Бугарске. Четири година касније 1954. долази до промене делатности савеза и он се стапа у Национални савет отаџбинског фронта, да би тек маја 1990. Савез народних читалишта био обновљен и регистрован – *Съюза на народните читалища* <http://unionchitalishta.eu> (преузето 09.01.2016)

започео рад на разради закона о народним читалиштима. Закон је дуго чекао (до 1927. године) да буде усвојен од стране бугарског парламента. Резултат тако организованих читалишта у оквиру једног струковног удружења, односно Савеза, је повећање броја читалишта у периоду који следи. О томе говоре и бројке: 1911. године у Бугарској је било 620 читалишта да би тај број 1928. године достигао 2224 читалишта у градским и сеоским срединама¹⁸³.

Према речима Иванке Јанкове у том периоду „је створена основна нормативна основа за изградњу и развој, не само школа, већ и библиотекарства у земљи, чије побољшање је један континуирани стални процес који строго прати захтеве времена све више развијајућих се информационих технологија.“¹⁸⁴

За функционисање читалишта као институције културе након ослобођења посебно се залагао Иван Шишманов, који је од стране својих савременика сматран идеологом читалишног рада. Опште образовни програм који развија Шишманов у својој студији „Потребна реформа читалишног рада“¹⁸⁵, објављене 1924. године је актуелан и данас „Читалишта морају да сачувају своју пуну аутономију, како у погледу рада тако и у смислу политичких и верских трендова какви год они били. Она треба да раде не само у циљу културног и образовног рада нашег народа, већ су позвана да узму најактивније учешће у моралној обнови нације; читалишта треба да раде на обнови везе између народа и његове интелигенције; да раде за просперитет бугарске књиге и успона бугарског писца у стању материјалне независности и духовне слободе“.¹⁸⁶

Балкански ратови и Први светски рат као и касније друштвене и политичке промене оставили су свој траг на развој читалишта. И поред тога настављено је отварање нових читалишта и изградња објеката за њихово рад. Читалишни савез је покренуо низ курсева за библиотекаре. Од првог курса августа 1923. године са предавачима Стојаном Аргировим (1870-1939)¹⁸⁷, Стилијаном Чилингировим, Василом

¹⁸³ *Създаване на Съюза на народните читалища*, <http://unionchitalishta.eu/istoria> (преузето 07.11.2019)

¹⁸⁴ Иванка Јанкова, *Огнища на духовна пробуда: изгревът на светлината по българските земи* http://bgv.unibit.bg/pdf/yankova_ognishta.pdf (преузето 28.11.2019)

¹⁸⁵ Буг. „Наложителни реформи в читалищното дело“

¹⁸⁶ Боян Василев Захариев, *Българското читалище – роля, позиция, бъдеще*, http://ncf.bg/wp-content/uploads/2013/07/analiz_chitalishta_b.pdf (преузето 15.12.2019.)

¹⁸⁷ Стојан Аргиров је бугарски филолог и преводилац, творац бугарске библиотечке науке

Класановим (1890–1950)¹⁸⁸ и другима до 1932. је одржано чак десет курсева у Софији¹⁸⁹. Напори које Савез улаже у припреми библиотекара нису узалудни и дају велики подстицај за развој библиотека.

У Бугарској је уочи Другог светског рата функционисало 3.700 читалишта¹⁹⁰. При читалиштима је формирано око 1000 дечјих хорова, 420 оркестара, 1200 плесних група и преко 1500 аматерских позоришта. На иницијативу читалишних управа издају се јубиларне новине, зборници и проучавања села, одржавају се предавања и различити други програми.

Осим читалишта, крајем седамдесетих година 19. века, у Бугарској почињу да се оснивају и различити типови библиотека – Национална, Библиотека академије наука, народне, високошколска, јер свакако да дотадашње установе културе нису могле да задовоље нарасле културне потребе образованог слоја.

У историји библиотека Бугарске оснивање Националне библиотеке 1878. године, истовремено са стварањем нове бугарске државе, није случајан феномен, већ резултат значајних промена у економском, политичком и културном животу које су се догодиле после дуго очекиване слободе. Друштвени центри бугарског препорода, манастири, школе и читалишне библиотеке нису могле задовољити растуће културне, образовне и духовне потребе Бугара. У културном и образовном систему појављују се нови облици рада и нове организације. „Као и у свим напредним земљама, које су одавно имале своје националне библиотеке, тако се и у младој бугарској држави морала родити таква културна институција, која би за науку и генерације чувала цело књишко богатство бугарског народа, а истовремено помагала у савладавању достигнућа светске духовне културе и науке.“¹⁹¹

Година 1869. у историји бугарског библиотекарства везана је за оснивање библиотеке Бугарске академије наука. Наиме, те године формирана је збирка књига

¹⁸⁸ Васил Класанов познати бугарски теоретичар библиотекарства, творац библиотеке у Шумену

¹⁸⁹ Боян Василев Захариев, *Българското читалище – роля, позиция, бъдеще*, http://ncf.bg/wp-content/uploads/2013/07/analiz_chitalishta_b.pdf (преузето 15.12.2019.)

¹⁹⁰ Людмил Спасов, *Проблеми на новата българска история: България 1919-1944* (Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2003), 217.

¹⁹¹ Виктория Тилева, „Софийската народна библиотека - врџница на Освобождението“ у *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те години на XX век: сборник статии* (София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003), 203.

Бугарског књижевног друштва у Браили у Румунији.¹⁹² Од 1870. фонд ове Библиотеке је почео да се богати донацијама и успостављени су први облици сарадње и размене са библиотекама, архивима, научним друштвима, музејима у иностранству.¹⁹³ Новембра 1878. Библиотека и Архива Друштва пребачени су у Софију и уступљени су на бригу и чување председнику управног одбора Друштва Николи Ценову¹⁹⁴. Библиотека Бугарског књижевног друштва 1911. преименована је у Библиотеку Бугарске академије наука.¹⁹⁵

Годину дана по оснивању Народне библиотеке у Софији, на иницијативу просветитеља, преводиоца, издавача, педагога и друштвеног радника Јоакима Груева (1828-1912) 1879. основана је Пловдивска народна библиотека¹⁹⁶ која је за читаоце отворена 15. септембра 1882. године. До Уједињења Бугарске 1885. Библиотека је служила као национална библиотека Источне Румелије. Амбициозно је кренула са радом и стручним сређивањем фондова, па је тако 1885. године штампан каталог књига које је библиотека поседовала, који је био прво такво издање каталога у Бугарској.¹⁹⁷

Народна библиотека у Трнову¹⁹⁸ основана је 1889. као трећи депо за књиге у земљи (после Националне библиотеке у Софији и Народне библиотеке у Пловдиву). Главно језгро књижевног фонда су биле књиге из великотрновске општине и мушке гимназије „Св Кирил“. Купована је белетристика и научно-популарна литература, коју су штампали углавном локални издавачи и штампарије.¹⁹⁹ Библиотека у Трнову је 1922. године званично постала трећа депозитна библиотека у Бугарској.

¹⁹² Друштво су основали Марин Дринов (1838-1906), Васил Стојанов (1839-1910), Васил Друмев (1841-1901), Тодор Пеев (1842-1904)

¹⁹³ Централна библиотека на БАН, https://www.bas.bg/?page_id=3204 (преузето 29.9.2021), Кратка история <https://web.archive.org/web/20100310193443/http://cl.bas.bg/za-centralna-biblioteka-1/history-bg> (преузето 29.9.2021)

¹⁹⁴ Никола Ценов је бугарски трговац, друштвени радник и активиста Бугарског књижевног друштва.

¹⁹⁵ Библиотека је 1929. премештена у посебне просторије у новоизграђеној згради Бугарске академије наука.

¹⁹⁶ Данас је то Народна библиотека „Иван Вазов“

¹⁹⁷ Радка Колева, „Пловдивската библиотека - културен институт от европейски тип“ у *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те години на XX век: сборник статии* (София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003), 238.

¹⁹⁸ Данас је то Народна библиотека „П.Р. Славейков“

¹⁹⁹ Живка Радева, „История на Великотърновската народна библиотека (1889-1945 година)“ у *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те години на XX век: сборник статии* (София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003), 250-253.

Оснивањем Више школе у Софији 1888. године означен је почетак прве бугарске високошколске библиотеке, која заједно са њом игра важну улогу у развоју бугарске науке и образовања под именом Универзитетска библиотека.²⁰⁰

Оснивач Библиотеке²⁰¹ је први ректор Више школе Александар Теодоров-Балан (1859-1959)²⁰². Само шест година након оснивања, 1894, у годишњем извештају ректора Универзитета наводи се да Библиотека има фонд од скоро 15.000 библиотечких јединица и да је „састављена од најбољих дела на немачком, француском и руском језику из историјских, филолошких, физичких и математичких дисциплина”.²⁰³ Значајан период у развоју Универзитетске библиотеке у Софији је период од 1903. до 1936. године када је њен директор био академик Стојан Аргиров (1870-1939).²⁰⁴

До интензивирања у оснивању јавних библиотека у Бугарској долази у периоду после 1920. године, када је тадашњи министар просвете Стојан Омарчевски (1885-1941)²⁰⁵ представио „Закон о оснивању јавних библиотека“ („Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки”). По том закону у периоду између два рата и

²⁰⁰ Иванка Янкова, „Универзитетската библиотека - съзиждане на модерен европейски библиотечно-информационен комплекс“ у *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те години на XX век: сборник статии* (София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003), 265-270.

²⁰¹ У почетку се библиотека налазила у једној просторији у згради Софијске прве мушке гимназије, где се налазила и сама Виша школа. Оснивачки библиотечки фонд од 4243 библиотечке јединице формиран је од збирке студентског друштва „Упознај себе“ из затворене Петропавловске богословије у граду Љасковцу, дупликатама примљеним из Софијске националне библиотеке и донацијама бугарских књижара. Током друге школске године издвајају се значајна средства за повећање књижног фонда и отвара се ученичка читаоница. Године 1889. на чело библиотеке долази водећи бугарски интелектуалац и научник тога доба, лингвиста, етнолог и историчар Љубомир Милетич (1863-1937). Исте године основан је Библиотечки одбор, а 1900. донет је први правилник Универзитетске библиотеке. - Иванка Янкова, „Универзитетската библиотека - съзиждане на модерен европейски библиотечно-информационен комплекс“ у *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те години на XX век: сборник статии* (София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003), 265-270.

²⁰² Александар Теодоров-Балан је бугарски лингвиста, историчар и библиограф. Међу његовим најважнијим научним доприносима су његов рад на бугарској граматици и особеностима бугарске фонологије.

²⁰³ Иванка Янкова, „Универзитетската библиотека - съзиждане на модерен европейски библиотечно-информационен комплекс“ у *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те години на XX век: сборник статии* (София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003), 265-270.

²⁰⁴ Стојан Аргиров је бугарски филолог и преводилац, оснивач бугарског библиотекарства. Већи део свог радног века провео је радећи на развоју Универзитетске библиотеке као модерне европске институције и на увођењу библиотечких стандарда у бугарском библиотекарству.

²⁰⁵ Стојан Омарчевски је бугарски политичар, министар народног народне просвете у влади Александра Стамболијског (1920 - 1923).

непосредно после Другог светског рата основане су јавне библиотеке у већини градова у држави.

Једна од првих библиотека основаних по доношењу Закона и једна од највећих библиотека у Бугарској је Библиотека у Шумену²⁰⁶ која је основана 1922. године као четврта депозитна библиотека у земљи.²⁰⁷

Године после Другог светског рата доносе многе друштвене и политичке промене у Бугарској. Већ у раном периоду наметања социјализма, после преврата 9. септембра 1944. године, улажу се систематски напори да се укину и обезличе читалишта као грађанске организације. Читалишне активности се стављају у службу нове идеологије за васпитање масе у комунистичком духу. Ипак, читалишта преживљавају комунистичко доба и промене у Бугарској у другој половини 20. века и настављају да раде и данас, као значајан чинилац бугарске културе.

Читалишта данас постоје паралелно са јавним библиотекама и део су система јавног библиотекарства, а од јавних библиотека се разликују по томе што поред библиотечке делатности у оквиру читалишта функционишу разни облици културног аматеризма.

2.2. Читалишта у Србији од 1846. до краја Другог светског рата

Почетак 19. века донео је у Србији значајне промене чији је резултат ослобађање од Османлија и аутономија. После Првог (1804) и Другог (1815) српског устанка кренуло се са обновом земље где је акценат стављен на друштвено – политички и економски развој, па је оснивање просветних и културних установа стављено мало по страни док се не стекну услови за њихов интензивнији развој. Историјски амбијент тих година у многоме је различит од оног карактеристичног за период између велике сеобе и устанака и утицаће на читав 19. век. „Највећа промена

²⁰⁶ Данас је то Регионална библиотека „Стилијан Чилингиров“

²⁰⁷ Добромир Чилингиров, Пораждане на идеята за Шуменска народна библиотека “ у *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те години на XX век: сборник статии* (София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003), 254-256

која је настала јесте стварање слободне Србије, која се афирмише као главни политички субјекат на српском простору и један од главних у региону.“²⁰⁸

Најбитнији фактор за напредак једног друштва је образовање и просвета, тако да је један од првих корака које је Србија учинила после ослобођења био отварање школа и организација школства. И поред свих напора да се образовањем победи заосталост, оно је остало привилегија малобројних.

Друштвене и политичке промене које су се догодиле у првој половини 19. века имале су велики значај и на културни развитак. После ослобођења од Османлија дошло је до проширења културно активног простора. Свака култура која се развија и напредује тежи да створи сталне институције, јер се само преко њих може постићи стабилност и континуитет у културном животу и стварању.²⁰⁹ Српска култура тога доба настала је заваљујући просветитељским идејама које су усвајали образовани Срби из Хабзбуршке монархије и које су преносили у отаџбину.

„Културни напредак био је условљен порастом културних потреба друштва и обрнуто, културне потребе друштва убрзавале су културно напредовање. Та два момента стоје у узајамној зависности. Ово се најснажније испољило у вези са основним, најраспрострањенијим, најдемократичнијим културним добром, књигом. У овом периоду формирала се нова српска читалачка публика“.²¹⁰

Прва читалишта у Србији појављују се под утицајем развијених европских култура. У већини европских земаља током 18. и у првој половини 19. века оснивају се грађанска друштва за читање. Таква друштва се прво јављају у Француској и Енглеској, али у скоро свим европским земљама коришћена су француска искуства.²¹¹ Ова друштва постају популарна под називима: друштва за читање (*Lesegesellschaft*), кабинети за читање (*Lesekabinette*, *Cabinets de lecture*), књижевни салони (*Salons litteraries*), касине (*Casino*), читалишта, читалне, штионице, литерарна друштва, друштвене и позајмне (претплатне) библиотеке (*social library*, *subscription library*). Сва ова друштва имала су сличне намене и начин рада – чланови су у њима могли да читају новине и часописе, књиге, да се друже и забављају, да се образују.

²⁰⁸ Јован Деретић, *Културна историја Срба* (Београд: Евро Ћунти, 2013), 219

²⁰⁹ Исто, 237.

²¹⁰ Исто, 236.

²¹¹ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево: Градска библиотека, 2011), 83.

По Десанки Стаматовић „... могуће да су идеје о оснивању читаоница у нас стигле преко Угарске, по угледу на Сечењијеве касине основане крајем тридесетих година; преко Аустрије, односно Беча; из Чешке и Словачке или из Италије, где живи доста наших људи и велики број наших ђака и студената. Истраживања до сада нису дала поуздан одговор на ово питање. Највероватнија је, свакако, претпоставка да су се узорни за читаонице ширили према Словенији и Хрватској, преко Војводине према Србији, а да су француски и италијански узорни истовремено долазили преко Далмације.“²¹²

На тлу обновљене Србије појава читалишта представља значајан догађај. Оснивајући ове јавне културне институције „поради читања новина и књига и поради међусобног сообрашћенија“ млада грађанска класа уставобранитељске Србије истиче питање свог просветног и културног развоја.²¹³

Читалишта се појављују четрдесетих година 19. века и представљају почетак препорода Србије у културном и просветном смислу. Број писмених људи расте. Књига постаје доступнија. Читалишта у Србији се оснивају као нови облик друштвене институције који доприноси просвећивању народа управо у времену када уставобранитељска власт интензивно ради на организацији модерне грађанске државе. Од ње се очекивало да конституише државу и врати национални идентитет, да развије друштвене односе. Поред политичких и економских промена, условљених интензивирањем економског напретка, очекивано је било да до промена дође и у другим областима друштвеног живота каква је култура и образовање.

Велики број младих људи који су се школовали у европским културним центрима као што су Грац, Праг, Пешта, Лајпциг, Берлин, Падова и други, упознајући се тамо са радом читаоница, по повратку у земљу придружује се напорима грађанске класе да се створе услови за просветни и културни развој.

Прве читалишта се оснивају најпре у Војводини по угледу на Читаоницу Матице српске у Пешти (1838). „Војвођански Срби своју прву читаоницу отварају 1842. године у Иригу. До револуције 1848/49. основане су српске читаонице у Сомбору, Кикинди и Новом Саду.“²¹⁴

²¹² Исто, 63-64.

²¹³ Исто, 14.

²¹⁴ Карла Селихар, *Српске читаонице у Војводини до 1918. године* : докторска дисертација (Београд : [К. Селихар], 2015), 3.

У периоду који следи почиње формирање читалишта и у Србији. Фебруара 1846. основано је Србско читалиште у Београду (Читалиште београдско). Исте године почела су са радом и она у Смедереву, Крагујевцу, Пожаревцу, Неготину. Читалиште у Чачку основано је 1848, у Ужицу 1856, Крушевцу и Јагодини 1957. и тако даље. Ове институције су формиране и у мањим местима и селима, а по подацима Десанке Стаматовић последња читалишта основана су 1896. године у местима Велики Шиљеговац, Жабари и Светлић.²¹⁵

„Према времену у коме се читалишта јављају и карактеристикама друштвеног и политичког живота Србије 19. века, историја развоја читалишта у Србији обухвата четири периода:

1. појава првих читалишта и релативно широки покрет оснивања 1846-1848. године
2. десетогодишњи период стагнације у развоју читалишта 1849-1858. године
3. обнављање и ширење читалишта у периоду 1859-1880.
4. гашење читалишта у време интензивног политичког, друштвеног и економског развоја Србије у периоду између 1981. године и краја 19. века.

Сва четири периода испуњена су значајним друштвено-политичким догађајима који су одређивали историју српског народа, а у оквиру насталих социјалних, економских и културних процеса битно утицали и на бржи или спорији развој читалишта“.²¹⁶

Први период у развоју читалишта, без обзира што је најкраћи је најзначајнији. То је време када новоформирана грађанска класа тежи револуционарним променама и националном ослобођењу. У тим околностима долази до развоја просвете и културе што ће грађанска класа искористити за развој читалишта „у којима ће наћи могућност за своје политичко, национално и културно уздизање на путу класног конституисања, у борби за национално-класни идентитет“.²¹⁷ Читалишта ће у том периоду, а и касније, остати политички центри за развој напредних идеја, али и стедишта просвете и трговине.

Нагли развој читалишта везан је за трећи период 1859-1880. када је основано и обновљено 69 читалишта. Тај период својим ставовима и доприносима карактерише и

²¹⁵ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 331.

²¹⁶ Исто, 108-109.

²¹⁷ Исто, 109.

ангажовање Уједињене омладине српске. „Ширење социјалистичких идеја Светозара Марковића и његових следбеника, већи број образованих и писмених људи, оснажена књижна продукција, шира мрежа књижара и појачан интерес за књигом и писаном речју уопште, такође доприносе оснивању читалишта.“²¹⁸

До краја 19. века читалишта су своју делатност организовала у правцу просвећивања народа. Она су радила на очувању језика и културне баштине и развијању националне свести. Многе активности које су читалишта организовала карактеристична су за рад јавних библиотека – читалишта су имала своје библиотеке (набављала су новине и часописе, књиге, календаре, алманахе) које су организовале коришћење грађе позајмицом. У читалиштима су се одржавала предавања, изложбе, курсеви, али сакупљали су се и чували музејски предмети.

Читаонице (читалишта), оснивају се у временском периоду који обухвата првих седам деценија 19. века и као институције у којима се негује народни језик и култура, постају културно-просветни и политичко-национални центри препорода. Десанка Стаматовић истиче да, имајући у виду да се читаонице ангажују на просвећивању путем књиге на народном језику, оснивањем вечерњих школа, организовањем курсева, јавних предавања и беседа, оне се јављају и као институције за образовање одраслих те на тај начин представљају прве андрагошке институције у нас²¹⁹.

Један од најважнијих облика деловања читалишта био је организовање читалишних библиотека које нису имале систематску обраду фонда и каталоге, сем Читалишта београдског које је на почетку свог рада имало „азбучни каталог на српском и другим словенским језицима“.²²⁰

Читалишта су обично оснивана на иницијативу просвећених појединаца и одржавана су добровољним прилозима и редовном чланарином, без материјалне помоћи државе. Издржавала су се од чланских улога корисника, тако да је и набавка књига, часописа и новина, зависила од средстава којима читалиште располаже. Потребе чланова је био главни разлог структуре набављања грађе, односно набавне политике читалишта. Сав расположиви материјал у читалиштима био је у слободном приступу, првенствено због недовољног простора за рад и недостатка кадра.

²¹⁸ Исто, 361.

²¹⁹ Исто, 89.

²²⁰ Исто, 263.

По Десанки Стаматовић организовано коришћење грађе, изван просторија читалишта, позајмицом „представљало је почетак демократизације књиге..., уствари, процес трансформације и израстања библиотеке у друштвену институцију“²²¹, што је почетак и путоказ ка остваривању једног од основних критеријума везаних за рад јавних библиотека. С друге стране све активности које су читалишта организовала, а које су биле доступне свим грађанима, почев од читања новина и часописа и превођења чланака из стране периодике, преко организације предавања и курсева, до оснивања позоришних, певачких и других дружина и оснивања музеја, представљају основу или претечу развоја културно-образовне делатности јавних библиотека.

Држава и министарства, али и општине су били свесни улоге и значаја читалишта, па су одређено време одгађали оснивање јавних библиотека. Ипак, по угледу на јавне библиотеке основане у неким европским земљама на препоруку Државног савета и на основу Решења које је потписао кнез Михаило Обреновић, 14. јуна 1866. у Крагујевцу је основана прва јавна библиотека.²²² Активност државе на оснивању јавних библиотека и развоја културе уопште и у другим срединама успорили су политичке и економске прилике, политички сукоби и ратови који карактеришу крај 19. века.

Ипак, од оснивања библиотеке у Крагујевцу 1866. у периоду који следи паралелно су се дешавала гашења читалишта и постепени развој јавних библиотека.

„Иако је легитимно сматрати их претечама јавних библиотека, читалишта су била посебне институције које се јасно разликују од јавних библиотека по типу оснивача, по начину финансирања и по уређењу фонда. Док читалишта оснивају приватно удружени грађани, јавне библиотеке су државне установе културе; оснивачи остварују право управљања на основу свога улога, те је јавна библиотека добро којим локална самоуправа руководи као делом локалне власти, а финансира је из пореза грађана, тј. из општинског буџета; читалишта се финансирају из приватних прилога, било да је реч о уписнини, чланарини, претплати или донацијама; у погледу набавке грађе читалишта дају примат периодичним публикацијама; у односу према књизи читалишта, генерално, немају идеју систематског прикупљања, чувања и давања на

²²¹Исто, 263.

²²² Мила Стефановић, *Народна библиотека у Крагујевцу : (1866-2004)* (Крагујевац : Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета : Народна библиотека "Вук Караџић" ; Београд : Октоих, 2005) 54-55.

коришћење – и појава каталога и именовање библиотекара само су изузеци од документоване праксе.²²³

Ако се има у виду да је период оснивања читалишта у Србији, са мањим или дужим прекидима, трајао до краја 1897, период оснивања јавних библиотека, текао је спорије, јер „артикулисање захтева за оснивање јавне библиотеке, дакле библиотеке коју оснивају и финансирају локални органи власти, а не приватна лица, библиотеке која је доступна свим грађанима уз минималну надокнаду, која има организован фонд библиотечке грађе и стручно лице које у њој ради, јавља се у Србији крајем 19. века“.²²⁴

У периоду од 1846. до 1897. године у Србији је према досадашњим истраживањима, дуже или краће време, непрекидно или уз обнављање после ратова радило 95 читалишта, 6 официрских касина са књижницама и знатан број синдикалних, занатлијских, трговачких и радничких читаоница при удружењима и потпорним друштвима.²²⁵

Када се сумира допринос читалишта култури читања може се тврдити да су својим програмима у културно-просветним активностима и активностима са књигом и писаном речју, управо она покренула и зачала скоро све функције јавних библиотека.

Из интересовања за периодику и књиге родила се потреба за отварањем читалачких друштава преко којих би чланови друштава лакше долазили до жељене српске и стране књиге, новина и часописа.²²⁶

Потреба за овладавањем новим знањима потврдила је зрелост грађанске класе која је стицањем нових знања, тежила да упозн живота ван локалних средина. Тако су друштва за читање, клубови, читаонице и читалишта, постала важна места друштвеног живота и снажна основа на којој се развија настанак и развој јавних библиотека. Читалишта (читаонице) и библиотеке делују заједно на пољу демократизације књиге и читања и ни на који начин не умањују улогу ових двеју институција. Овакве околности „потврђују ниво свести и снагу локалне заједнице, способност грађанске класе да артикулише своје захтеве за књигом и информацијама, обогаћује културну понуду, а у

²²³ Гордана Стокић Симончић, „Српска читалишта и рађање модерног српског библиотекарства“ у: *Читалиште, читаоница, књижница: 170 година смедеревске библиотеке* (Смедерево : Народна библиотека Смедерево, 2016): 17.

²²⁴ Gordana Stokić-Simončić, *Ka filozofiji bibliotekarstva : Džesi Šir u teoriji u praksi bibliotekarstva 20. veka* (Pančevo : Mali Nemo, 2002), 15-19.

²²⁵ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 363.

²²⁶ Исто

историјском трајању и једне и друге институције доказује заинтересованост и зрелост средине у којој делују.“²²⁷

У последње две деценије 19. века читаонице и читалишта почињу лагано да се гасе. У 20. век Србија је ушла поред већ постојећих школских и специјалних библиотека, националне библиотеке и Библиотеке Српске краљевске академије и са потребом младих образованих људи, школованих на европским универзитетима да се формирају библиотеке доступне свим слојевима народа. У периоду од 1901. до 1908. Министарство просвете и црквених послова у складу са Законом о Народној библиотеци, омогућава оснивање јавних библиотека у свим већим градовима Србије.

„Формирање јавних библиотека, државних установа културе, од друге половине 19. и у првој деценији 20. века, упоредно постојање и рад читаоница уз јавне библиотеке дуги низ година (Крагујевац, Крушевац, Ниш), врло често са дужим историјским трајањем читалишта/читаонице у истом месту, нису ишла на штету ни првих ни других. Напротив, као и у Европи (Француска, Немачка, Италија, Швајцарска и др.) и у Србији су обе институције имале своје циљеве и задатке, остваривале су значајне резултате у својим срединама, или у једној заједничкој, где су основане, утемељиле су књигу и библиотеку као незаменљиве чиниоце у ширењу образовања, просвете и културе. Настале двадесет, тридесет и четрдесет година пре првих јавних библиотека у Србији, читалишта и читаонице нису никада покушавале да замене јавну библиотеку; оне су због својих циљева: дружење, размена информација, упознавање са збивањима у земљи и свету биле упућене на набавку књига, новина и часописа као основних извора за задовољавање потреба својих чланова.“²²⁸

Младе интелектуалне снаге у Србији исказују све веће интересовање за рад удружења, друштава или лига за народно просвећивање, која су се формирала широм Европе. Српски студенти и интелектуалци образовани на европским универзитетима пренели су ове идеје у Србију преузимајући из искуства других европских земаља оне пројекте и задатке који би најбоље одговарали српској средини и друштву.

По угледу на њих, у Србији се у периоду од 1896. до 1912/1915. године пропагира и оснива неколико покрета као што су Културна лига, Српска

²²⁷ Гордана Стокић Симончић „Како се рађало цивилно друштво: уз друго издање „Читалишта у Србији у XIX веку“ др Десанке Стаматовић” <http://www.citaliste.com/knjige/1/goca.pdf> (преузето 12.01.2021)

²²⁸ Гордана Стокић Симончић, *Како се рађало цивилно друштво: уз друго издање „Читалишта у Србији у XIX веку“ др Десанке Стаматовић*, <http://www.citaliste.com/knjige/1/goca.pdf> (преузето 23.12.2020)

земљорадничка задруга, Друштво за школску хигијену и народно просвећивање, Народна одбрана, а све са циљем да, путем публикованих чланака и оснивањем удружења, организовано и плански покрену народно просвећивање.

Бранка Драгосавац у својој студији „Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918. године“ истиче да се покрет развоја јавних библиотека може пратити кроз три фазе „које су обухватиле период од 1866. до 1918. године, време значајних политичких, економских и друштвених промена и деловања одређених државних и приватних институција и друштава значајних за ширење књиге и оснивање библиотека.“²²⁹

Прва фаза траје од 1866. до 1901. године, односно од оснивања прве државне јавне библиотеке 1866. у Крагујевцу до доношења *Закона о Народној библиотеци у Београду*, који је чланом три предвидео оснивање јавних библиотека. Ту су свакако значајне и приватне идеје усмерене на просвећивање народа.

Друга фаза развоја јавних библиотека обухвата период од 1901. до 1908. који се огледа у ангажовању Министарства просвете и црквених послова да се, у складу са *Законом о Народној библиотеци*, омогући оснивање јавних библиотека у свим већим градовима Србије.

На развој јавних библиотека утиче и доношење *Правила о народним књижницама са читаоницама Краљевине Србије* из 1904. Овим правилима, која су настала под утицајем Закона, Министарство просвете омогућава да се и у селима у којима постоје народне школе оснују и народне књижнице са читаоницама, што је као последицу имало наредбу да се све школске библиотеке претворе у јавне.²³⁰ Пошто правила нису имала обавезујући карактер, овај покушај стварања јавних библиотека није имао значајније успехе.

Трећа фаза развоја јавних библиотека обухвата период од 1909. до 1918. године. Посебно је значајна државна иницијатива која је започета 1909. године и која је као резултат имала отварање шест нових јавних библиотека (у Пироту, Неготину, Зајечару, Алексинцу, Лозници и Јагодина), основаних Указима краља Петра I Карађорђевића, 14. јануара и 27. априла 1909. године.²³¹

²²⁹ Бранка Драгосавац, *Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918. године* (Панчево : Градска библиотека ; Ниш : Народна библиотека "Стеван Сремац" ; Неготин : Народна библиотека "Доситеј Новаковић", 2016), 35.

²³⁰ Исто, 36.

²³¹ Исто

Интересантан је податак да је „у периоду од 1909. до 1918. године, у Србији формирано и радило између 150 и 200 књижница Културне лиге, 27 књижница и 29 читаоница земљорадничких задруга и бројне читаонице и библиотеке ђачких дружина, занатлијских и радничких удружења, читаоница трговачке омладине, неколико преосталих читалишта, касина и један број сеоских библиотека. С обзиром на то да се неке од ових друштвених књижница повремено гасе и поновно оснивају, то укупан број библиотека, читаоница и књижница варира између 210 и 264, а њихове збирке ни по величини ни по структури фондова нису задовољавале потребе за књигом“.²³²

У периоду између два светска рата јавно библиотекарство у Србији заснивало се на истовременом постојању читалишта, народних књижница и јавних библиотека.

Народне књижнице и читаонице су по мишљењу Жељка Вучковића представљале установе у којима су се преплитале и допуњавале библиотечке и читалишне функције. Поред библиотечке делатности оне су развијале програме из области културе, просвете и забаве.²³³

Народне књижнице и читаонице осниване су приватном иницијативом, а њихов рад био је под надзором Одељења за народно просвећивање Министарства просвете Краљевине Југославије. Највећи број народних књижница и читаоница основан је у периоду од 1929. до 1935. године, а до стагнације и њиховог затварања долази од 1937. до Другог светског рата. На територији Србије у периоду од 1919. до 1941. године постојало је 1218 читаоница и народних књижница и читаоница²³⁴ и седам јавних библиотека (Ниш, Крагујевац, Панчево, Београд, Сомбор, Вршац и Суботица)²³⁵

Народне књижнице и читаонице, за разлику од јавних библиотека које су се финансирале из посебног кредита општине или Краљевине, су се издржавале и средствима чланова. И начин набавке публикација се разликовао. Народне књижнице и читаонице добијале су публикације из складишта књига Министарства просвете краљевине Југославије које је само Министарство набављало куповином или откупом од правних или физичких лица. У јавним библиотекама главни начин набавке је био размена, поклон или куповина из општинског буџета.

²³² Исто, 134-135.

²³³ Жељко Вучковић, *Јавне библиотеке и јавно знање* (Нови Сад: Библиотека Матице Српске; Футура публикације, 2003), 100.

²³⁴ Биљана М. Ђурашиновић, „Народне књижнице и читаонице као облик јавног библиотекарства у Србији од 1918. до 1941. године“, *Читалиште*, Год. 16, Бр. 31 (новембар 2017): 63

²³⁵ Ђурашиновић, Биљана М, *Јавне библиотеке у Србији између два светска рата* (Панчево : Градска библиотека, 2020),

Правила за народне књижнице и читаонице усвојена су 1920. (употпуњена 1924. и 1931. године). У оквиру њих били су дефинисани: име; циљ – задатак; средства; фонд за подизање дома народне књижнице и читаонице; врсте чланова и њихова права и дужности; управни одбор – његова права и дужности, као и дужности председника, потпредседника, секретара, благајника и књижничара; права и дужности надзорног одбора и врста скупштине, делокруг њеног рада, време и начин сазивања.²³⁶ Одлуке Министарства просвете биле су обавезујуће за управни, надзорни одбор и скупштину одређене народне књижнице и читаонице, а на крају године, управљачке структуре подносиле су му извештај о раду и примерак годишњег рачуна. Сва преписка са државним властима вршила се преко среског начелства надлежног за одређено подручје. На овај начин институције Краљевине биле су повезане са службама локалне самоуправе, што је омогућило координацију њиховог деловања.

Други светски рат, поред огромног уништења библиотечног фонда и националне трагедије уништењем Народне библиотеке, донео је промену у раду свих библиотека, којима је било наметнуто да прилагоде своје активности у корист нацистичке и колаборационистичке пропаганде. До обнове и развоја библиотечног система долази после рата, када библиотеке постају значајна средишта културног живота сваке средине, развијају се и модернизују се, сходно потребама својих корисника.

У развоју српских и бугарских читалишта постоји разлика, која је условљена историјским, политичким и економским приликама. Ослободивши се Османлија, Србија пре Бугарске добија самосталност и креће у убрзани привредни и културни развој. Бугарска ће морати да чека још десетак година како би се ослободила Османлија, али много пре коначног ослобођења, народ и напредна интелигенција увиђа значај културе, писане речи, и пре свега духовности, за очување националног и културног идентитета.

Бугарска читалишта карактерише дуготрајност, о чему сведочи њихово постојање и данас. У свом историјском развоју нису претрпела велике промене, максимално се прилагођавајући средини у којој се стварају и друштвено-политичком амбијенту.

²³⁶ Биљана М. Ђурашиновић, „Народне књижнице и читаонице као облик јавног библиотекарства у Србији од 1918. до 1941. године“, *Читалиште*, Год. 16, Бр. 31 (новембар 2017): 64.

До детаља представљајући историјски развој српских читалишта у 19. веку, Десанка Стаматовић се бави и њиховим утицајем на оснивање и развој бугарских читалишта, где између осталог наводи: „Не узимајући у обзир неке раније објављене материјале и сведочења познатих бугарских културних и политичких радника о сазревању идеје и узорима за оснивање њихових читалишта, бугарски аутори оснивање читалишта у Бугарској проглашавају својим „бугарским, самобитним оригиналним делом“²³⁷.

2.3. Бугарски извори о читалиштима у Србији

Пуна независност Србије осигурана је после другог Српско-турског рата (од 13. децембра 1877. до 5. фебруара 1878. године) када су ослобођени и њени јужни крајеви. На основу одлука са Берлинског конгреса, део велике Бугарске (до Ниша), створене Сан-Стефанским миром, припојен је Србији. У оваквим историјским околностима регион данашње Источне Србије у одређеном временском периоду био под црквеним и културним утицајем Бугарске, који је посебно изражен шездесетих и седамдесетих година 19. века. Овакав амбијент утицао је и на развој првих културних центара - читалишта²³⁸, те отуда и подаци о читалиштима у Пироту, Нишу, Врању, Неготину, Зајечару и Димитровграду (Цариброду) у бугарској историји њиховог развоја, првенствено у књизи *Бугарска читалишта пре ослобођења* Стилијана Чилингирова. Подаци се, такође, налазе у другим значајним студијама о развоју читалишта и у архивској грађи.

2.3.1. Читалиште у Пироту

Развој друштва, па и читалишне делатности у Пироту био је условљен историјским, економским, и културним променама ових крајева, који су до 1878. године били под турском влашћу и под јаким бугарским утицајем, првенствено у

²³⁷ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево : Градска библиотека, 2011), 38.

²³⁸ Већина читалишта у западним деловима Бугарске настала је у периоду од 1868. до 1878. године. До почетка 20. века радила су са већим или мањим успехом

верском смислу, пошто је Нишка епархија, којој је и Пирот припадао, била под ингеренцијом бугарске Егзархије. После Берлинског конгреса Пирот и околина настављају живот у Србији.

Пирот је све до краја 19. века задржао обележје типичне старобалканске вароши, формиране на важном комуникационом путу, „сачувавши све до 1878. године свој стари источњачки карактер са 'чаршијом' као економским центром вароши и 'махалама', урбаним деловима са етнички и конфесионално сложенем популацијом...“²³⁹

У пиротском округу прве школе су основане 1838. и до 1880. отворене су 22 основне школе и Гимназија. До краја века у средини су радиле и четири штампарије, певачка и позоришна дружина, формирана је Гимназијска библиотека.²⁴⁰

У таквом Пироту на граници двеју држава развијало се и Читалиште, о чијем раду постоје и српски и бугарски извори, делимично опречни, али значајни и важни за сагледавање правих историјских чињеница везаних за овај део културног наслеђа Пирота.

Врсни познавалац историје Пирота, Борислава Лилић, наводи да је у Пироту још за време Турака основана читаоница под именом „Просвета“²⁴¹ чији је задатак био „подизање и ширење просвете, развијање друштвености и заједништва, подизање културе уопште. Читаоница је имала касу и приход, а књиге су доношене кришом, најчешће преко ћумрука у Алексинцу“.²⁴²

Уз констатацију да је познато да су читаонице у ослобођеним крајевима основане 1879. године Десанка Стаматовић истиче да се то не односи и на Читаоницу пиротску, те наводи део извештаја окружног начелника из 1882. године у коме стоји да је читаоница „... основана још под управом турске владавине. Кад је Српска управа у овим крајевима настала, онда је читаоница ова прихваћена и даље, као што и данас постоји.“²⁴³

²³⁹ Борислава В. Лилић, *Историја Пирота и околине. Део 1* (Пирот: НиП Хемикалс, 1994), 125.

²⁴⁰ Бранка Драгосавац, „Четири деценије институција културе и образовања у Пироти или Ајмо, Јово, наново“ *Читалиште*, Год. 19 Бр. 37 (новембар 2020): 47.

²⁴¹ Борислава В. Лилић, *Историја Пирота и околине. Део 2* (Пирот: НиП Хемикалс, 1994), 402.

²⁴² Исто, 402.

²⁴³ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево: Градска библиотека, 2011), 241.

Историја пиротског читалишта, оснивање ове установе везује за име Ранче Крстића (1825-1978) богатог Пироћанца. Векослав Пејчић у тексту „Ранча Крстић (1825-1978) – први кмет пиротске општине“ цитира део текста из листа *Исток* бр. 25 из 1878. године у коме се налазе информације о интересовањима Крстића за оснивањем читаонице у Пироту: „Устројство читаонице за ово место од ранијег доба и борба за скуп да буде дозвољен за подизање исте принела су му велика гоњења од стране Турака. Ранча је један од најватренијих бранилаца установе читаоничке, што му је и донело те је морао свој завичај напустити и потражити слободнијег места за рад...“²⁴⁴

Овај извор не наводи време када је основана читаоница и не пружа ближе податке о њеном раду, али свакако је неоспорна чињеница да је Ранча Крстић био свестан значаја књиге и образовања, те окупљајући око себе истомишљенике урадио значајне потезе за оснивање читаонице у Пироту.

Потврду да је Читалиште обновило свој рад 1878. године налазимо у тексту објављеном 13. јануара исте године у недељнику „Исток“ у коме дописник из Пирота, описујући ситуацију у месту и проблеме грађана, поред осталог наводи и да је „Управа пиротске читаонице приредила трећег дана Божића на Св. Стевана прву своју беседу са игранком, а у корист сиротинских ђака пиротских... Нека се број чланова читаоничких као и посетилаца њених забава сваком приликом увећа на општу корист грађана ове вароши. Они ће доиста увек наћи умне и моралне хране код такве просветне установе, а пре свега нека им је увек на срцу ова света истина: да слога и користан, непрекидан рад, свако друштво води напретку и срећи“.²⁴⁵

Године 1880. Читаоница у Пироту је радила, о чему сведочи допис министра просвете од 20. децембра 1880. године у коме се тражи извештај, који је био поднет 10. марта 1881. године. У извештају се наводи: „Читаоница пиротска основана је под управом турске владавине. Када је српска управа у овим крајевима настала онда је читаоница ова прихваћена и даље као што данас постоји. Од почетка 1880. године било је 45 чланова, а одређени улог годишње износио је 8 динара. За означену годину

²⁴⁴ Векослав Пејчић, „Ранча Крстић (1825-1878) – први кмет пиротске општине“ у *Народна библиотека Пирот: прилози за монографију* (Пирот: Народна библиотека Пирот, 2012), 8.

²⁴⁵ Борислава В. Лилић, *Историја Пирота и околине. Део 2* (Пирот: НиП Хемикалс, 1994), 402-403.

платили су улог само 5 чланова и то два члана цео и три члана по пола улога, остали чланови нису ни до данас одређени улог платили.“²⁴⁶

Те 1880. године Читаоница пиротска је била претплаћена на листове „Видело“, „Српски лист“, „Пороту“ „Ратник“, „Српску зору“, „Јавор“, „Стармала“, „Заставу“. Због недостатка средстава, није била у могућности да их редовно набавља. „Зато је управа у 1881. години била принуђена да претплати само 9 листова, пет за пола године, а четири листа само за прво тромесечје, чиме је утрошен сав расположиви капитал.“²⁴⁷ У извештају се даље наводи да је новац за листове и за локал у коме се налазила Читаоница обезбеђен од јавне беседе одржане 1879. године у њену корист. „Готових новаца читаоница нема, а у облигацијама које су затечене још од оснивања читаонице под турском управом, има још 6.590 гроша чаршијских а без облигације 3.362 гроша чаршијских. Сав овај новац издат је још под турском управом па и данас није од дужника наплаћен“.²⁴⁸ Читаоничка библиотека је водила инвентар књига и дневно или месечно уписивала приспеле новине. Од затечених књига у Читаоници је било 348 разних бугарских књига које су остале од ранијег турског читалишта и о којима је бринуо благајник. Посеђовала је ормане за књиге и новине, столове, столице и прибор за грејање и осветљење.²⁴⁹

Читаоница пиротска је крајем 1881. године била смештена у једној приватној соби. Од листова стизало је још само „Видело“, јер претплата за остале није обнављана.²⁵⁰

У тексту „Прилог за историју библиотекарства у Пироту“²⁵¹ Божидар Манић цитира телеграм министарства просвете и црквених послова од 2. децембра 1882. године који је потписао председник читаонице Тодор Х. Кокаловић у којем се каже: „Данас је установљена друштвена читаоница у вароши Пироту према читаоничким

²⁴⁶ Исто

²⁴⁷ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево: Градска библиотека, 2011), 242.

²⁴⁸ Борислава В. Лилић, *Историја Пирота и околине. Део 2* (Пирот: НиП Хемикалс, 1994), 402-403.

²⁴⁹ Ковијанић, Гаврило, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944, књ. 3: 1919-1944*. (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 311.

²⁵⁰ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево: Градска библиотека, 2011), 242.

²⁵¹ Божидар Манић, „Прилог за историју библиотекарства у Пироту“ у *Народна библиотека Пирот: прилози за монографију* (Пирот: Народна библиотека Пирот, 2012), 14.

штатутима које је овдашња локална власт одобрила. Управа ове читаонице најучтивije доставља поменуто просветно установљење господину министру ради знања.“²⁵²

Читаоница је у то време имала озбиљне проблеме због непостојања службених просторија. Тако се у једном извештају наводи да је смештена у приватној соби. То је разлог што у таквим околностима, и поред добрих намера и ентузијазма чланова, читаоница није могла развијати неку значајнију делатност.

Због изражених материјалних проблема и у циљу њиховог решавања фебруара 1883. године управа се обраћа начелнику Округа пиротског да се дозволи продаја срећки у корист Читаонице. На писмо начелника округа Дробњаковића²⁵³ од 24. фебруара 1883. године министар просвете Стојан Новаковић одговара да за реализацију идеје о организовању лутрије за потребе Читаонице нема никаквих сметњи и да се тако нешто често чини у Београду. Почетком исте године дошло је до промене управе Читаонице коју је пратио спор око новчаних средстава којима је ранија управа располагала, те се у решавању овог спора укључило Министарство просвете са предлогом да се неспоразум реши судским путем.

„По одазиву грађанства за хуманитарне акције пиротске читаонице треба рећи да је оно ослушкивало да чује када ће се одржати забава, беседе, предавање или која друга приредба да сазна шта мисле учени људи о догађајима у нас и у свету, а од приложника се види да су били професори, инжињери, судије, адвокати, лекари, апотекари, трговци, официри, учитељи, занатлије и свештници, сељаци па и други.“²⁵⁴

О раду Читаонице пиротске до краја 19. и првим годинама 20. века нема писаних података. Каква је била ситуација са читаоницом потврђује писмо директора гимназије у Пироту министру просвете тек из 1909. године у коме стоји: “У овом граду, иницијативом самих грађана у неколико махова подизане су читаонице – Грађанска читаоница, Клуб трговачке омладине с читаоницом, Грађанска касина с читаоницом, Француски клуб с читаоницом итд. – но које су морале пропасти за кратко време – највећим делом што су се исте морале одржавати месечним улогом.“²⁵⁵

²⁵² Исто, 14.

²⁵³ Исто, 14.

²⁵⁴ Борислава В. Лилић, *Историја Пирота и околине. Део 2* (Пирот: НиП Хемикалс, 1994), 404.

²⁵⁵ Божидар Манић, „Прилог за историју библиотекарства у Пироту“ у *Народна библиотека Пирот: прилози за монографију* (Пирот: Народна библиотека Пирот, 2012), 16.

Из горе наведених српских извора можемо закључити да више истраживача истиче да је у Пироту постојало читалиште пре ослобођења средине од Турака, али ни један од њих не наводи да је то читалиште било бугарско или да је основано под бугарским утицајем и ангажовањем писмених Бугара који су живели на овим просторима.

Најстарији податак о Пиротском читалишту у бугарским изворима налазимо у књизи о Кнежевини Бугарској из 1895. године. По наводима аутора Г. Димитрова у Пироту је 1871. основано читалиште „Напредак“ („Напредък“).²⁵⁶

Чилингиров у својој обимној студији о историји бугарских читалишта пре ослобођења истиче да се прва мисао о оснивању читалишта у врло специфичном и подељеном, првенствено политичким узроцима Пироту, јавила почетком седамдесетих година 19. века. Он наводи изводе С. Христова да је Пиротско читалиште основано 1870. или 1871. године, међутим Чилингиров се ослања и на један допис из следеће године из кога је закључио да 1870. и 1871. године само сазрева идеја о оснивању читалишта, а само читалиште по њему је основано током ускршњих празника 1872. године²⁵⁷. Читалиште добија име „Просвета“. Чилингиров наводи да се по С. Христову читалиште зове „Просвещение“ („Просвета“) те да је у његовој књизи „Княжество България“ („Кнежевина Бугарска“) наведено и као „Напредък“ („Напредак“). У почетку је Читалиште бројало четрдесет чланова, а први састанак одржан је 23. марта 1872. године када је изабрана и управа. Том приликом, по наводима Чилингинова, основана је делегација која је имала за циљ да о овом догађају обавести Партенија, митрополита Нишавске митрополије, и да га замоли за помоћ.

Цариградска новина „Турция“²⁵⁸ представља допис из Пирота који је датиран на 13. март 1872. године у којем се критикују општински службеници у том граду са близу 3000 кућа да још не знају шта је то читалиште, имајући у виду да се у Бугарској и у малим местима оснивају друштва, читалишта и женске школе. У тексту се такође наводи да се група младих људи договорила и уз велики напор отворила читалиште које је трајало мало више од месец дана из разлога што су његови оснивачи били

²⁵⁶ Г. Димитров, *Княжество България в историческо, географическо и етнографическоотношение* (Пловдив: Търговска печатница, 1895), 282.

²⁵⁷ Стилијан Чилингиров, *Български читалища преди освобождението* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 313.

²⁵⁸ „Турция“, VIII, 14 (20. мај 1872): 3.

„осредњи људи”, а синови чорбација су учинили доста да растуре само читалиште. Велику кривицу за то, по писању новине, имају и учитељи у пиротској мушкој школи који се нису довољно заузели за опстанак читалишта.

Убрзо после ове критике у истом часопису излази текст у коме се наводи да кривица није у потпуности на учитеља. Муфетиш инспектор позвао је читалишне раднике и рекао им да од када су оставили своју стару одећу и почели да носе француску одећу и модерне фесове, град који је раније напредовао почео је да иде ка неуспеху. Они су схватили на шта инспектор алудира, уплашили се и напустили читалишне активности.

Читалиште ипак почиње да ради. О томе сазнајемо у опширном тексту у новини „Право” од јуна месеца 1872. који у име управе читалишта „Просвета” у Пироту пише писар Симеон Х. Христов „... око ускршњих празника једногласно је одлучено да се у граду оснује читалиште под називом „Просвета”²⁵⁹. Такође се наводи да је први састанак одржан 23. априла на којем су чланови већином гласова изабрали управу. На позив за материјалну помоћ одазвали су се бројни грађани, чија имена²⁶⁰ се наводе у новини: Н. Пр. Партеније читалишту је даровао 11 гроша и годишња издања часописа „Читалиште”, свештеник Х. Адам – 54, свештеник Дионисиј из села Радејно – 21, доктор Георги Христодулов – 63, Живко Антин – 54, Христо Х. Павлов и синови – 108, Коца и Браћа Б. Стефанови – 141, браћа П. Даскалови – 146, Петар Николов, Тодор Д. Кокалов, Тома Пенчин, Георги Стам. Царибротли – сви по 45, Рако Крстев – 63, браћа Крстеве – 72. Учитељ Хр. Г. Пасарев, учитељ Пота Панчев, Т. П. Кроткин, Еленко Пенчов, Крста М. Крстев, Алекса Христов, Јосиф Куклов, браћа Станкови, Георги и Кота Крстев, Тоша Х. Петров, Јосиф Каракашев – по 54, Бр. Ив. Банкови- 50, Михаил Ангелов, Милко Рангелов, Николча Тошин, Живко Георгин, Иванчо Павлов, Живко Милин – по 42, Алкси Гогин, Иванча Ангелов и браћа, Маца Ив. Карталев, Ставри Коцов, Анта Кирин – по 35, Коста Пешев, Коста Колин, Никола Иванов Зограф, Еленко Манов, Иванчо Минчов, Иван Х. Илин, Кира Рангелов – по 21, Кира Милин Чифлички – 23 и ½, Величко Новин 17 и ½, Иван Станков, Сава Кирин, Ђакон Х. Сава – по 10.

У новинама²⁶¹ „Источно време” из новембра 1874. године публикован је опширан текст о самом Пироту, нишавској епархији, о бугарском духу у средини, вери,

²⁵⁹ „Право”, VII, 9, 8 (мај 1872): 3.

²⁶⁰ Исто

²⁶¹ „Источно време”, I, бр. 47 (21. новември 1874): 2.

стању образовања у граду и селима. Такође се наводи да Читалиште које је основано пре три године редовно посећују његови чланови. Они се по речима аутора окупљају у Читалишту не само да прочитају по неку књигу, већ да разговарају и заузимају ставове за многа дела која могу користити становништву. Једно од тих питања којим су се бавили чланови било је уређење услова рада у сеоским школама, а тамо где још није било школа, они су се бавили решавањем питања отварања нових. Чланови читалишта поред осталог бринули су о школи у граду и помагали су сиромашне ученике.

Непосредно после оснивања Читалиште је почело да игра улогу школске управе, која до тада није постојала. Управа Читалишта је врло брзо донела одлуку да се доведе учитељица и да се отвори девојачка школа, па тако од сопствених средстава доводи извесну Марију Русеву из Старе Загоре. Њеним доласком и ангажовањем Читалишта општина је најзад решила да подржи формирање девојачке школе. Чилингиров наводи и део текста из новина „Источно време“ из фебруара 1875. у коме се каже: „Читалиште које је основано пре три године ревносно посећују његови малобројни чланови, где осим моралне користи, толико карактеристичне и осетљиве за ово место, које скупљају из ишчитавања различитих књига, свом снагом се брину и помажу сиромашне ученике, тако што се брину о једном ученику виших разреда основне школе – циљ благородан, циљ свети.“²⁶² У истим новинама се наводи да је крајем 1874. при Читалишту отворена недељна школа која је била много посећена.

Аутори Н. Кондарев, Ст. Страков, П. Чолов у књизи „Народна читалишта пре ослобођења“²⁶³ годину 1871. наводе као годину оснивања пиротског читалишта „Просвета“. Они истичу да је пословање Читалишта врло брзо морало да буде реорганизовано, а разлог за то налазе у томе што су његови оснивачи били припадници средњег сталежа „а пак синови богаташа који желе да присвоје похвале без имало уложеног труда, после великих свађа и заплашивања на крају су га урушили“. По подацима из часописа „Источно време“ од 25. априла 1872. године сазван је нови састанак Читалишта и његових чланова и на основу гласања већине, изабрана је нова Управа. Тада је Читалиште по наводу аутора имало већ 40 редовних чланова, али списак не наводе. Највећи дародавац је Партениј Нишавски, али има и других

²⁶² Стилијан Чилингиров, *Български читалища преди освобождението* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 313.

²⁶³ Н. Кондарев, Ст. Страков, П. Чолов, *Народните читалища преди освобождението* (София: Издателство „Отечествени фронт“, 1972), 277.

дародаваца који су обезбедили 2.370 гроша помоћи за даљи рад. Аутори наводе и чињенице из часописа „Источно време“²⁶⁴ бр. 41 од 23. новембра 1874. године где се каже да је један представник турске власти напао чланове Читалишта да су носили француску одећу а не „барле и бревенеке“, тако изражавајући непослушност турским властима. По овом извору, због мешања „брижног“ Турчина, тек створено Читалиште неко време није радило.

Следећи значајан бугарски извор о оснивању Читалишта у Пироту је „Енциклопедия – Възрожденски читалища“²⁶⁵. У овој енциклопедији наведено је да је Читалиште у Пироту основано 1871. године, те да је врло брзо претрпело реорганизацију због реакције званичне власти. Априла месеца 1872. године је организован нови састанак читалишне Управе која добија подршку локалне заједнице. Подршка се састојала од скупљених близу 2400 гроша као почетног капитала за организацију рада културно-просветног друштва „Просвета“. „Назив читалишта сликовито говори о основним правцима у његовој делатности да помаже народно просвећивање отварањем нових бугарских школа у реону Пирота и да свестрано подржава рад постојећих“²⁶⁶. У даљем тексту се наводи да је један од великих донатора читалишта митрополит Партениј Нишавски.

И поред проблема са властима и не баш позитивно расположних чорбација, рад Читалишта се стабилизује и оно јача доласком све већег броја чланова. Нови чланови се окупљају у њему у циљу читања књига, бриге о сиромашним ученицима, пружању помоћи сеоским школама и у циљу отварања нових. Будући да Читалиште тежи развоју квалитетног друштвеног живота средине, сопственим средствима из Старе Загоре доводи Марију Русеву, у Пирот, са задатком да отвори девојачку школу. Као један од најревноснијих читалишних делатника у то време истиче се Симеон Христов²⁶⁷ који је био секретар (писар) Читалишта и један од најагилнијих културних и просветних радника који је свесрдно радио на културном и просветном напретку становништва овог краја.

²⁶⁴ Исто 277.

²⁶⁵ *Енциклопедия Възрожденски читалища* (София: БОГИАННА, 2011), 324.

²⁶⁶ Исто 324.

²⁶⁷ Симеон Христов је аутор студије „Пиротският окръг и неговото население“ 1894. године излази у оквиру публикације „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ који издаје Министарство народне просвете (Министерството на народното просвещение)

Чланови Читалишта с почетка седамдесетих година, рођени Пироћанци, користили су бугарски језик у комуникацији, а податак о постојању часописа „Читалище“ то и потврђује. Наставак живота у Србији доноси слободу у језичком смислу, неговање локалног говора, могућност читања српских новина и часописа с краја 19. века.

Постојећи бугарски извори наводе проблеме са којима су се сусретали оснивачи приликом оснивања читалишта, истичу утицај цркве на његово формирање као и улогу коју је оно имало до 1878. године. Чињеница је, што потврђују и српски извори о развоју Читалишта, да тадашња пиротска интелигенција признаје рад претходног (бугарског) читалишта, пре свега на примеру поновног ангажовања Ранче Крстића који је био активан друштвени радник и у време постојања старог читалишта.²⁶⁸

Анализирајући горе наведене српске и бугарске изворе, и архивску грађу и податке из публикација, о Читалишту (Читаоници) у Пироту, може се закључити да заједнички они употпуњују до сада постојећу слику о оснивању и раду читаонице (читалишта) у овом месту. Приступ и анализа наведеног материјала је искључиво са становишта библиотекарства и употпуњавања постојећих података новим. Познате чињенице објављене у радовима Десанке Стаматовић и Гаврила Ковијанића, као и других истраживача који су се бавили овом тематиком, потпуно су подударна са објављеним подацима у бугарским изворима. Будући да је Пирот тек 1878. године припојен Србији, до тада је био под значајним утицајем Бугара, јасно је и да су подаци у бугарским изворима обимнији и систематичнији.²⁶⁹

2.3.2. Читалиште у Нишу

Политичке и друштвене промене средином 19. века те ослобођење нишког, топличког, врањанског и пиротског округа, покретање трговине и економски развој, утицали су на развој амбиција Ниша, као центра новоослобођених области, да у свему

²⁶⁸ Векослав Пејчић, „Ранча Крстић (1825-1878) – први кмет пиротске општине“ у Народна библиотека Пирот: прилози за монографију (Пирот: Народна библиотека Пирот, 2012), 8.

²⁶⁹ Елизабета Георгиев, „Бугарски извори о читалиштима у Србији“ у: *Библиотеке и идентитет*, главни уредник Гордана Стокић Симончић, (Панчево: Градска библиотека: Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 2018), 42.

достигне градове који су раније ослобођени (као Београд, Крагујевац и други). „Најпрече је било задобити учене људе да заузму одговарајућа места у просвети, привреди и у администрацији уопште. Прва нишка гимназија окупила је под својим кровом највећи број бираних стручњака и остала просветни културни светионик и целе јужне Србије.“²⁷⁰

Колико је Ниш за власт био значајна и важна средина потврђује и потез Краља Милана који је овај град прогласио својим другом престоницом и у њему адаптирао једну турску кућу себи за двор.

Библиотекарска традиција у Нишу има своје корене у Митхат-пашиној библиотеци, која је радила уз Брмали џамију у Нишкој тврђави, у периоду од 1861. до 1864. године, након чега је запуштена због недостатка средстава за издржавање.²⁷¹ Пред ослобођење, и припајање Ниша Србији, формиране су и Библиотека у Нишкој основној школи (1878), Великој гимназији и Нишка читаоница (1879).²⁷²

Чилингинов не износи прецизне податке о оснивању читалишта у Нишу, правдавајући се „јаком српском пропагандом која се тамо развијала“ и „туђим националистичким тежњама и утицајима“.²⁷³ Он наводи извештај извесног Игњатија П. Цветкова из Балкапана, Цариград, који се налази у редовном додатку новина *Турска (Турција)*²⁷⁴ као потврду постојања читалишта у Нишу седамдесетих година 19. века. Године 1872. Игњатиј П. Цветков обавештава читалишта у местима Пловдив, Софија, Једрене, Трново, Ески-Загра, Сливен, Русе, Плевен, Габрово, Видин, Самоков, Ниш, Шумен и Хаској да шаље по један примерак своје књиге *Краснописание* са надом да је одобре и да уђе у школе. Пошто је реч о приручнику који се бави језиком, Чилингинов закључује „... да је и нишко читалиште имало врховни утицај над школама у свом окружењу, какав су имала и друга поменута читалишта, и да његова делатност није била незабележена од стране Бугара из других покрајина тадашње турске империје“.²⁷⁵

²⁷⁰ Гаврило Ковијанић, *Народна библиотека у Нишу: архивска грађа: (1094-1940)* (Београд: аутор, 1986), 4.

²⁷¹ Александра Вранеш, *Нишка Народна библиотека: документи и свакодневице* (Ниш: Народна библиотека „Стеван Сремац“, 2004), 21.

²⁷² Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку*, 2. изд. (Панчево: Градска библиотека, 2011), 243.

²⁷³ Стилијан Чилингинов, *Български читалища преди освобождението* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 294.

²⁷⁴ *Турция* VIII, бр. 44 (10. децембра 1872): 3.

²⁷⁵ *Български читалища преди освобождението* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 294.

У својој студији о историји бугарских читалишта пре ослобођења, Кондаров, Сираков и Чолов истичу да први подаци о постојању читалишта у Нишу, такође, потичу из 1872. године. И они наводе извештај Игњатија Цветкова из Цариграда као важан извор о постојању ове институције у Нишу. Потврда да читалиште ради и три године касније налази се у вести букурешког часописа *Знание* од фебруара 1875. године у којој је наведено да извесни Никола Георгиев поклања једно годиште овог наслова читалишту у Нишу.²⁷⁶

Бугарски извори довели су до значајног померања године оснивања Читалишта. Према њима оно је деловало и радило седам година раније од онога што је наша стручна и научна јавност до сада познавала. Потпуно је друго питање да ли су његови фондови били основа за формирање Читаонице у Нишу 1879. године, или се ради о две одвојене институције које су биле независне. Нажалост, података којима би се континуитет потврдио нема ни у објављеним изворима, ни у доступној архивској грађи. Оно што се са доста сигурности може рећи, ослањајући се на историјске изворе, јесте да су Бугари у 19. веку у Нишу, као великом привредном, трговачком центру имали велике интересе и да је верски утицај на тај део Србије, тачније утицај бугарске егзархије, био значајан. На основу претензија које су Бугари имали према овој средини може се закључити да су презентовани бугарски извори о постојању Читалишта у Нишу 1972. године највероватније истинити.²⁷⁷

2.3.3. Читалиште у Димитровграду (Цариброду) од оснивања до Другог светског рата

Географски и етнички царибродски крај је увек био на мети двеју држава – Србије и Бугарске. Период од 1877. године, када се Цариброд и околина ослобађају од Турака, до 1944, када ови крајеви постају део Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, изузетно је турбулентан за локално становништво – граница је четири пута мењана, па се варош час налазила у Бугарској, час у Србији, односно Југославији. Сви ратни сукоби од друге половине 19. до средине 20. века (Српско-бугарски рат 1885.

²⁷⁶ Никола Кондарев, Станьо Сираков и Петър Чолов, *Народните читалища преди освобождението* (София: Издателство „Отечествени фронт“, 1972), 267.

²⁷⁷ Елизабета Георгиев, „Бугарски извори о читалиштима у Србији“ у: *Библиотеке и идентитет*, главни уредник Гордана Стокић Симончић, (Панчево: Градска библиотека: Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 2018), 42-43.

године, балкански ратови 1912. и 1913. године, Први и Други светски рат) оставили су свој печат и последице, како на политички и економски развој средине, тако и на њен културни развој.

Основе културне делатности, које су се манифестовале као тежња за очувањем националног духа становништва, налазимо у периоду османске владавине. То се првенствено односи на духовни живот, који је био везан за манастире Св. Јован Богослов у селу Поганову, Св. Кирик и Јулита у селу Смиловци, Св. Никола у селу Планиница, Св. Димитрије у селу Бребевница, цркву Св. Архангел у селу Бољевдол. У већини ових светилишта постојале су школе и библиотеке.

Корене прве библиотеке у цариградском крају налазимо у манастиру Св. Јована Богослова из 15. века, познатијем као Погановски манастир. Најстарији подаци о постојању књига у овом манастиру датирају из 1552. године, када је после смрти монаха Теодосија Дебелог 38 књига однесено у град Трн²⁷⁸. О књигама и библиотеци у Погановском манастиру пише Спас Крумов Сотиров у својој студији „Поганово – карика између земље и неба“²⁷⁹. Он наводи изворе Мијатева из 1936. где каже да „нам једна белешка из 1747. године, писана на једном Осмогласнику из 15 века, сада у Софијској народној библиотеци, саопштава да је Погановски манастир достављао књиге и по околним селима“; Цонев (1910) и Радојчић (1939) истичу име извесног попа Младена из села Присијана, који је 1747. године из цркве Св. Јована Богослова узео један осмогласник.²⁸⁰

Димитрије Мита Ракић (1846-1890), познати књижевник и политичар с краја 19. века, на свом путовању по крајевима ослобођеним 1878, посећује Погановски манастир и сведочи о затеченим књигама²⁸¹, а оставља и податак да их је, по наредби генерала К. С. Протића, предао Народној библиотеци у Београду.

²⁷⁸ Зограф, Год. 10, бр 12 (1981): 3.

²⁷⁹ Спас Сотиров, *Поганово звено между земјата и небето* (Димитровград : Народна библиотека, 2002), 158.

²⁸⁰ Исто, 160.

²⁸¹ „То су све сами минеји и октоици, и судећи по језику неће бити далеког порекла. Изгледа да су преписивани са старијег неког рукописа, па дотеривани према новијем начину писања и навијени на бугарштину, нарочито један који је писан бугарско-руски.

Међу овим књигама нашао сам и узео:

1. Једно Јеванђеље писано на пергаменту, незнано кад, али по свој прилици, судећи по правопису, у 14. веку. Оно има пред сваким јеванђељем, бојом и златом лепо израђен лик јеванђелистов; на сваком почетку велику вињету, красно извезену бојом и златом; свако почетно слово златом исписано; пред сваким јеванђељем биографија јеванђелистова; а после сваког јеванђеља, забележено је када је писано.

2. Један на пергаменту писан минеј што му је корице обновио Матеја Николи Крстићу зет, од села Крупца 1677.

Шездесетих година 19. века Цариброд је мало насеље са око 1000 становника, претежно Бугара, Турака и Черкеза. У њему нема школа, културних друштава, а скоро да нема ни писмених и образованих људи. Деца су се углавном образовала у пиротским школама, посебно у школи у селу Крупцу. Рајчевски истиче да тачних података о првим школама у Цариброду нема, али може се претпоставити да је почетком четрдесетих година постојало, такозвано, *килијно училиште* (црквена школа). У тој тврдњи аутор се ослања на податак пронађен у књизи Н. К. Генчева Даскалова „Бугарска интелигенција из времена препорода” („Българската възрожденска интелигенция”) у којој се наводи да се међу пренумерантима уџбеника из физике, аутора Најдена Герова, издатог 1849. године, помиње и Атанас Григоријев, свештеник из Цариброда. Рајчевски у даљем тексту закључује да, ако се има у виду технологија штампе тога доба и временски период који је био неопходан за штампу, пре свега због недостатка средстава, може се претпоставити да је око 1846-1847. године у Цариброду постојала школа при цркви у којој је радио поменути Атанас Григоријев, те да су поред црквених предмета у школи обрађивани и световни предмети као што је била физика.²⁸²

Прва световна школа у Цариброду отворена је 1869. године у хану Цветка Иванова²⁸³, а први учитељ био је Живко Ропотски. О самим почецима рада школе има мало података, али она је свакако основ развоја и образовног и културног живота средине. Године 1871. школа је премештена у манастир „Свети Димитар”²⁸⁴ у близини насеља. После одласка Турака наставља се развој школства у царибродском крају па су у десетак села отворене школе, а у јесен 1880. године и Семинарија (школа за двогодишњу припрему учитеља) из града Белоградчика у Бугарској, је премештена у Цариброд, где је радила до школске 1883/84. године²⁸⁵.

Школске 1890/91. у Цариброду је отворен и трећи разред прогимназије са само 4 ученика²⁸⁶. У летописној књизи је записано да се од 1890/91. до 31. августа 1914.

3. Један Октоик, на кожи писан, без сумње из шеснаестог века

4. Један Октоик штампан 1536. године

5. Устав божаствене службе...“ - М. Ракић, „Из нове Србије“, *Отаџбина*, број 6 (1881): 428.

²⁸² Стојан Рајчевски, *Царибродските българи* (София: „Захарий Стоянов”, 2008), 21.

²⁸³ Богдан Николов, *Хронология на по-важни събития в димитровградско 1433 – 1961*, (Ниш: Братство, 1962), 16.

²⁸⁴ Богдан Николов, *Царибродски културно-просветен летопис 1878 – 1920 г.*, (София: Агенция за българите в чужбина, 1994), 6.

²⁸⁵ *Нишава*, бр. 1 (1909): 1

²⁸⁶ *Нишава* бр.1 (1909):1, Летописна књига гимназије – „Дончо Паунин – открива III клас“

године школа називала *трикласно народно училище – прогимназия (триразредна народна школа – прогимназија)*, док Стојан Рајчевски²⁸⁷ додаје *Царибродско трикласно народно училище (Царибродска триразредна народна школа)*.

Непосредно после ослобођења царибродског краја од Турака, варошица почиње убрзано да се развија. Привредни и друштвени напредак је очит, а појавом школе и писмених људи јављају се периодична издања²⁸⁸ и прва културна друштва²⁸⁹, која се формирају у периоду од 1888. године до краја Првог светског рата. Настају на иницијативу различитих група, са различитим интересима, али су од великог значаја за успостављање културе у средини као што је Цариброд.

Први податак о Читалишту у Цариброду налази се у књизи „Княжевство Бугария в историческо, географическо и етнографическо отношение“ („Кнежевина Бугарска у историјском, географском и етнографском контексту“). Истичући значај читалишта за морални препород бугарског народа и њихову улогу у политичком развоју, аутор Г. Димитров ређа године оснивања појединих читалишта у Кнежевини Бугарској. За годину 1866, сем податка о оснивању Цариградског читалишта, наводи и податак да је „те године основано и читалиште у Цариброду“²⁹⁰. Никаквих других објашњења о развоју Читалишта нема.

Стилијан Чилингиров сматра да се 1866, као година оснивања читалишта у Цариброду, никако не може узети као истинита, јер је немогуће да је Цариброд добио читалиште пет година пре Пирота.²⁹¹ То свакако није довољан аргумент да би се дошло до закључка да читалиште у Цариброду није постојало у то доба. Услов за отварање читалишта било је постојање писмености, образованих људи, учитеља. Ако се има у виду да је прва школа у Цариброду основана 1869. године, онда би то био убедљивији разлог за непостојање читалишта средином шездесетих година XIX века у граду, а не однос и предност Пирота као веће средине.

²⁸⁷ Стојан Рајчевски, *Българите в Цариброд* (София: „Захари Стоянов“), 19.

²⁸⁸ Године 1889. у Цариброду излази часопис „Домашен учител“. Почетком века, 1902. појављују се новине „Цариброд“, седам година касније излази недељник „Нишава“, а 1919. пред читаоцима је сатирично-хзмористички лист „Клопотар“

²⁸⁹ Сем Глумачког душтва основаног 1888. и читалишта из 1898, крајем 19. века основана су и Гарнизонско аматерско позориште, Царибродско гимнастичко друштво „Нишавски јунак“ (било је изузетно активно и на пољу културе), Просветно друштво „Царибродска младеж“ и др.

²⁹⁰ Г. Димитров. *Княжевство Бугария в историческо, географическо и етнографическо отношение* (Пловдив: Георги Г. Димитров, 1895): 278-281.

²⁹¹ Чилингиров, *Българските читалища преди освободението: принос към историята на българското възраждане* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 443.

Кондарев, Сираков и Чолев у студији о бугарским читалиштима наводе: „Од старијих истраживача само Георги Димитров у својој књизи „Кнежевина Бугарска“ саопштава о постојању читалишта у Цариброду. Наша садашња истраживања, вршена од стране савременика кроз посете различитим градовима и селима, у значајном степену потврђују податке овог аутора, и поред тога што су они оспоравани у делу Чилингирова „Бугарска читалишта пре ослобођења“. Разумљиво је да је тешко да се наведена од стране Г. Димитрова 1866. узме као година оснивања, имајући у виду да је читалиште у Пироту основано 1871. године. Још више да су ова два града у тесним културним и привредним везама, али, није искључено да је 1866. године у Цариброду живео неки добар и просвећен учитељ који је тамо и основао читалиште.“²⁹²

Кондарев, Сираков и Чолев остају при овој тврдњи и у књизи „Народните читалища след ослобождението“ („Народна читалишта после ослобођења“)²⁹³. У попису основаних читалишта после ослобођења Бугарске од турског ропства (1878) Цариброта нема, односно не наводе 1898. као актуелну годину оснивања читалишта у граду.

Ако се имају у виду историјски оквири развоја Цариброта шездесетих и седамдесетих година 19. века, када је Цариброд био село од неколико десетина кућа, мало је вероватно да је 1866. године постојало читалиште. Истинитија и документима потврђена је прича о оснивању читалишта у Цариброду крајем 19. века. Она почиње 1888. године када је основано глумачко друштво, и то с циљем да се прикупи новац за отварање библиотеке. Цариброд је у то време имао 400 кућа, 500-600 породица и становништво се претежно бавило земљорадњом, као и трговином и занатима.²⁹⁴

У првом броју часописа „Домашен учитељ“ редакција се обраћа будућим читаоцима, истичући значај читалишта и књижевности као једног од првих знакова и потврде слободе после дуготрајног турског ропства. Већ у другом броју истог часописа, од фебруара 1889. године у тексту „Друштва у Цариброду“ стоји: „за сада још не постоје скоро никаква (друштва), осим једног глумачког друштва које је основано августа месеца прошле године. Циљ овог друштва, како су нам рекли његови

²⁹² Никола Кондаров, Станьо Сираков, Петър Чолев, *Народните читалища преди освобождението* (София: Отечества фронт, 1972), 310.

²⁹³ Н. Кондарев, Ст. Сираков, П. Чолов, *Народните читалища след освобождението* (София: Отечества фронт, 1979), 45.

²⁹⁴ „Към читателите“, *Домашен учитељ* Год. 1, бр.1 (1898): 20.

чланови, иницијатори, јесте да скупи новчана средства, изводећи позоришне представе и са тим средствима да у градићу отвори једну градску библиотеку или читалиште“.²⁹⁵

Глумачко друштво успешно стартује и до средине 1889. године има пет наступа. Већ крајем сезоне Друштво је богатије за 1000 лева у књигама, костимима, реквизитима. Годину дана по оснивању оно мења име у Културно-просветну групу „Христо Ботев“²⁹⁶. У часопису „Домашен учител“ у више наврата је критикован рад Друштва, које је због споредних разлога и несугласица, углавном међуљудске природе, заборавило на своју мисију. Редакција часописа истиче да несугласице произилазе из некоректног односа староседелаца и досељеника (Пироћанаца), који никако нису могли да нађу заједничку реч као и из недовољно јасног и наглашеног става у статуту Друштва да је његов циљ оснивање библиотеке. Жеља је да се та грешка поправи, истиче уредништво часописа, и препоручује да управа Друштва на јавним местима у граду истакне да је главни и основни циљ друштва отварање градске библиотеке.²⁹⁷

Носиоци првих културних догађаја у средини били су учитељи. Као непосредни оснивачи глумачког друштва чији је циљ био отварање читалишта, учитељи су били и глумци, режисери, сценографи, костимографи, мајстори сцене, а касније, стварањем библиотеке и први библиотекари.

Десет година после оснивања глумачког друштва у Цариброду је основано Читалиште, о чему сведоче и документа из архиве данашње библиотеке. Читалиште је званично основано 1. јануара 1898. године. Те године добија свој Устав – Статут који Министарство народне просвете Кнежевине Бугарске својим актом бр. 991 од 28. јануара 1898. године одобрава.

„За господина председника Царибродског градског читалишта

Господине председниче, у прилогу овог писма враћа вам се прихваћени статут Царибродског градског читалишта.

²⁹⁵ „Кратки сведения за икономическото състояние в Цариброд“, *Домашен учител* Год. 1, бр. 2 (1889): 23.

²⁹⁶ Елизабета Георгиев, *Културни Цариброд: прилози за културну историју Димитровграда и историју Центра за културу Димитровград* (Димитровград: Центар за културу, 2018), 32.

²⁹⁷ Исто, 24.

За министра, секретар С.Н. Лафчиев с.р

Начелник одељења (потпис нечитак)”²⁹⁸

Оснивачки акт, односно Статут²⁹⁹ Читалишта штампан је 1902. године у Трну.

У Статуту се наводи да је библиотекар читалишта Ел. Виденов.

У периоду непосредно по оснивању, Читалиште је успевало да обезбеди материјална средства³⁰⁰ за куповину књига и одржавање просторија. Чак је било и у могућности да се на неки начин одужи позоришној групи тако што је, од организованих програма и чланарине, скупљало новац за адаптацију позоришне сале. У наредном периоду ситуација се мења.

Поред грађана Цариброда који су у највећој мери финансирали своје културне институције, ту су били и „пријатељи” Читалишта, који нису давали новац, али јесу књиге. О томе сведоче писма из архива библиотеке – писмо Бугарске пољопривредне банке и писмо инспектора Трнског школског округа. У првом стоји да банка поклања Читалишту две брошуре о говедарству, а у другом да инспектор Трнског школског округа, по препоруци Министарства народне просвете, поклања библиотеци Читалишта изабрана дела Каница³⁰¹.

Од 1900. године, па до појаве недељника „Нишава“³⁰² нема много писаних трагова о функционисању културног живота у Цариброду. Новине „Цариброд“³⁰³ марта 1901. доносе следећу вест: „Прекјуче у недељу 17. овог месеца организован је састанак чланова градског читалишта на коме су разматрани неки проблеми...” То потврђује да

²⁹⁸ Архива Народне библиотеке “Детко Петров” Димитровград

²⁹⁹ Исто (ПРИЛОГ 1)

³⁰⁰ Елизабета Георгиев, *111 година књиге: Библиотека у Димитровграду 1898-2009* (Димитровград: Народна библиотека „Детко Петров“, 2011), 34.

³⁰¹ Феликс Филип Емануел Каниц (1829-1904), етнолог и археолог, аустроугарски путописац, један од највећих познавалаца југоисточне Европе свог времена.

³⁰² Први број недељника „Нишава“ излази 6. септембра 1909. године. Уредник новина је био Михаил Хациев, веома способан и амбициозан човек. Редакција „Нишаве“ се труди да испуни своја обећања и да, пратећи најмодерније захтеве тадашње слободне и независне штампе, на најадекватнији начин информисе своје читаоце. На страницама овог недељника могу се наћи занимљиви чланци и вести које говоре о прошлости и начину живота у Цариброду тога доба, рекламе, огласи, као и прозни и поетски прилози локалних аутора и слично. „Нишава“ излази без престанка сваке недеље до 12. септембра 1912. године, када због Балканског рата годину и три месеца престаје са излажењем. Први следећи број после ове паузе је пред читаоцима 22. новембра 1913. године. „Нишава“ је редовна све до 5. септембра 1915. године, када због Првог светског рата престаје са излажењем. Сви бројеви недељника налазе се у фонду Националне библиотеке „Св. Кирило и Методије“ у Софији.

³⁰³ *Цариброд*, Год. 1, бр. 17 (1901):3

је 1901. у Цариброду функционисало Читалиште и поред тога што је у тадашњој Бугарској постојала тенденција затварања читалишта и што ситуација на пољу културе није била баш ружичаста. Држава је мало, или скоро ништа улагала у читалишта. У буџету општине за 1902. годину у делу расхода под ставком 10 – финансирање градског читалишта или општинске библиотеке (члан 89, т. 11) нема одвојених средстава за његово финансирање.³⁰⁴

Не постоје подаци на основу којих би могло да се каже нешто више о књижном фонду читалишне библиотеке одмах по оснивању и непосредно у првим годинама рада. Нема ни података о броју и структури читалаца. Читалиште је функционисало уз подршку Министарства народне просвете Бугарске, а има индиција, на основу којих се може закључити, да је читалиште знатан део средстава за свој рад и књижни фонд обезбеђивало кроз поклоне појединаца и установа.

Године 1902. библиотека се налазила у малом дућану-кафани у главној улици у граду, чији је власник био Сокол Здравков. Књиге је издавао месни учитељ који је за тај посао био задужен преко школе. У дућану-библиотеци била је читаоница у којој је било неколико столова на којима су увек биле новине и понека књига, док је већи део књига био на једној полици. У тој просторији библиотека³⁰⁵ је била све до 1920. године и радила је као једна од делатности школе.

Почетком 1910. Царибродско читалиште има нову управу³⁰⁶ која веома озбиљно приступа раду, па већ марта месеца исте године заказује састанак на коме одређује које књиге и часописе ће Читалиште у будућем периоду добијати.³⁰⁷

По наводима недељника „Нишава“ управни савет Царибродског читалишта је 26. марта 2010. донео Правилник о раду читаонице.³⁰⁸

Материјално стање Читалишта није било нимало повољно. И поред тога што је по важећем Статуту било предвиђено самостално финансирање, од чланарине,

³⁰⁴ *Българите от Западните покрайнини : (1878/1975)* (София : Главно управление на архивите при Министерския съвет : Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2005), 78.

³⁰⁵ Момчило Андрејевић, *Библиотека у Димитровграду: 1898-1998* (Димитровград: Народна библиотека: Скупштина општине, 1998), 17.

³⁰⁶ „Хроника“, *Нишава*, Год. 2, бр. 26 (1910): 3.

Председник Читалишта је Ал. Врдловски, иначе градоначелник (кмет) града, потпредседник и домаћин је П. Димитров, секретар Н. Христов, библиотекар Н. Праматаров, а благајник М. Иванов.

³⁰⁷ „Хроника“, *Нишава*, Год. 2, бр. 27 (1910): 3.

³⁰⁸ „Из читалището“ *Нишава*, Год. 2, бр. 32 (1910): 2 (ПРИЛОГ2)

позоришних представа, од добровољних прилога и од помоћи Владе и општине, ситуација у Читалишту била је неповољна. Управа је често слала молбе Министарству народне просвете Кнежевине Бугарске тражећи финансијску помоћ. Одговора није било или су они били неповољни. У таквим условима било је веома тешко радити, али ипак захваљујући првенствено ентузијазму појединаца, Читалиште је настављало са радом.

И поред променљивог рада Читалиште је почетком 20. века било једино место окупљања тадашње царибродске интелигенције и место развоја културе које успоравају и прекидају балкански ратови и Први светски рат.

По писању недељника „Нишава“ у периоду од 1909. до 1913. године, Читалиште је у више наврата организовало „скаске“³⁰⁹ (трибине), на којима су стручњаци из различитих области држали предавања на одговарајуће теме.

Ратови, а посебно Први светски рат донели су велике промене у средини, па и на пољу културе. У граду на граници било је све мање људи, чланови глумачке групе су мобилисани и упућени на ратиште. Културни живот је замро.

Крај рата је донео нове, драматичне промене. Државе Антанте приступају сређивању светских проблема кроз потписивање мировних уговора са побеђенима – Немачком, Аустријом, Турском, Мађарском и Бугарском. Нејским мировним договором од 1919. године Цариброд са околином припао је држави Срба, Хрвата и Словенаца, а 6. новембра 1920. године град стварно, правно-формално улази у састав нове државе. По потписивању договора велики број људи напушта Цариброд и пресељава се у Бугарску. Стварају се нови политички и друштвени односи, долази до промена у области просвете и културе.³¹⁰

³⁰⁹ Једна од типичних појава у народним читалиштима у Бугарској крајем XIX и у првој половини XX века биле су *скаске*, односно предавања. У времену вечерњих и дневних догађања, најчешће поводом неких свечаности или празничних прослава у просторијама читалишта учитељи, ученици или сами делатници читалишта представљали су своја, унапред припремљена, предавања пред одабраном публиком. Теме сказки су биле различите од научно-друштвених, трговачко-економских, друштвено-образовних, односно теме које су могле да привуку већи број посетилаца и да изазову интерес код људи. Да је скаска била популарна и у Царибродском читалишту потврђује обавештење објављено у „Нишави“ марта 1910. где се каже да „читалиште организује сказку на тему Гимнастичко-омладинско друштво. Говори доктор Јанчулев о користи оснивања Гимнастичко-омладинског друштва. Доктор говори и о турбекулози“.

³¹⁰ Локално становништво ни у време политичких и историјских превирања није одустајало од културе. Године 1919. појављује се часопис „Клопотар“, као гласило које је бритким језиком, уз хумор и сатиру, пратило и коментарисало догађања у средини, а и шире. У архиви Стилијана Чилингирова налази се дописница из 1919. године којом га извесни Анани Влкодинов обавештава: „... Одлучили смо да спремимо представу у Цариброду. На моје инсистирање, одлучили смо да представимо ‘Није била

Граница и у њој оличена пракса националних држава, стварање нових оријентација на нове центре битно карактеришу даљи развој града. Исто тако грађани Цариброда доживљавају и померање границе, међутим, увек остају у пограничном граду. Сада граница лежи на истоку од града и прекида тамошња имања и сеоске махале. Тиме постаје видљиво да границу чини суштинско искуство становника овога поднебља. Историчар Крстјо Манчев оцењује ту промену као другу фазу у постосманском развоју града. Прва фаза, у саставу Кнежевине Бугарске (касније царевине), траје од 1878. до 1920. године. Друга фаза је окарактерисана уласком у нов државни и друштвени систем између 1920. и 1941. године, у време глобалне кризе, која је посебно жестока у нестабилним државама југоисточне Европе. Трећа фаза кратког распона је окарактерисана поновним враћањем града у састав Бугарске³¹¹ (током Другог светског рата). Међутим, тај повратак територије Цариброда је условљен савезништвом Бугарске са националсоцијалистичком Немачком и окупацијом и других делова Краљевине Југославије.

Друштвено-политичке промене по завршетку Првог светског рата довеле су до тога да 1919. године Цариброђани пресељавају Читалиште са библиотеком у село Драгоман, близу границе, надајући се да неће доћи до померања границе и да ће Читалиште вратити у град. После 6. новембра 1920, цео књижни фонд Читалишта бива пренесен у Софију, где се ствара Царибродско избегличко читалиште (Царибродско бежанско читалиште). Приликом пресељења цео фонд књига бива пресигниран и сваки примерак добија печат *Царибродско бежанско читалиште*. Тако Царибродско градско читалиште почиње да живи свој живот у Софији.³¹²

достојна', али нажалост овде нисмо могли да нађемо ниједан примерак књиге, чак је ни ја немам. Данас сам послао телеграм једном свом пријатељу да ти се јави и да потражи 10 примерака..."

У дописници од 19. марта 1919. године Влкодинов обавештава Чилингинова: "... 15. марта на царибродској сцени поставили смо представу и представили смо пародију на оно што смо прошле године гледали у Народном позоришту. Ипак, игра је била добра, нисмо имали никакву сценографију. Посебно је била задовољна овдашња војска. Да сам имао при себи 20-30 примерака књижице, са великим задовољством бих је распродао... Представу смо организовали у корист једног учитеља који је учитељевао 36 година и сада се у најбеднијим условима, болестан од туберкулозе, спрема за онај свет..." Влкодинов истиче да грађани траже да се представа понови и моли да му Чилингинов пошаље још књига.

Овај пример је доказ да је локално становништво и поред свих проблема и недаћа утеху тражило и проналазило у култури. - ЦДА Софија- Ф. 108к оп.бр.2 арх.ед 1879 лист 12 и лист 13

³¹¹ *Државен вестник*, бр. 166 (31.7.1941)

Наредбом бр. 2619 од 28.4.1941. године оформљене су Пиротска, Бабушничка, Босилеградска и Царибродска околија, које улазе у састав Бугарске

³¹² Читалиште је смештено у кварту Красно село у улици Генерал Колев бр. 20.

У периоду који следи, Царибродско избегличко читалиште својим радом, набавном политиком, организовањем културно-уметничких програма обележава културни живот како Цариброђана у Софији, тако и осталих становника Софије.

Марта месеца 1924. одржана је годишња скупштина Царибродског избегличког читалишта на којој је усвојен Статут, изабрана управа од девет чланова и трочлани надзорни одбор³¹³. Четири године касније, на годишњој скупштини новембра 1928, изабран је нови Управни одбор Читалишта³¹⁴ на чијем челу је био Еленко Виденов. Статут Читалишта је усвојен 27. априла 1930. године на редовној скупштини, а 20. јуна исте године је потврђен од стране Министарства унутрашњих послова и народног здравља.

У члану 1. Статута између осталог стоји и следеће: „Циљ Царибродског избегличког читалишта је да у грађанима Софије – Царибродски кварт, буди интерес ка читању и да доприноси њиховом научном, духовном и естетском развоју.

Чл. 58. Читалиште је основано 1. јануара 1898. године и има седиште у Софији – Царибродски кварт.“³¹⁵

Да је Царибродско избегличко читалиште наследник Царибродског читалишта, потврђује се у Чл. 64 Статута, у коме су описани форма и текст печата Читалишта, где стоји да „читалиште има округао печат, наоколо са речима Царибродско избегличко читалиште, а у средини 1. јануар 1898. година“.

Царибродско избегличко читалиште у Софији било је посебно активно тридесетих година. Организовало је велики број предавања, са другим културним организацијама и удружењима Цариброђана припремало је различите програме, максимално радило на набавци нових књига и периодичних издања.³¹⁶

У новим друштвеним околностима после Првог светског рата становницима Цариброда била је доступна и српска и бугарска штампа.³¹⁷ Од српских новина

³¹³ *Западно ехо*, Год. 3, бр. 41 (1924): 4.

Управу су чинили: Ст. Николов – председник, П. Шонтов – потпредседник, Ст. Георгиев – библиотекар, Д. Марков – секретар, С. Вазаров – благајник и саветници Кр. Пасков, Атанас Насалевски, К. Кирациев и Ст. Манов.

³¹⁴ *Западно ехо*, Год. 7, бр. 149 (1928): 5.

³¹⁵ *Българите от Западните покрайнини : (1878/1975)* (София : Главно управление на архивите при Министерския съвет : Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2005), 347

³¹⁶ Архива Народне библиотеке „Детко Петров“ Димитровград

³¹⁷ Богдан Николов, *Хронология на по-важни събития в Димитровградско: 1433-1961* (Ниш: Братство, 1963), 40.

највише су се читале „Политика“ и „Време“, а касније су почеле да стижу и илегалне партијске новине као што су „Срп и чекић“, „Билтен КПЈ“, „Борба“ и други. Што се тиче бугарске штампе, највише су се читале „Радничке новине“ („Работнически вестник“)³¹⁸.

У новој држави СХС, односно Краљевини Југославији, Цариброд полако почиње да се развија и поприма карактер модерне варошице. Године 1922. добија биоскоп³¹⁹, а Напредна омладина Цариброда 1928. године основа своју читаоницу и библиотеку под именом „Искра“.³²⁰ Читаоница „Искра“ је била регистрована код ондашњих органа власти и налазила се у здању Наке Соколова, трговца из Цариброда. У Читаоници су се окупљали млади, политички доста активни људи тога доба, а књижни фонд је углавном чинила марксистичка литература. То је разлог што је тадашњи режим организовао препад на просторије читаонице, запленивши скоро сву литературу, а чланове библиотеке су извели пред суд³²¹.

У тим новим условима развијала се и културна сцена Цариброда. Године 1931. формиран је Југословенски национални омладински клуб³²², а касније културно-уметничко друштво са музичком и позоришном секцијом, читаоницом и хором. До почетка Другог светског рата млади и агилни људи из клуба, користећи своје таленте и вештине, усрдно су радили на културном животу средине, ослањајући се на славно културно наслеђе.

„... Још у првој години клуб је показао завидне резултате. Изабрана управа почела је да дела на свим пољима. Основала је музичку секцију... Читаоница и књижница води се од агилног омладинца Аге Џаџића. Клубска читаоница данас располаже великим бројем књига. Сами омладинци показују велико интересовање за књигу уопште... Клуб националне омладине налази се у главној улици. Ту се скоро сваке вечери окупљају омладинци и дискутују о свом раду на националном,

³¹⁸ „Работнически вестник“ су бугарске новине леве оријентације које су излазиле од 1897. до 1937. године. Преузето са <http://bg.wikipedia.org> (26. 6. 2019.)

³¹⁹ Зденка Тодорова-Свиленкова „Преглед на по-важните културно-просветни събития в Димитровградско“, *Мост* 125-126 (1990): 81

³²⁰ М. Андрејевић, *Библиотека у Димитровграду: 1898-1998* (Димитровград: Народна библиотека: Скупштина општине, 1998), 19.

³²¹ Исто

³²² *Наш исток*, бр. 29 (31.12.1932): 3.

просветном и културном пољу. У току ове године одржана су и неколико лепих предавања.³²³

Управа клуба, на челу са председником Сандом Дончићем, образовала је 1932. године и Народни универзитет.³²⁴ Клуб је приређивао различита предавања и забавно-културне програме за грађанство. Активности клуба нису биле везане само за Цариброд. Часопис „Наш исток“ доноси вест да чланови Југословенске националне омладине из Цариброда за други дан Божића у хотелу „Национал“ у Пироту³²⁵ спремају забаву са позоришним комадом и концертом.

О активности Клуба часопис „Наш исток“ у више наврата пише, а између осталог и то да је по изборној скупштини 1933. године за књижничара изабран г. Хранислав Недељковић³²⁶.

Сем у граду, по наводима „Нашег истока“ било је читаоница и у селима. Године 1933. у селу Смиловци организован је течај за домаћице, а такође у селу је „пре две године основана и Пољопривредна књижница и читаоница која је достигла завидну висину у броју чланова и књига“³²⁷.

Читаоница у Цариброду несметано је радила до почетка Другог светског рата. Сходно интересовању и активности Клуба националне омладине, али и осталих организација у варошици, организовани су културни програми у циљу задовољавања културних потреба средине. Нови рат доноси значајне промене у друштвено-политичком амбијенту Цариброда, а самим тим и на пољу културе.

2.3.4. Читалиште у Врању

Читаоница врањска је, према извештају окружног начелника, отворена 20. јуна 1879. године, а већ 1880. имала је 102 члана. Десанка Стаматовић наводи да је Читаоница била претплаћена на 24 листа и часописа, домаћих и страних, те да је поред

³²³ Б.Р. „Наш бастион, Цариброд поноси се својом националном омладином: Сјајан успех Југословенског националног клуба: Кад омладина цени оно што је наше“, *Наш исток*, бр. 30 (7. 1. 1933): 4.

³²⁴ „Акција Царибродске омладине“, *Наш исток*, Год. 1, бр. 11 (1932): 3.

³²⁵ „Велике припреме чланова царибродског југословенског националног клуба за забаву у Пироту: Царибродска омладина у Пироту“ у „Нашем истоку“, бр. 29 (31.12.1932): 3.

³²⁶ Величанствена годишња скупштина Југословенске националне омладине: Манифестација за Краља и Југославију“, *Наш исток*, број 47 (6. 5. 1933): 2.

³²⁷ „Први домаћички течај у срезу Царибродском“, *Наш исток*, Год. 2, бр. 37 (1933): 4.

15 домаћих примала и пет немачких, два бугарска, један турски и један француски.³²⁸ О овој читаоници до краја 19. века сачувано је мало података.

Имајући у виду географски положај Враћа и утицај бугарске егзархије и на ову средину, у бугарским изворима постоје подаци и о читалишту. Чилингиоров пише да је 1874. године у Врању основано читалиште „Слѣнце” („Сунце”), као начин борбе против српске пропаганде. „Прва делатност коју оно врши су две пренумерације – једна Н. Блаженства, а друга Добротворног цариградског братства, којима желе да, у циљу образовања, у Габрово, Пловдив или неко друго место пошаљу три дечака и две девојчице из града и околине који би, након завршеног школовања, постали учитељи у граду и селима...” Они такође моле братство „да са основним књигама помогне локалне школе у којима из дана у дан има све мање ученика, који одлазе у српске крајеве само због тога што добијају књиге без пара”.³²⁹

И код Кондарева, Сиракова и Чолова као година оснивања Читалишта у Врању наводи се 1874. Они истичу да је од свог оснивања Читалиштае „Сунце“ постало упориште у борби људи који су живели у овом крају против незнања и заосталости у сваком смислу. Историју овог читалишта аутори допуњују податком да је основано на иницијативу учитеља Н. М. Шишеџијева³³⁰.

Доступни бугарски извори не доносе друге податке о судбини и развоју читалишта „Сунце“. Не зна се да ли је његово постојање касније утицало на оснивање и развој Читаонице врањске или на оснивање неког другог читалишта у средини.

Бугарски извори о читалишту у Врању презентују податке о његовом постојању у том месту пет година раније од оних које нуде српски извори. Имајући у виду близину Ниша те исти политички и културно-историјски миље, наведени бугарски извори потврђују тежњу Бугара да стварањем читалишта у Врању успоставе културну и образовну доминацију над тим местом.³³¹

³²⁸ Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку*, 2. изд. (Панчево: Градска библиотека, 2011), 245.

³²⁹ Стилијан Чилингиоров, *Български читалища преди освобождението* (София: Народно читалище „Света София”, 2000), 173.

³³⁰ Никола Кондарев, Станьо Сираков и Петър Чолов, *Народните читалища преди освобождението* (София: Издателство „Отечествени фронт”, 1972), 234.

³³¹ Елизабета Георгиев, „Бугарски извори о читалиштима у Србији“ у: *Библиотеке и идентитет*, главни уредник Гордана Стокић Симончић, (Панчево: Градска библиотека: Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 2018), 45.

2.3.5. Читалиште у Зајечару

Први подаци о покушају оснивања читалишта у Зајечару потичу из 1860. године када „Новине српске“ (од 27. фебруара 1860) доносе вест да се у Зајечару оснива читалиште, наводећи да је окружни начелник сазвао чиновнике, месно свештенство и одабране грађане и упознавши их са дописом министарства просвете у којем се говори о значају читалишта, сви присутни, њих око 50 душа, су пристали „да се у Зајечару одма читалиште уредно заведе и тако утврди како ће постојано напредовати.“³³²

Зајечарско читалиште није отпочело своје активности те 1860. године, пре свега због тога што није било потребних просторија за такву институцију. Преурањена и формална одлука Зајечараца да оснију читалиште не би ли тиме показали да имају разумевања за просвету и културу, само потврђује њихов став о значају читалишта за средину.

Читалиште поново почиње са активностима 1866. године, првенствено захваљујући залагању професора Зајечарске прогимназије и неколико учитеља основних школа, који су уз подршку окружног начелника и других виших чиновника, те писмених трговаца, покренули иницијативу за оснивањем читаонице³³³. Окружни начелник Сима Божић 14. новембра 1866. године доставио је молбу зајечарских грађана министру просвете и црквених дела у којој се тражи да у месту буде основано читалиште³³⁴ са чиме се министар сложио.

Читалиште је у почетку било смештено у државној згради која је раније припадала војсци, да би од новембра 1867. пресељено у зграду прогимназије где је остало до 1869. године. „Читалиште је примало помоћ од општине у виду бесплатног смештаја све до 1869. године, а од 1874. своје издатке намирује само из улога својих чланова и прихода од вечерњих забава“.³³⁵

³³² Славољуб Гацковић, Стеван Вељковић, *Од читалишта до Народне библиотеке у Зајечару* (Зајечар: Матична библиотека „Светозар Марковић“, 2001), 16.

³³³ У свим актима везаним за оснивање зајечарског читалишта наводи се назив читаоница, што је први случај у Србији. Касније назив читаоница и у другим местима заменио је дотадашње читалиште (Д. Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку*, 2. изд. (Панчево: Градска библиотека, 2011), 9.)

³³⁴ Славољуб Гацковић, Стеван Вељковић, *Од читалишта до Народне библиотеке у Зајечару* (Зајечар: Матична библиотека „Светозар Марковић“, 2001), 20-21.

³³⁵ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку*, 2. изд. (Панчево: Градска библиотека, 2011), 216.

По оснивању Зајечарске читаонице постепено се и у околним насељима, у којима је било доста писмених људи, оснивају читаонице.

Године 1874. Зајечарска читаоница је имала 300 књига, једну мапу и шест слика, а примала је 24 издања новина³³⁶, од којих три страна на Слова – на немачком, француском и бугарском. Од оснивања до српско-турских ратова 1876-1878. године Читаоница је непрекидно радила и била активна на културно-просветном пољу вароши. Ратови су били погубни за становништво Тимочке Крајине и Зајечара. У једном упаду черкеских одреда турске војске варош је била уништена и опљачкана, а тада је страдала и Читаоница која је била спаљена.³³⁷

Са обновом Читаонице кренуло се после рата и она је званично поново отворена 25. августа 1879. године.³³⁸ По подацима из 1880. била је претплаћена на 11 листова и часописа од којих је примала и хрватски часопис „Вијенац“, немачке „Лајпцишке илустроване новине“, два бугарска политичка листа „Целокупна Бугарија“ и „Витоша“.³³⁹

Последњи подаци о раду читаонице датирају из 1881. године.

У књизи о бугарским читалиштима пре ослобођења Бугарске Стилијана Чилингирова нема података о читалишту у Зајечару.

У књизи *Бугарска читалишта пре ослобођења* Кондарев, Сираков и Чолов наводе да једина вест о читалишту у овом граду потиче из 1873. Реч је о саопштењу редакције новина *Независимост* у коме стоји да Данаил Хр. Попов из места Трно Мгурели поклања пет годишта новина, од којих једно Читалишту у Зајечару. Аутори претпостављају да је читалиште у овом месту створено на основу примера видинског или пиротског читалишта. Такође истичу и да је под снажним утицајем бугарских

³³⁶ Славољуб Гацовић, Стеван Вељковић, *Од читалишта до Народне библиотеке у Зајечару* (Зајечар: Матична библиотека „Светозар Марковић“, 2001), 26.

³³⁷ Исто, 36.

³³⁸ Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку*, 2. изд. (Панчево: Градска библиотека, 2011), 217.

³³⁹ Славољуб Гацовић, Стеван Вељковић, *Од читалишта до Народне библиотеке у Зајечару* (Зајечар: Матична библиотека „Светозар Марковић“, 2001), 37.

революционарних кругова, чим је његов дародавац Данаил. Хр. Попов, један од првих помоћника вође бугарских устаника Васи́ла Левског.³⁴⁰

Истраживања Десанке Стаматовић, С. Гацовића и С. Вељковића показала су да је оснивање читалишта старије од писања Кондарева, Сиракова и Чолова. Наиме, могуће је да се ради о истој институцији која је кроз периоде државних превирања, условно речено, припадала једној или другој држави, односно да ју је свака од њих својатала.³⁴¹

2.3.6. Читалиште у Неготину

Предлог³⁴² за оснивање читалишта у Неготину изнео је Доситеј Новаковић, епископ Тимочке епархије, 29. септембра 1846. године на свечаности организованој поводом рођендана кнеза Александра Карађорђевића. Предлог је подржао и окружни начелник и познати гости који су донирали средства за његово формирање. Читалиште³⁴³ је званично отворено 18. октобра 1846. године, на Лучиндан, по угледу на Читалиште београдско.

Неготинци³⁴⁴ су прикупили 40 дуката ћесарских и 70 форинти сребрених, владика Доситеј изабран је за председника, а окружни начелник Гавриловић за потпредседника.³⁴⁵ При читалишту је отворена и недељна бесплатна школа за сиромашне. После почетног ентузијазма, Читалиште је упало у кризу, тако да је по отварању радило само три године.

³⁴⁰ Никола Кондарев, Станьо Сираков и Петър Чолов, *Народните читалища преди освобождението* (София: Издателство „Отечествени фронт“, 1972), 245.

³⁴¹ Елизабета Георгиев, „Бугарски извори о читалиштима у Србији“ у: *Библиотеке и идентитет*, главни уредник Гордана Стокић Симончић, (Панчево: Градска библиотека: Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 2018), 45

³⁴² Божидар Благојевић, *Библиотека у Неготину 1846-1996* (Неготин: Народна библиотека Неготин, 1996), 19

³⁴³ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку*, 2. изд. (Панчево: Градска библиотека, 2011), 199.

³⁴⁴ У то време Неготин је био административни, културно-образовни центар источне Србије који је са 2100 становника представљао највећу варош овог дела земље.

³⁴⁵ Часлав Јовановић, „Неготин: од Читалишта до Библиотеке“, *Заједница библиотека*. 1/2 (1995/1996): 58.

Читалиште се 1850. јавља као претплатник на српске књиге, а 1857. окружни начелник обраћа се Попечитељству просвештенија и шаље у прилог „влашке новине Vestitovol Romanesk које жели Читалиште Неготинско држати“.³⁴⁶ До обнове Читалишта долази те исте 1857. године да би убрзо поново било затворено.

Неготинско читалиште се не помиње у извештају окружног начелника из 1860, а први следећи податак о њему је из 1866. године³⁴⁷. До поновног отварања долази 1868. када је власт Статутом³⁴⁸ одредила правила по којима се Читалиште издржава прилогом чланова од 2 талира годишње и давањем забаве у своју корист. „Последњи извештај окружног начелника потврђује да је Читалиште³⁴⁹ неготинско стално радило од 1868. до 1881. године са краткотрајним прекидима за време ратова (1876, 1877, и, делимично 1878).“³⁵⁰

После ратова већ 1880. Неготинско читалиште и његових 55 чланова покрећу отварање читаонице у Штубику. У фонду Неготинског читалишта³⁵¹ у то време налазило се 163 књиге белетристичког садржаја, две мапе и 28 различитих ликова на сликама.

Одлуком Народне скупштине и Указом краља Петра Првог Карађорђевића године 1909. основана је Јавна библиотека у Неготину. Оснивању је претходила иницијатива Ђорђа С. Стојковића, директора Гимназије у Неготину, који је писмом јануара 1909. године обавестио Министарство просвете и црквених послова о потреби оснивања библиотеке у средини.³⁵²

Код Чилингинова нема података о читалишту у Неготину.

Главни извор Кондарова, Сиракова и Чолова за ово читалиште је писање новине *Независност (Независност)* из 1873. године у којем стоји да познати бугарски

³⁴⁶ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку*, 2. изд. (Панчево: Градска библиотека, 2011), 199.

³⁴⁷ Исто, 200.

³⁴⁸ Часлав Јовановић, „Неготин: од Читалишта до Библиотеке“, *Заједница библиотека*. 1/2 годиште 1995/1996: 58.

³⁴⁹ Године 1875. читалиште је примало 25 листова и часописа од којих је један на немачком.

³⁵⁰ Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку*, 2. изд. (Панчево: Градска библиотека, 2011), 200

³⁵¹ Божидар Благојевић, *Библиотека у Неготину 1846-1996* (Неготин: Народна библиотека Неготин, 1996), 21

³⁵² Бранка Драгосавац, *Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918.* (Панчево: Градска библиотека, Ниш: Народна библиотка „Стеван Сремац“. Неготин: Народна библиотека „Доситеј Новаковић“, 2016.), 102.

патриота Петар Филов из Болграда 1873. Читалишту у Неготину поклања једно годиште новина *Независимост*. Стога аутори закључују да се за годину оснивања неготинског читалишта може узети друга половина 1872. или почетак 1873, а такође истичу и то да видинско читалиште помаже неготинско.³⁵³ Ова тврдња није далеко од истине имајући у виду близину Неготина и Видина. Других података о раду читалишта у Неготину у овим бугарским изворима нема.

Српски извори о оснивању Читалишта у Зајечару и Неготину потврђују њихово постојање много раније од података које нуде бугарски извори. По бугарским изворима читалишта у Неготину и Зајечару постојала су 1873. године и подаци о њима везани су за поклон новина *Незавидсимост (Независност)*. Имајући у виду да се као дародавци новина јављају Данаил Хр. Попов и Петар Филов, патриоте и борци за самосталност Бугарске, сарадници револуционара Васила Левског, може се закључити значај ширења револуционарних идеја на тој територији и путем читалишта. Скоро у исто време, по бугарским изворима, основана су читалишта у Пироту и Видину, па се и ова чињеница може узети као битан фактор у ширењу значаја читалишта за развој образовања и културе на тим географски блиским просторима.³⁵⁴

2.3.7. Бугарско читалиште у Београду 1858–1866

Бугарски извори доносе податке о постојању бугарског читалишта у Београду шездесетих година 19. века. Реч је о аутентичним успоменама револуционара Петра Иванова Берковског и неколико писама³⁵⁵ Николе Прванова упућених Раковском и његовим ближњима, која се чувају у историјском архиву у Народној библиотеци у Софији.

У својим истраживањима историје бугарских читалишта пре ослобођења Стилијан Чилингиров не помиње ово читалиште, али га Кондаров, Сираков и Чолов

³⁵³ Никола Кондарев, Станьо Сираков и Петър Чолов, *Народните читалища преди освобождението* (София: Издателство „Отечествени фронт“, 1972), 266.

³⁵⁴ Елизабета Георгиев, „Бугарски извори о читалиштима у Србији“ у: *Библиотеке и идентитет*, главни уредник Гордана Стокић Симончић, (Панчево: Градска библиотека: Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 2018), 46.

³⁵⁵ Никола Борисов, „Българското читалище в Белград: 1858–1866“, *Читалиште* бр. 2 (февруар 1969): 16.

наводе као изузетно важно културно средиште бугарске емиграције, студената и ученика у престоници Србије.

Стварање и развој бугарског читалишта у Београду везано је за имена двојице ватрених учесника бугарског препорода (вазрожденци) – великог револуционара Георгија Саве Раковског и његовог помоћника и пратиоца Николе Прванова³⁵⁶. Читалиште је основано 1858. године³⁵⁷ на иницијативу Г. С. Раковског и радило је до 1866. године. Његово постојање се потврђује и на основу успомена познатог револуционара и учитеља пре ослобођења Бугарске од Турака, Петра Иванова Берковског³⁵⁸, који је пре 1865. године био ученик Београду.³⁵⁹

На челу Читалишта, као председник, био је млади родољуб Никола Прванов који је веома одговорно обављао свој посао, развијајући активности за бугарску емиграцију у Београду. Читалиште је било смештено у кући Магдалине Санковић, која је међу Бугарима у српској престоници била познате као велика бугарофилка, или, како су је ученици и студенти звали, „бугарска мајка“. Приликом оснивања, читалиште је имало тридесетак чланова, од којих су већина били ученици гимназије, богословске школе, или студенти Београдског универзитета. Чланови Читалишта били су и обични радници, Бугари који су у Београду радили као зидари, баштовани, радници на пијацама.³⁶⁰

³⁵⁶ Познавалац српско-бугарских односа Ганчо Савов о Прванову и другим бугарским интелектуалцима који су живели и школовали се у Београду каже следеће: „Никола Прванов живи и школује се у Београду од 1857. до 1866. године, где развија велику активност на упознавању Срба са Бугарима, учествује у раду редакције листа *Восток* А. Андрића и др. У том периоду у Београду се школује и велики број бугарских младића, оданих и по родословној линији просветитељству Константин Васкидович, Димитар Павлович, Слави Боев, Стефан Попиванов, Павел Тодоров, Иван Теодоров, Иван Христов, Хрисан Иванов Новаков, Георги Јошев, Јован Касабов и многи други, од којих неки касније раде као учитељи у Србији и са својим књижевним интересовањима доприносе зближавању двају народа.“ Ганчо Савов, *Узајамне везе српске и бугарске књижевности: кратак осврт*, <https://www.rastko.rs/rastko-bg/umetnost/knjizevnost/savremenik1996/gsavov.php> (преузето 11.12.2020)

³⁵⁷ Никола Кондарев, Станьо Сираков и Петър Чолов, *Народните читалища преди освобождението* (София: Издателство „Отечествени фронт“, 1972), 227.

³⁵⁸ Виолета Атанасова, *Петър Берковски : 1852 - 1892 : Био-библиография* (Хасково : Регионална библиотека "Христо Смирненски", 2007), 9.

³⁵⁹ Елизабета Георгиев, „Бугарски извори о читалиштима у Србији“ у: *Библиотеке и идентитет*, главни уредник Гордана Стокић Симончић, (Панчево: Градска библиотека: Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 2018), 47.

³⁶⁰ Никола Борисов, „Българското читалище в Белград: 1858–1866“, *Читалиште* бр. 2 (февруар 1969):16.

Просторија у којој је било смештено Читалиште била је украшена сликама из бугарске историје. Оно је поседовало скромну библиотеку састављену од бугарских, руских и српских књига, новина и других периодичних издања. Најпопуларније су биле новине које је уређивао Раковски, као што су *Дунавски лебед*, *Бъдеце* и *Бранител*. Читалиште је бесплатно добијало и неке бугарске новине издаване у различитим градовима турске империје као *Съветник*, *Българска пчела* и др.

У Читалишту је посебна светковина била долазак и колективно читање новина Раковског које је уређивао у Букурешту. У једном писму Стефану Рјапову из 1864. године Никола Прванов описује такву једну слику ... „Г. Раковском сам писао да до скоро нисмо добили ‚Будућност‘, али известите га да смо их ето сада добили са великом радошћу. Посвађали смо се око тога ко ће први да чита...”³⁶¹

Читалиште развија богату културну и просветну делатност кроз организацију предавања из области науке, политике, економије, историје. Ако се има у виду да је Читалиште београдско у том периоду интензивно радило, велика је вероватноћа да је Бугарско читалиште³⁶² радило по угледу на београдско. У овој активности посебно се истицао Никола Прванов, захваљујући коме 1865. у Београду почињу да излазе и бугарске новине *Въсток*. Уређивачком политиком и својим прилозима на страницама ових новина Прванов и његови сарадници воде бескомпромисну борбу за црквену и школску независност, за културни просперитет бугарског народа. Као гласило Читалишта и бугарских патриота уједињених око њега, новина *Въсток* је највеће достигнуће Бугарског читалишта у Београду.

С годинама материјални положај Читалишта је био све тежи из разлога што нису постојала средства за његово деловање. Какво је било стање потврђује преписка Николе Прванова са Раковским. У писму од 28. марта 1864. године Прванов моли Раковског за помоћ: „Наше читалиште је у реду и непрестано се трудимо да га украсимо и корисније за нас да га учинимо. Надам се да ће вас вест о њему задовољити, само нас сиромаштво мучи и ми се не стидимо, када немамо, да вас замолимо како бисте нам, колико сте у могућности, у томе помогли. Ако је могуће молим још да ми дате пуномоћ како бих могао на ваше име да узмем новац из полиције

³⁶¹ НБКМ-БИА- Ф. 124, л. 11

³⁶² Активни чланови читалишта су: Н. Прванов, Петар Берковски, Недјо Жеков, Георги Бонев, Стефан Рјапов, Мирчо Атанасов и други.

за читалиште.”³⁶³ У следећим писмима Раковском Прванов наводи да је ситуација са читалиштем све тежа и безизлазнија. У последњем сачуваном писму са датумом 9. јануар 1866. године, Прванов обавештава свог учитеља да је читалиште затворено.

Дух бугарског препорода шездесетих година 19. века преноси се на бугарску емиграцију и младу интелигенцију, па њени представници у два главна центра у том тренутку, Букурешту и Цариграду, предузимају кораке за оснивање читалишта. Бугарско читалиште у Цариграду основано је 1866. године. Исте године у Букурешту је основано читалиште „Братска љубав“ (Братска любов).³⁶⁴

Подаци о постојању бугарског читалишта у Београду неколико година пре оснивања читалишта у Букурешту и Цариграду потврђују историјску чињеницу да се бугарска интелигенција средином 19. века образовала у престоници Србије и развијала своју културу. Ово читалиште је допринело јачању бугарске емиграције у Београду педесетих и шездесетих година 19. века и развоју револуционарних идеје које су његови чланови спроводили током устанка за слободу по повратку у отаџбину.

Делатност Раковског, Николе Прванова и осталих припадника бугарске интелигенције која борави и школује се у Београду, на повезивању српске и бугарске културе, шири своје активности формирањем Бугарског читалишта у српској престоници, које је можда основано и под утицајем Београдског читалишта које тих година интензивно ради.

У српској библиотечкој историографији нема података о постојању овог читалишта, тако да бугарски извори доносе нову грађу за историју и развој читалишног живота у престоници Србије у 19. веку.

³⁶³ НБКМ-БИА-Ф. 124, л. 6

³⁶⁴ Стилијан Чилингиров, *Български читалища преди освобождението* (София: Народно читалище „Света София“, 2000), 200.

3. БИБЛИОТЕКЕ – ОГЛЕДАЛО СРПСКО-БУГАРСКИХ ОДНОСА У РАТУ И МИРУ

3.1. Народна библиотека Србије почетком Првог светског рата

Народна библиотека у Београду у 20. век улази као водећа културна установа у држави Србији, са фондом који је стално растао и борбом за обезбеђењем бољег простора за рад какав таква установа заслужује. Међутим, због друштвено-политичких превирања и империјалистичких претензија на европској политичкој сцени, убрзо почиње период ратовања, балкански ратови 1912-1913. и Први светски рат, који остављају велике последице и на саму библиотеку.

Овај период обележен је бурном судбином српске националне библиотеке која је преживела отуђење и заплону од стране Аустријанаца и Бугара.

Бомбардовање Београда почело је крајем јула и настављено августа месеца 1914. године, током кога је дошло до делимичног страдања фондова националне библиотеке. Непријатељска артиљерија је у више наврата погодила Капетан-Мишино здање, у коме се налазила Библиотека и зграду Народног музеја у којој се налазио један од депоа књига. „Министарство просвете и црквених послова наредило је хитну евакуацију неоштећених делова збирки и то на више локација у престоници, а потом и ван ње. Део грађе измештен је у здања Министарства просвете у улици краља Милана (данас Дом Вукове задужбине), Штедионице Врачарске задруге у улици Кнеза Милоша Великог бр. 10, на раскрсници са улицом краља Милана, као и у зграду Треће београдске гимназије у Његошевој улици бр. 15.“³⁶⁵

Ово је било само први корак у страдању културног блага најзначајнијих националних институција – Народне библиотеке, Народног музеја, Етнографског музеја, Државног архива.

Главни разлог неблагоприятног деловања државе у вези заштите престоничких културних институција је био тај што ни српска власт ни сама јавност нису очекивали избијање оружаног сукоба као непосредну последицу Видовданског атентата.

³⁶⁵ Дејан Ристић, „О страдању Народне библиотеке Србије у Првом светском рату и првим поратним покушајима обнове националног фонда“ *Историјске свеске* бр. 23 (новембар 2015): 33

„Разлог што ресорно Министарство просвете и црквених послова није благовремено, пре избијања ратних дејстава и учесталих вишедневних бомбардовања Београда, наложило организовану и систематску дислокацију свих збирки покретне културне баштине из Београда требало би тражити у неколико чињеница. Најпре, ниједна од претходно наведених установа културе није се налазила у наменским грађеним објектима који би обухватили и депое намењене за похрањивање грађе за случај ратне опасности или елементарних непогода. Такође, нису постојали ни тзв. екстерни депои (измештени из седишта установе) нити дислоцирана тајна скровишта за случај избијања оружаног сукоба и евентуалне делимичне или потпуне окупације националне територије што је, нажалост, уследило у наредним фазама Првог светског рата.“³⁶⁶

На основу интерпелације коју су Драгиша Лапчевић и Триша Кацлеровић поднели у Народној скупштини, министар просвете је издао упутства³⁶⁷ о спасавњу имовине културних установа и наредио је да се ствари Народног музеја, Етнографског музеја и Народне библиотеке склоне из Београда у средњовековни манастир Светог архиђакона и првомученика Стефана који се налази у близини села Липовац код Алексинца. Непосредно после тога донесена је одлука да се ствари ових и других установа (Музеја српске земље, Државне архиве, Правног факултета и др.) спакују и пошаљу за Ниш, Књажевац, Косовску Митровицу. Делови збирки Народне библиотеке, Народног музеја и Етнографског музеја смештени су и у цамији „Елен Капану” у Скопљу.

У књизи о историји Народне библиотеке М. Кићовић преноси причу Светозара Матића (1887–1975)³⁶⁸ коју је он чуо од Анастаса Мајзнера (1863-1930)³⁶⁹ и поделио са аутором, а која осликава прве реакције Библиотеке на почетак рата 1914. „Због пожарничке осматрачнице на крову зграде у којој је била библиотека и због инсталације бежичне телеграфије на згради Класне лутрије у близини Библиотеке, непријатељ је из тешких топова бомбардовао и јако оштетио једно одељење Библиотеке у њеној згради и њен магацин књига у суседном Народном музеју

³⁶⁶ Исто

³⁶⁷ Гаврило Ковијанић, *Народна библиотека у Нишу: архивска грађа: (1894-1940)* (Београд: аутор, 1986), 17.

³⁶⁸ Светозар Матић је био руководилац Одељења рукописа Народне библиотеке. Аутор је бројних радова из области књижевне историје. Године 1952. објавио је Опис рукописа Народне библиотеке.

³⁶⁹ Анастас Мајзнер у Народној библиотеци ради од 1887. до пензионисања 1925. на месту руковоца књигама.

(садашњем природно-математичком факултету). Због тога је велики део библиотеке евакуисан у Ниш (рукописи, инкунабуле, новине, часописи), одакле су 1925 рукописа послати у Косовску Митровицу, а остало су Бугари однели у Софију. Евакуисање из Београда свршили су д-р Михаило Петровић, помоћник и Атанасије Мајзнер, руковацац. Управник Јован Томић налазио се тада у Алексинцу, где је по жељи владе радио на књизи за пропагандне сврхе. Неевакуисани остатак књига пренесен је у зграду Врачарске задруге.³⁷⁰

Након избијања Великог рата Ниш је добио улогу једног од најважнијих политичко-дипломатских центара у Краљевини Србији, будући да је према одлуци Александра Карађорђевића у њему током ратних дешавања 1914. биле смештена Влада, Народна скупштина, администрација, државна министарства. „Епитет ратне престонице Краљевине Србије град Ниш је изгубио на јесен 1915. услед пада јужних српских крајева под бугарску окупациону власт“.³⁷¹

Поред главних државних институција, доласком бројног културног блага у Ниш град је постао место важних дешавања. Гаврило Ковијанић цитира једно писмо директора Нишке гимназије из кога се сазнаје да су у зградама Гимназије 1915. године биле смештене неке културне установе из Београда. У једној се налазила државна штампарија, а у другој „у пет одељења смештена је народна библиотека из Београда, неке ствари српске академије наука, државна архива, музеји и неки семинари са Универзитета“³⁷². Поред ових просторија, Државна архива је користила и неке просторије у згради Начелства округа крушевачког³⁷³.

Јесен 1915. донела је ново искушење за државу која је своје главне институције и културно благо сместила у Ниш. По уласку Бугарске у рат, Никола Пашић је циркуларном наредбом од 15. октобра наложио да се „приликом евакуације организује комплетан транспорт државне архиве, највреднијих књига и рукописа из библиотека, као и свих предмета (експоната) из постојећих музеја. Предвиђено је да се културне

³⁷⁰ Мираш Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду* (Београд : Народна библиотека Србије, 2016), 137.

³⁷¹ Дејан Антић, „Ниш под окупацијом у Првом светском рату – крај 1915. и почетак 1916. године“, *Токови историје*, бр. 1, (2020), 47–48.

³⁷² У бугарским документима који ће се у даљем тексту обрађивати, назив Универзитетска библиотека користи се у смислу библиотеке и архиве Београдског универзитета.

³⁷³ Гаврило Ковијанић, *Народна библиотека у Нишу: архивска грађа: (1894-1940)* (Београд: аутор, 1986), 17.

драгоцености Краљевине Србије сачувају тако што ће се привремено склонити у Грчку.³⁷⁴

Владина архива, спакована у осам сандука, транспортована је за Пећ, Призрен и Крушевац. Музеји и део библиотека пренети су у Скопље, али ће убрзо пасти у руке бугарским војницима. Архива у Крушевцу доспела је у посед аустроугарске војске.³⁷⁵

Од септембра 1915. почње период, који је сем проблема и патњи које рат доноси, обележила и заплена српског културног блага, на првом месту Народне библиотеке Србије и јавне библиотеке у Нишу, али и библиотека из других средина.

Судбину града Ниша почетком Великог рата преживела је и библиотека. Ниш као центар источне Србије имао је дугу традицију библиотекарства, која је врхунац доживела оснивањем јавне библиотеке³⁷⁶.

Током балканских ратова Јавна библиотека у Нишу је радила несметано. Године 1913. поседовала је 5000 дела у 11000 свезака. Г. Ковијанић у књизи „Народна библиотека у Нишу“ наводи податак из извештаја директора Гимназије Мих. Бобића да је библиотека 1915. године, пред евакуацију „поседовала 4127 разних дела са 11000 свезака, удобне и лепе зграде и добар намештај“³⁷⁷. С друге стране Александре Вранеш у својој студији о нишкој библиотеци истиче да се не може поуздано закључити да ли

³⁷⁴ Dejan Antić, „Evakuacija ratne prestonice Srbije -Niša 1915. godine“. *Istorija 20. veka*. God. 39, br. 1 (2021):26

³⁷⁵ Исто

³⁷⁶ Први подаци о оснивању библиотеке у Нишу потичу из 1882. године када је на основу навода у архивској грађи Министарство просвете и црквених дела од вишака књига у Народној библиотеци издвојило један сандук за Јавну библиотеку у Нишу. Без обзира што идеја о томе није одмах реализована, први следећи корак у историји библиотеке био је потез епископа Јеронима Јовановића (1825-1894) који је граду оставио део сопствене куће, ствари, књиге и часописе са циљем да се оснује Народна библиотека у Нишу. Међутим проблем настаје због нерешених имовинско-правних односа између нишких власти и других наследника дела имања епископа Јеронима, тако да је имовина Јавне библиотеке до 1903. године остала у згради Гимназије, одакле је премештена у сопствене просторије. Библиотеком је руководио директор 'Гимназије краља Милана I' у Нишу. Тек после годину дана 19. септембра 1904. године пригодним говорима директора нишке Гимназије Васе Димића и библиотекара Павла Софрића свечано је отворена и предата јавности Јавна библиотека у Нишу. У годинама које следе фонд библиотеке је растао. Попуњаван је обавезним примерком, поклонима установа, издавача и штампара и појединаца. Растао је и број корисника, али највећи проблем је био немогућност библиотекара да се посвети библиотечком раду у целини, будући да је истовремено обављао и професорске дужности. - Бранка Драгосавац, *Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918*. (Панчево: Градска библиотека, Ниш: Народна библиотека „Стеван Сремац“. Неготин: Народна библиотека „Доситеј Новаковић“, 2016): 45-49; Александра Вранеш, *Нишка Народна библиотека: документ и свакодневица* (Ниш: Народна библиотека „Стеван Сремац“, 2004)

³⁷⁷ Гаврило Ковијанић, *Народна библиотека у Нишу: архивска грађа: (1894-1940)* (Београд: аутор, 1986), 110-111.

су књиге нестале или отписане из фонда или су у неком од писама цифре написане по сећању.³⁷⁸

3.2. Српске библиотеке у Софији од 1915. до 1919.

Колико је интересовање бугарске интелигенције за српске књиге и периодичне публикације и оно што се у њима представља, а тиче се Бугарске и њене политике почетком Првог светског рата, показују документа из Бугарског историјског архива при Народној библиотеци „Св Кирило и Методије“ у Софији. У допису³⁷⁹ бугарске царске легије у Нишу од 13. јула 1915. упућеном директору Народне библиотеке Софија, који потписује пуномоћник министра Чернашков, наводи се да, имајући у виду да ће за Библиотеку бити корисно да поседује пуне колекције српских дневних новина, доставља Библиотеци следеће наслове периодике: „Самоуправа“, „Одјек“, „Новости“, „Гласник“, „Трибуна“, „Српске новине“, „Нова реч“, „Радничке новине“, „Правда“, „Политика“, „Стража“, „Мисли“, „Журнал“, „Балкан“, „Пијемонт“ и „Битољске новине“ за период од 1. до 15. јуна 1915. Један од основних разлога што доставља ове новине је што оне „излазе у току великих дешавања која доживљавамо, а управо што најмање половина њих су у сваком броју посвећење бугарским пословима...“³⁸⁰ По његовом мишљењу новине ће бити од велике помоћи будућим истраживачима који би се бавили расположењем српског друштва у вези актуелних догађаја, те је зато у намери сваког месеца да шаље у Софију све српске новине које излазе било у Нишу, Београду или Македонији, као и свако друго штампано издање које је интересно за Бугарску, а које се појављује у Србији.

Изузетно велика и богата архивска грађа у оквиру фонда 35 (архивска јединица 593 лист 1-911) која се налази у Бугарском историјском архиву (БИА) при Народној библиотеци „Свети Кирил и Методи“ у Софији, у детаље говори о путу српских књига из Ниша у Софију, о проблемима њиховог смештаја и напорима управе Библиотеке да се оне сачувају.

³⁷⁸ Александра Вранеш, *Нишка Народна библиотека: документ и свакодневица* (Ниш: Народна библиотека „Стеван Сремац“, 2004), 56.

³⁷⁹ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 585, лист 40

³⁸⁰ Исто

Новембра 1915. године бугарска војска улази у Ниш и у Првој нишкој гимназији, такозваној „Зеленој гимназији”³⁸¹ („Зелена гимназия”), у конаку који је током борби оштећен и запаљен, војници налазе књиге и рукописе, који су касније као ратни трофеји пребачени у Софију.

По откривању српских књига у згради Гимназије, врх бугарских војних јединица распоређених у граду, брзо је реаговао, свестан културног блага којег су се домогли.

Велико Јорданов у књизи о историји Народне библиотеке у Софији наводи да је приликом уласка бугарске војске у Србију, Библиотека предузела поступке код војних и грађанских власти да сачувају од уништења и да скупе све књиге и друге културне творевине које нађу на терену, те да их пошаљу у Народну библиотеку на чување. „Посредовање библиотеке, као што је и требало очекивати, је било не само испоштовано, већ и радо прихваћено. У граду Нишу су децембра 1915. године у запечаћеним сандуцима, у запаљеном конаку, нађене библиотеке из Београда и других српских градова. Приликом повлачења из Ниша, српска војска није успела да узме библиотеке. Тако су те библиотеке биле пренесене у Народну библиотеку у Софији.”³⁸²

Изузетно важан документ који описује затечено стање у просторијама где су смештене књиге из Народне библиотеке је записник³⁸³ од 11. новембра 1915. године, који потписују начелник штаба Друге армије потпуковник Влчев и чланови Комисије.

У документу се наводи да је од стране начелника штаба Прве посебне армије именована Комисија у саставу: председник Мајор Ловчански и чланови: санитарни поручник Жејков, поручник Михов, археолог Б. Филов, етнограф Ст. Л. Костов која се састала у Првој нишкој гимназији и приступила запечаћивању сандука које садрже књиге Народне и Универзитетске библиотеке у Београду.

Комисија је нашла сто седамдесет и један /171/ сандук који се налазио у две просторије. У једној просторији по записнику је било смештено 102 сандука, а у другој 70. Међу сандуцима био је и један црни путнички сандук са поломљеном бравом без

³⁸¹ Због изгледа зграде у којој се налази ова образовна институција у народу се користио и назив „Зелена гимназија” - Prva niška gimnazija „Stevan Sremac”, <https://sr.wikipedia.org/sr-el/Прва-нишка-гимназија-Стеван-Сремац> (преузето 13.02.2021)

³⁸² Исто 253

³⁸³ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 11 (ПРИЛОГ 3)

сигнатуре. Комисија је све неоштећене сандуке обавила канапом који је спојила печатом Штаба Прве посебне армије.

Два дана после пописивања пронађених сандука Прво одељење армије у Нишу 13. новембра 1915. шаље допис³⁸⁴ број 1571 директору софијске Народне библиотеке у коме доставља један примерак записника о паковању и пломбирању сандука са књигама Народне и Универзитетске библиотеке у Београду.

По добијању информације о књигама нађеним у Нишу, директор Михаил Тихов³⁸⁵ 20. новембра 1915. године шаље молбу³⁸⁶ Министарству Народне просвете да се одобри службени пут библиотечком раднику Н. Алексиеву до Ниша како би, по наводу у молби „преузео српску библиотеку“³⁸⁷. Министарство 26. новембра дописом³⁸⁸ бр. 25032 одговара да се наредбом бр. 4376 од 24. новембра 1915. године заједно са чуварем народне библиотеке Н. Алексиевим на службени пут упућује и сам директор. Овим гестом Министарства просвете потврђује се однос власти према значају српског културног блага које је војска пронашла у Нишу. Од значаја је да преузимању српских књига присуствује Тихов, не само као директор националне библиотеке, већи као изузетан познавалац и поштовалац књига.

³⁸⁴ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 9

³⁸⁵ Михаил Тихов (1882-1936) као директор Народне библиотеке у Софији личним ангажовањем, ентузијазмом и професионалношћу, поред Чилингирова, много је допринео безбедном пријему, смештају и очувању заплених српских библиотека и других културних добара. Он је био припадник бугарске интелигенције, који је жељан квалитетног образовања почетком 20. века отишао у Немачку где уписује германистику, а исказује интересовања за естетику и историју уметности. У Немачкој учествује у издавању библиографије бугарских писаца у сарадњи са немачким научницима. По повратку из Лајпцига 1910. почео је да ради као наставник у Првој мушкој гимназији у Софији. На књижевној сцени Бугарске, као члан Савеза бугарских писаца, појављује се и као аутор поезије и прозе, али и књижевне критике, бави се преводилаштвом. Тихов је и аутор немачко-бугарског речника.

На место вршиоца дужности директора Народне библиотеке у Софији долази 11. априла 1915. године и као управник остаје годину и по дана. Тихов преузима ову важну дужност у турбулентним ратним временима када улога Библиотеке премашује националне оквире. Наиме, директоровање Тихова пролази у знаку рата, сакупљања и достављања заплених српских, македонских и румунских књига и другог материјала, организације рада установе са мало радника и мањком простора за рад. Тихов улаже велику енергију да убеди Министарство просвете у потребу обезбеђивања простора за смештај заплених књига и у томе успева.

Сем улоге руководиоца установе, Тихов активно учествује у свим процесима скупљања, пријема, анализе и смештаја заплених књига. Заједно са изузетно малим бројем радника почиње да ради на уређењу овог фонда. Архивски материјали потврђују ангажовање овог културног радника на обезбеђивању најбољих услова за смештај књига, на изради полица, обезбеђењу лица за сређивање фонда. (Ружа Симеонова, *Българската национална библиотека и њени директори (1879-2009)* (София: ИК „Христо Ботев“, 2009), 87.)

³⁸⁶ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 12

³⁸⁷ Исто

³⁸⁸ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 595, лист 17

Алексијев и Тихов по наредби Министарства народне просвете чекали су успостављање железничке везе са Нишом. Петнаестак дана после претходног дописа Министарства, 11. децембра 1915. године у Библиотеку стиже нови допис³⁸⁹ (број 25752) у којем Министарство обавештава директора Тихова да су се стекли услови да се реализује наредба број 4475 од 11. децембра, те да заједно са чуварем Народне библиотеке крене на пут како би преузео и пренео у Софију београдску народну и универзитетску библиотеку које се налазе у Нишу, Нишку народну библиотеку, мермерну фонтану из старог нишког конака и све остале старине и библиотеке које се налазе у Нишу. Посебно се моле војне и административне власти да садејствују и потпомогну у тој активности. Допис потписује начелник одељења Вел. Јорданов. У овом обавештењу наведена је и наредба команданта града Софија у којој се поново наглашава да војне и административне власти садејствују библиотекаrima у њиховом послу.

На основу доступних докумената, првенствено записника од 23. децембра 1915. године³⁹⁰ може се утврдити да су Тихов и његов сарадник по доласку у Ниш прионули на посао примопредаје заплених библиотека. У записнику се наводи да је 16. децембра 1915, наредбом бр. 22 став 4, начелник гарнизона града Ниша именовао Комисију у саставу: председник поручник Колев из 41. пука и чланови: директор Народне библиотеке у Софији М. Тихов и топограф тврђаве Поптошев. Комисија се састала с циљем да спреми и проследи у Софију српске библиотеке и друга културна артефакта које се налазе у Нишу.

У записнику се констатује да је Комисија у мушкој гимназији у Нишу у две просторије нашла заковане сандуке из Београдске народне и универзитетске библиотеке који су били испечатирани печатом Прве посебне армије. Таксативно су наведене ознаке и бројеви свих пронађених сандука и описано је њихово стање. Из записника се сазнаје да је још књига пронађено у учионицама и кабинетима гимназије, у Јеронимовој библиотеци као и у државној штампарији. Наведено је такође да је Комисија пронашла и више уметничких слика и делове мермерне фонтане.³⁹¹

³⁸⁹ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 22

³⁹⁰ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 39 (ПРИЛОГ 4)

³⁹¹ Исто

По одрађеној процедури пописивања и паковања, сандуци са књигама натоварени су у вагоне и превезени у Софију.

У извештају³⁹² који је Тихов 11. јануара 1916. поднео министру Народне просвете (одељење културних установа), а на основу препоруке број 25752 од 11. децембра 1915, детаљно описује активности на прикупљању књига, посебно се захваљујући на додељеној му части да покупи „толико важну и богату за нашу земљу аквизицију.“³⁹³

Тихов до детаље представља обавезе које је као делегирани стручњак преузео на себе, правећи ретроспективу свих активности везаних за преузимање заплењених књига. Између осталог наводи да се по доласку у Ниш јавио команданту, генералу Тантилову, од кога је затражио помоћ за испуњење задатака који су му додељени. По његовом наређењу конституисана је комисија за пријем и пренос српских библиотека у саставу: председник поручник Колев из 41. пука и чланови: директор Народне библиотеке у Софији и топограф у утврђењу Поптошев. Као основа за пријем ових библиотека Комисији је послужио записник Комисије при Првој посебној армији, који је својевремено био послат из Штаба армије, а који је Тихов донео са собом. Комисија није отварала сандуке, већ их је примила тако како их је нашла, одлучујући да се отварање и детаљно описивање материјала који се налази у њима обави у Софији, после транспорта у Народну библиотеку. Сем ових српских библиотека, Тихов наглашава да се у истој Гимназији налазила и Гимназијска и учитељска библиотека, које је Комисија спаковала у 5 сандука, који су заковани и припремљени за транспорт.

О Нишкој народној библиотеци Тихов каже: „Ова библиотека ме је импресионирала својим књигама, већина којих су биле инкунабуле (старе штампане књиге), српски часописи и новине, као и много страних вредних публикација из историје, географије, етнографије и др. У њој су се налазила и стара годишта научних немачких и француских часописа. Налазили су се исто и неколико српских рукописа. Имајући у виду значај циља средио сам ову библиотеку како би се цела узела; спакована је у 16 великих сандука.

³⁹² НБКМ- БИА - Ф. 35, а.ј. 593, лист 30 (ПРИЛОГ 5)

³⁹³ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 30

У државној штампарији нашо сам добро сачувана дела Вука Караџића, последње државно издање и друге неке нове књиге, државна издања. Изabraо сам од свих по неколико примерака који су били спаковани у два сандука.

Такође су узети и делови мермерне фонтане из старог конака као и 5 слика нађених у просторијама балон сале, податке о којима ми је доставило уважено Министарство.

Сви ови материјали у 209 сандука натоварени су у 5 вагона и пребачени су у Софију.³⁹⁴

У даљем тексту извештаја Тихов посебно наглашава да, иако још неотворени и брижно проучени, нађени материјали су од великог значаја, јер, по његовој претпоставци, они садрже највредније делове београдске народне и универзитетске библиотеке од које ће одељење Balkanika и одељење рукописне грађе Софијске народне библиотеке постати богатије. „Значај који наша библиотека сада добија са овим повећањем своје имовине, у најмању руку се дуплира и дозвољавам себи да вас обавестим, господине Министре да ће Народна библиотека у Софији, по вредности своје имовине, заузети прво место међу библиотекама балканских држава.“³⁹⁵

Ове речи Тихова недвосмислено потврђују намеру Бугарске да заплене културно благо Србије искористи за богаћење својих библиотечких фондова, првенствено фондова националне библиотеке. Његова реторика се слаже са реториком тадашње власти и политике државе, што се од првог човека најзначајније националне институције и очекује. У годинама које следе, посебно после рата, реторика свих учесника у овом процесу постепено се мењала.

Приликом разгледања библиотека Тихов истиче да је наишао на многобројну и широко распрострањену српску шовинистичку литературу, која се састојала од посебних брошура са политичким садржајем, литература која је по њему веома честа у Србији од 1912. године. Имајући у виду да је реч о литератури, која по мишљењу Тихова, директно пропагира мржњу према Бугарима, све књиге ове врсте, пошто је прво узео потребан број примерака, оставио је у команди војске за уништење.

³⁹⁴ Исто

³⁹⁵ Исто

У даљем тексту извештаја Тихов као пример наводи ситуације у Нишу и потребу и могућност да кроз уништење српског књишког блага Бугарска у потпуности завлада освојеним српским територијама, демонстрирајући надмоћ и доминацију, што ће се на жалост у периоду који следи показати као пракса у многим срединама.

„Док сам био у Нишу војне власти су наредиле претрес кућа, с циљем да се покупи све оружје и муниција; у том случају пало ми је на памет није ли добро урадити и једну ревизију књижара с циљем да се конфискује сва српска шовинистичка литература која би само узбуђивала духове на непокорност. У том смислу имао сам састанак са начелником гарнизона, господином генералом Тантиловим, који је усвојио моју идеју чак и у ширем обиму да се униште све српске књиге у освојеним од нас областима. Он ме је замолио, уз његову дозволу, да предузнем ревизију књижара, како би се прикупиле српске књиге и уништиле. Пошто је то излазило изван оквира мог задатка и будући да сматрам да је то истовремено и питање правне природе, имајући у виду да књижарима треба надокнадити штету проузроковану одузимањем књига, одлучио сам да о томе поднесем најпре извештај повереном вам министарству, будући да мислим да ако треба да се предузму одређене мере које се односе на српске књиге, то би требало истовремено да се реализује у свим градовима, како би заиста могло да се постигне нешто целовито и коначно.

Уз утисак који сам стекао о духу и расположењу створеном од вешто вођене српске пропаганде, моје мишљење по том питању је: ако не сво српско књишко благо, онда бар њихова шовинистичка литература, која је поткрепљена од званичне српске власти, нашла исувише велику ширину, да буде, што пре прикупљена из руке становника и уништена. Тако би држава обезбедила мир, спокојство у новоосвојеним областима и у том смислу, имајући у виду значај „политичке брошуре“ у бившој Србији, уопште не би требало да се игнорише. У замену за то, мислим, да би било у реду поштовано Министарство народне просвете да учини све што је у његовој моћи како би у најкраћем времену бугарска књига могла да нађе ширу употребу, распрострањеност на новим територијама.“³⁹⁶

И ови наводи Тихова додатно потврђују политику заплена и уништења српског културног блага, које је за Бугаре значајно као важан материјал с којим могу да

³⁹⁶ Исто

употпуњују збирке својих културних институција, а с друге стране инсистирају на тежњи да се у освојеним територијама наметне бугарски језик и књига као главни циљ окупације овог дела Србије. Уништењем и запленом српских књига, то би било и оствариво.

Тихов свој извештај Министру народне просвете завршава обавешењем да је на столу у кабинету у здању Јеронимове библиотеке нашао неколико извештаја школских инспектора Србије који садрже важне информације о уређењу и стању школа у Србији и Македонији. Уз свој извештај о преузимању заплених српских библиотека бугарском министарству просвете Тихов доставља и наведене школске извештаје.

Воз за запленим српским библиотекама у Софију је стигао крајем децембра 1915. године. Писмом³⁹⁷ од 4. јануара 1916. Тихов моли председника софијске реквизиционе комисије да му одобри 10 кола и 30 радника који би помогли у истовару и транспорту књига пристиглих из Ниша које се налазе на софијској железничкој станици. У писму он га обавештава да ће овим послом, транспортом књига, руководити библиотекара Алексиев.

У међувремену Тихов свесрдно ради на обезбеђивању простора за смештај књига и других културних добара. Све време уз њега је и Стилијан Чилингиров, који ће у периоду који следи одиграти кључну улогу у очувању заплених српских књига. Народна библиотека у Софији није имала ни довољно простора, ни довољно људства које би радило на сређивању и смештају заплених књига, или како је Тихов у више наврата у својим дописима Министарству просвете наглашавао, „ратних трофеја“.³⁹⁸

Сам појам „ратни трофеј“ који ће се у наредном периоду често појављивати, подразумева саморазумевање бугарских актера да културу виде као плен.

Министарство народне просвете 11. јануара 1916. године обавештава³⁹⁹ Тихова, да је комисија задужена за изнајмљивање зграда за државне институције при Министарству финансија записником од 5. јануара 1916. године решила да за потребе Библиотеке изнајми здање Словенског добротворног друштва (Славјанско

³⁹⁷ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 26

³⁹⁸ Исто

³⁹⁹ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 28

благотворително дружество) на годину дана са годишњом киријом од 3000 лева, почевши од дана изнајмљивања.

Истог дана Тихов шаље допис⁴⁰⁰ Министарству народне просвете, одељењу културних институција, са молбом у којој наводи да су у Народну библиотеку допремљене књиге српских библиотека и да је неопходно сачинити комисију која ће их примити, анализирати, распаковати. У циљу да материјали буду што пре одрађени и анализирани, Тихов предлаже да комисија буде вишечлана како би радила у две секције.

Министарство народне просвете брзо реагује на сигнал из Народне библиотеке и већ 23. јануара 1916. министар Пешев издаје наредбу бр. 144 у којој стоји: „Имењујем комисију у саставу: председник, директор Етнографског музеја у Софији Др Мл. Панчев и чланови: директор Народног археолошког музеја Б. Филов, директор Народне библиотеке Др. М. Тихов, библиотекар Народне библиотеке Ст. Чилингиров и финансијски инспектор Г. Сотиров, коју комисију опуномоћујем да прихвати Београдску народну библиотеку, Београдску универзитетску библиотеку и друге библиотеке донесене у Софију и да их преда по службеној дужности бугарској Народној библиотеци у Софији.“⁴⁰¹

Министарство просвете већ 26. јануара 1916. обавештава чланове Комисије о њиховом избору на важну функцију сређивања заплених српских књига. Тако дописом бр. 1691⁴⁰² Др Ма. Панчев, директор Народног етнографског музеја, је обавештен да је наредбом бр. 144 од 23. јануара изабран за председника Комисије за пријем београдске народне и универзитетске библиотеке и других које су донете у Софију и моли се да дејствује колко је у његовој моћи да се састане Комисија која то треба да чини у дужем временском периоду. У том смислу уз допис се достављају и два записника (од 16. децембра 1915. године) Комисије која је послала народну и београдску универзитетску библиотеку и записник (од 28. и 30. новембра 1915. године)

⁴⁰⁰ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 32

⁴⁰¹ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 49

⁴⁰² НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 37

са списковима књига из Призренске библиотеке и материјала прикупљених у манастиру Дечани, који су донесени у Софију.⁴⁰³

Истим таквим дописом (бр. 1693) о постављењу за члана Комисије обавештен је и Тихов⁴⁰⁴. На основу наредбе Министарства народне просвете сви чланови комисије, Филов, Тихов, Аргиров, Чилингиров и Сотиров, позвани су на први састанак у дирекцији 28. јануара 1916. године.⁴⁰⁵

У записнику са те прве седнице⁴⁰⁶ којој су присуствовали сви чланови Комисије, осим Сотирова који је био у Македонији, наведено је да су донета следећа решења:

„1) Имајући у виду огроман посао који предстоји после проналажења и доношења књига само из Ниша, комисија ће се само тим књигама бавити, а материјали донесени из Призрена и Дечанског манастир треба да се разгледају када и Стоимов буде присутан, будући да их је он узео и спаковао.

2) Да комисија отвори сандуке и да непосредно направи белешке само о вреднијим делима, а сам списак да се утврди од стране управе Народне библиотеке.

3) Да се убрза са израдом неопходних полица, како би одмах после распакивања од стране комисије, књиге могле да се сместе на полице.

4) Имајући у виду да су сви чланови комисије више или мање заузети у својим институцијама и да им предстоји много посла који они не могу да прекидају, а још више имајући у виду да су остали сами – да руководство или саме институције одлуче да комисија има састанке од 8 часова поподне, пошто се замоли Министарство просвете да им у том смислу изађе у сусрет.“⁴⁰⁷

После тога комисија је размотрила стање сандука у којима су спаковане књиге и констатовала је да су неки од ових сандука приликом транспорта сломљени и да је неопходно да се књиге изваде из њих.

⁴⁰³ Исто

⁴⁰⁴ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 48

⁴⁰⁵ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 52

⁴⁰⁶ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 54

⁴⁰⁷ Исто

Директор Тихов, поносан на постигнуте резултате, већ 30. јануара 1916. године обавештава⁴⁰⁸ Министарство народне просвете да је комисија почела са радом и да напредује.

На записник и предлоге са првог састанка комисије одговара Министарство народне просвете писмом⁴⁰⁹ бр. 2585 од 11. фебруара 1916. године упућеном председнику, директору Народног етнографског музеја Ма. Панчеву.

„Обавештавамо вас господине директоре да решење комисије изложено у записнику бр. 1 од 28. јануара ове године тачка 1, 2 и 4 се не прихвата, па самим тим комисија треба да започне с послом **одмах** – пошто се припреме наведене полице и то по специјалним упутствима:

- 1) Уписиваће се уз кратак опис у посебној инвентарној књизи све књиге које се налазе у сандуцима, пажљиво без изузетка, а њихов подробни опис и сређивање урадиће касније библиотекари на начин који се примењује у библиотеци.
- 2) Комисија треба да опише и донесен из Призрена и Манастира Дечани материјал и књиге не чекајући било кога, будући да је сачињена од компетентних особа и моћи ће да разгледа и сортира ове књиге и материјале.“⁴¹⁰

Под тачком 3 наводи се радно време комисије од 2 до 6 часова и потреба да због експедитивности посла буде подељени у две секције, истичући да без обзира што су чланови Комисије руководиоци институција поверену им обавезу треба да ставе као приоритет у свом раду те да за то ангажовање неће примати никакву надокнаду (тачка 4).

Комисија прихвата наредбу Министарства народне просвете и вредно почиње да ради. Добијене књиге и материјали се детаљно сређују што потврђује и писмо⁴¹¹ ректору Универзитета којим се обавештава да је Комисија на заседању на основу записника 5 решила да се између осталог сандуци У48, У50, У54 предају универзитетској канцеларији, пошто садрже архиву Београдског универзитета, сандуци

⁴⁰⁸ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 61

⁴⁰⁹ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 65

⁴¹⁰ Исто

⁴¹¹ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 62

У21 и У53 да се доставе Минеролошком институту, сандук У22 да се преда Етнографском музеју, а У58 Ботаничком институту.

Очито је да су главни проблем, поред простора за смештај књига, биле и полице којих Библиотека није имала у довољном броју. Дописом⁴¹² бр. 39 од 8. фебруара 1916, упућеном Министарству народне просвете, одељењу финансија, Тихов моли да му се одобри сума од 1500 лева аванса по параграфу 21 „буџета за нове земље“ (бюджет за нови земи) који новац је потребан за израду ормара и полица за изнајмљено здање Народне библиотеке за књиге и материјале прикупљене као ратни трофеј.

У периоду који следи Комисија вредно ради, решавајући у ходу бројне проблеме. На основу записника⁴¹³ са друге седнице Комисије, одржане 22. фебруара 1916. године, сазнајемо да је рад Комисије, и анализа до тада завршеног посла, одложен на неколико дана пошто још нису сређене и пописане књиге из сломљених сандука. Преостало је да то учини особље Библиотеке и Комисија ће наставити рад.

Ради ефикасности рада Комисије на састанку од 4. марта 1916. године одлучено је да се направи распоред⁴¹⁴ по коме ће радити како не би радили сви скупа, већ по унапред припремљеном распореду по данима.⁴¹⁵

По овом спису⁴¹⁶ отварање сандука је почело 7. марта 1916. године и завршено 30. јуна 1916. године. Сандуци су обележени сигнатурама типа У27, Н.Б.С. 45, Н.Б.С. 26, Е 10. после уписа сигнатуре (ручно, писано дрвеном оловком, нечитко, некад са више података, некад са мање) следи кратак опис садржаја кутија⁴¹⁷. По рукопису се може закључити да тај посао није радила једна особа него више њих.

Док је Комисија радила на сређивању већ достављених књига из Србије, као и материјала који је стално пристизао, на основу уредбе од 27. децембра 1915. године о смештају књига и материјала „новоосвојених земаља“, Бугарска народна банка

⁴¹² НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 67

⁴¹³ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 60

⁴¹⁴ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 68

⁴¹⁵ Понедељак – Манов; Уторак- Филов; Среда – Аргиров; Четвртак – Тихов; Петак – Чилингиров

⁴¹⁶ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 77-88

⁴¹⁷ Март – 7, 9, 10, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 30, 31, Април – 14, 15, 17, 18, 19, 20, 26, 28
Мај – 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 19, 20, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 31, Јун- 2, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 19,
20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 30 (НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 77-88)

(државни трезор) одобрила је Министарству народне просвете у буџету за 1916. годину 1699 лева и 92 стотинки да се изради 78,70 кубних метара дрвених полица.⁴¹⁸

Дописом бр. 79 од 18. марта 1916. године⁴¹⁹ Народна библиотека, односно директор Тихов, обавештава Министра народне просвете (одељење рачуноводства) да се библиотечки комитет Народне библиотеке бавио питањем израде ормана и полица, које су потребне за прикупљање и смештај књига српских библиотека те да по процени комитета, испада да ће сума потребна за израду ових ормана и полица прећи износ од 2.000 лева. Тихов наводи да је Комисија, формирана за отварање и пријем тих библиотека, већ почела са радом, те је било неопходно припремити полице, које је он поручио за две просторије у згради у износу од око 1700 лева. Такође наглашава да ће бити неопходно још толика сума да се обезбеде додатне полице, јер има доста књига, а није у реду да Комисија прекида свој посао због недостатка места за књиге.⁴²⁰

Тихов истиче да и поред сагласности и подршке осталих чланова комисије израда потребних полица наилази на велике тешкоће због недостатка људи и материјала, те да је он лично приморан да прави нацрте за полице, даје мере, да брине за обезбеђивање материјала и слично, а све у циљу да се убрза посао. Имајући све горе наведено у виду Тихов моли министра народне просвете да ургира где је потребно како би достава полица неопходних за српске библиотеке за остале две просторије била обезбеђена, истичући да је одобрени износ за полице већ потрошен.

Свестан значаја књижног блага које је донето из Србије као „ратни трофеј“ и о коме се бринула Народна библиотека, министар народне просвете Бугарске Петар Пешев 28. марта 1916. упутио је допис (наредбу) бр. 4893⁴²¹ свим бугарским јединицама војске, а на основу обавештења из центара Моравске области и Македоније да се на терену налазе много српских књига, слика и друга културна добра, да се сва та добра скупе и пошаљу у Софију како би се спасила од уништења. Народна библиотека у Софији подредила је све своје ресурсе, и људске и просторне, држава је стала иза захтева институције да се обезбеде најбољи услови за смештај српског културног блага, тако да све што се пронађе на терену буде адекватно смештено.

⁴¹⁸ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 109

⁴¹⁹ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 111

⁴²⁰ Исто

⁴²¹ ЦДА Софија- Ф. 177к, оп.1, а.ј. 487.

Овим документом одрешене су руке главнокомандујућим свих јединица бугарске војске које су боравиле на простору Србије да скупљају књиге из приватних и јавних библиотека и да их достављају Народној библиотеци у Софији. Независно од мотива окупаторске власти која је на лицу места могла да се брине о књигама и да их не третира као плен и нелегално отима, сама активност донекле има и добар карактер, јер су књиге сачуване. Историја ипак бележи и уништења бројних библиотека. Током освајачких похода војске у многим срединама у Србији спаљиване су и уништаване књиге и остала културна блага.

Активности Народне библиотеке и залагање Комисије за преглед српских библиотека, посебно директора Тихова, везане за набавку полица и сређивање простора за смештај књига, нису остале без резултата. Тако лично Цар Фердинанд уредбом⁴²² бр. 12 на предлог министра народне просвете, који му је представљен у реферату бр. 2087 од 29. марта 1916, а сагласно члану 85. Закона о извршењу буџета, наложио је да се реализује 4. одредба Министарског савета, донета на заседању 21. марта, којом се доноси одлука за одобрење износа већег од две хиљаде лева.

Овим средствима омогућена је израда ормана и полица неопходних за смештај и чување прикупљених српских књига.

На основу писма⁴²³ Министра народне просвете бр. 2180 од 31. марта 1916. 4. маја исте године, заседала је комисија за израду ормана и полица за смештај књига српских библиотека у саставу директор Народне библиотеке др Тихова и чланови: општински одборник Т. Г. Влајков и помоћник софијског градског финансијског начелника Тодор Иванов. Пошто су обишли боље радионице у граду како би поручили потребне полице, одлучили су се да поруџбину дају Ат. П. Грозданову и С-ие (адреса Булевар Цар Ослободител број 5), који је доставио најприхватљивије услове.

Комисија је поручила полице покретни систем /sisteme mobile/ као најпрактичније и погодније са посебним штандовима у основи, материјал боровина, матирана, боја ораха споља, а полице само спреда; гранични саставни делови рамова – буково дрво.

⁴²² НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 125

⁴²³ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 131

Порџбина се односила за четири просторије укупне површине 143,5 метара квадратних, свака по 21,70 m², и износила је 3113,95 лева.

Последица свих ових активности је та да је бугарска Народна банка⁴²⁴ по налогу Министарства народне просвете из државних резерви одобрила из буџета за 1916. годину износ од 1500 лева за сређивање Словенског добротворног друштва за смештај српских књига. Адекватан простор и полице омогућили су и комисији, и ангажованим лицима и библиотечким радницима квалитетно да одраде све задатке које су им управа Библиотеке и Министарство народне просвете дали. Дана 27. маја 1916. године полице су допремљене у библиотеку⁴²⁵.

И поред обезбеђеног простора у Словенском добротворном друштву и набављених полица, већ јуна месеца 1916. године јављају се нови проблеми са простором. Књиге и други материјал и даље пристижу у библиотеку, а простора за њихов смештај је све мање. Дописом⁴²⁶ бр. 177 од 14. јуна 1916. године Министарству народне просвете, Одељењу рачуноводства, Тихов обавештава о новоствореној ситуацији:

„Господине министре, изнајмљени простор за складиштење и смештај књига достављених из Ниша Српске народне и универзитетске библиотеке биће недовољан да се сместе материјали донешени из других градова и новоосвојених земаља (Пирот, Приштина, Прилеп и др.) Комисија ангажована од стране уваженог Министарства народне просвете са пријемом ових материјала ће завршити до краја овог месеца рад са београдском народном и универзитетском библиотеком. Али за материјале од последњих библиотека испоставило се да је место тесно и књиге из последњих сандука ових библиотека неће моћи да се сложе, по правилима која су неопходна и која се изискују за хигијену књига.

Како би ове књиге могле да буду постављене како ваља и да се настави са отварањем и пријемом књига из других градова, појављује се потреба за изнајмљивањем још једне просторије.“⁴²⁷

⁴²⁴ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 121

⁴²⁵ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 137

⁴²⁶ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 144

⁴²⁷ Исто

Тихов истиче да изнајмљене просторије које се налазе у згради Словенског добротворног друштва у непосредној близини библиотеке су сасвим погодне за циљ коме су намењене, те да је у интересу самог посла да потребна просторија буде опет у истом здању, будући да ће другачије бити теже реализовати предвиђене активности. Упознаје министра са чињеницом да у наведеном здању постоји још један слободан салон и друштво је сагласно да и њега изнајми. Са изнајмљивањем овог салона простор ће по Тихову у потпуности бити довољан и само тако ће са сређивањем књига без проблема моћи да се настави, иначе би било потребно да се посао реорганизује. Он моли министра да дозволи изнајмљивање овог простора, будући да друштво тражи кирију за салон у износу од 200 лева месечно и посебно истиче да ће од дозвољеног кредита за обезбеђивање полица остати износ за најам.

Министарство народне просвете брзо реагује на захтев Народне библиотеке и већ 29. јуна 1916. шаље дописбр. 3908⁴²⁸ директору у коме се наводи да се дозвољава изнајмљивање додатног простора за библиотеку у циљу „да се прикупи, складишти и смести библиотечки материјал који потиче из новоосвојених и окупираних земаља - слободни салон здања Словенског добротворног друштва, део који је већ изнајмљен за исту сврху. Дати салон да се изнајми од 1. јула закључно са 31. децембром ове године са годишњим киријом од 1788 лева или месечно 149 лева“.⁴²⁹ Допис потписује лично министар Пешев.

У пресеку активности Комисије из јуна 1916. године представљене у Записнику⁴³⁰ о броју предатих српских књига које се чувају у Народној библиотеци стоји:

ПОВЕЗАНЕ од 22.5-18.6. 1916. године	36.604. књиге
НЕПОВЕЗАНЕ од 22.5-18.6. 1916. године	31419
са белешкама	383
СВЕГА	67.406

⁴²⁸ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 159

⁴²⁹ Исто

⁴³⁰ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 261-274

Публикације са белешкама: албуми, неповезане новине, фасцикла са плановима, повезане карте (20), карте у фасциклама (22), карте у фасциклама (21), фасцикла са различитим сликама (91), неповезане новине (76) кутије са фишама (каталошким картонима) (каталог) (59 и 46), фасцикле са историјским картама (8) слике 22 кутије и сандучићи са докторским инструментима 22 и 6.

Поред тога налазе се још и сандуци са следећим стварима: минералима и разним документима са Универзитета, фотографска грађа и разне архиве, стари сандук с минералима, стари сандук са разним папирима, стари сандук из Универзитета неотворен У53.

Почетком јула 1916. Тихов у два наврата упућује допис софијском градском финансијском начелнику⁴³¹ и градоначелнику⁴³² Софије у коме их обавештава да се појавила потреба за израдом нових полица и ормара за прикупљене књиге из српских библиотека, молећи их да одреде неког од својих помоћника за члана Комисије, која сагласно члану 86. Закона за извршење буџета треба да изврши доставу полица у библиотеку.

Трошкови за сређивање простора и обезбеђивање полица за смештај књига расту, што потврђују уплатнице⁴³³ са износима тражених средстава. Тихов уредно доставља Министарству народне просвете финансијске извештаје⁴³⁴ за трошкове израде полица као и трошкова за одржавање, смештај и сређивање српских књига и описе⁴³⁵ са именима ангажованих лица за те радње. Међутим, и поред прогнозираног износа трошкова, испоставља се да су они много већи, па дописом⁴³⁶ број 220 од 18. јула 1916. године Тихов моли Министарство народне просвете, одељење рачуноводства, да дозволи да се отпусти сума од 2000 лева аванса из кредита који је одобрен декретом бр. 56 од 29. јула 1916. године за новоосноване и окупиране територије, а који је потребан за смештај књига из библиотека узетих са освојених територија.

⁴³¹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 177

⁴³² НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 178

⁴³³ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 181, 182

⁴³⁴ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 183

⁴³⁵ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 184

⁴³⁶ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 186

Слику изгледа простора где су књиге биле смештене проналазимо у ауторском тексту Чилингирова „Како су спасене књиге српске народне библиотеке (успомене)“ („Как бяха спасени книгите на сръбската народна библиотека (спомен)“) објављеном у часопису „Библиотекар“ број 11 из 1958. године, у коме он између осталог истиче да су „специјално за то биле изнајмљене просторије Словенског добротворног друштва, углавном доњи спрат, који се састојао од једног великог, дугачког салона и неколико соба. Салон је био испуњен низом високих полица, које су достизале чак до плафона, поређане паралелно целом дужином просторије.“⁴³⁷

Све време док траје борба руководства установе за смештај и сређивање књига у библиотеку долазе нове књиге, што између осталог потврђује и молба Тихова од 23. јула 1916. године⁴³⁸ начелнику градске реквизиционе комисије да му одобри 4 кола и раднике за транспорт књига са железничке станице.

Доласком српских књига у Народну библиотеку у Софији све чешће се јављају и појединци и установе заинтересовани за вишкове књига који би могле да им послуже у научном или образовном раду. Медији прате „пут“ српских књига, често износећи и нетачне податке. Тако Виша педагошка школа и Гимназија из Габрова 20. јула 1916. године шаље допис директору Народне библиотеке у коме стоји:

„У Народној библиотеци којом управљате налазе се српске књиге, узете као ратна пљачка током нашег рата са Србијом које сте ви намеравали да разделите разним библиотекама у царству. Молимо вас, господине директоре да за нашу библиотеку одвојите по један примерак књига и уџбеника као што су: наука о језику (словенска филологија и књижевност), веронаука, општа и српска историја, општа и српска географија (са географским картама), филозофија и педагогија. Молим о вас да књиге пошаљете на адресу педагошке школе у граду Габрову.“⁴³⁹

На основу доступне архивске грађе може да се закључи да из Ниша нису преузете све књиге. То се види из дописа бр. 675 од 29. јула 1916. године⁴⁴⁰ Окружне школске инспекције у Нишу упућеног Министру народне просвете у коме се наводи да

⁴³⁷ Стилијан Чилингиров, „Како су спасене књиге српске народне библиотеке: (успомена)“ *Библиотекар* // (1958), 65

⁴³⁸ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 194

⁴³⁹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 249

⁴⁴⁰ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 189

су, по наредби војне власти у Нишу узете од стране Комисије, којој председава Нишки окружни школски инспектор Думев, 86 сандука књига, 2 сандука ствари, 1 сто и 8 столица из београдске позоришне гардеробе који су тог дана натоварени у два вагона и упућени у Министарство просвете. Думев моли Министарство да се у Софији састави нова комисија која би детаљно прегледала књиге у свим сандуцима, јер су у Нишу прегледане крајње формално. На крају дописа, који је 3. августа 1916. године достављен Народној библиотеци у Софији, Думев истиче да се „међу овим књигама сигурно налазе неке које су заиста вредне.“⁴⁴¹

Овај допис потврђује да окупационе власти приликом заплене књига и културних добара престониичких институција у Нишу нису све преузеле током првог транспорта из новембра 1915. У међувремену су пронађене нове књиге за које се претпоставља да су вредне као „ратни трофеј“ и од интереса за националну библиотеку.

У архивској грађи и доступним извештајима нема много података о евентуалном уништењу неких књига и материјала који су из Србије донети у Софију. Помиње се само уступање оштећених књига за стар папир.

Тако у допису бр. 376 од 30. новембра 1916. године⁴⁴² Чилингиров извештава да је „из магацина на тргу Славејков добио 7 сандука са разним српским књигама, уџбеницима и другим хартијама, већина којих су исцепане укупне тежине 463 килограма нето без сандука, и један сандук исто са научним књигама: немачке, српске, француске и разне речнике укупно 146 јединица. Од горе наведених 8 сандука са разним непотпуним књигама 6 сандука су се показали као непотребни и књиге су одбачене.“

Ипак, у новинама „Труд“ број 1863 од 26. априла 1916. године наводи се да је, сагласно извршењу буџета Министарства трговине, индустрије и рада, наређено да се у будуће сви материјали који су до тада уништавани на разне начине преко државне штампарије достављају фабрици папира у селу кнежево као основна сировина за

⁴⁴¹ Исто

⁴⁴² НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 253

производњу хартије за штампу. „На исти начин ће се поступити са књигама које долазе из нових земаља.“⁴⁴³

Комисија за сређивање српских библиотека септембра 1916. наставља са радом и детаљно анализира сваки сандук са књигама и материјалом, првенствено Народне и универзитетске библиотеке у Београду, допремљених из Ниша. У Записнику⁴⁴⁴ бр.5 са седнице одржане 8. септембра 1916. разматран је и садржај још неотворених сандука и одлучено је да се од Министарства затражи да се пронађени материјал, сходно садржају, достави Етнографском музеју, Универзитету, Минералошком, Геолошком и Ботаничком институту, Археолошком музеју, те заробљеном лекару Батуту, будући да саржи његове личне рукописе. Имајући у виду да је неких књига и албума било у сто и више примерака, Комисија је одлучила да се један број сачува за библиотеку, а да се остатак проследи школским и читалишним библиотекама као и компетентним научним радницима и писцима за личну употребу.⁴⁴⁵

Обим посла на сређивању заплених српских књига све више расте, тако да Тихов шаље више дописа⁴⁴⁶ Министарству народне просвете са молбом да му се одобре надничари за рад на сређивању књига заплених у Србији. Сем Чилингирова, који је све време десна рука Тихова и особа задужена за стручни рад и сређивање књига, као и на пословима набавке и обезбеђивање полица и услова за смештај, Тихов није имао на располагању особе које би могле квалитетно да одрађују захтевне задатке анализе и пописа књига. Због мањка људства он се одлучује за надничаре, који би одрађивали један део посла. Међутим, министар народне просвете 21. септембра 1916. године одговара⁴⁴⁷ Тихову да је његову молбу проследио Министарству финансија, те да је 9. септембра 1916. године изјавом 2657 Министар финансија одговорио да: „именованим привременим радницима, надничарима, не следује додатна накнада, будући да нису по професији државни службеници, већ су ангажовани за веома кратко време за дати посао.“⁴⁴⁸

⁴⁴³ „Труд“ бр. 1863 од 26. априла 1916: 4

⁴⁴⁴ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 197 (ПРИЛОГ 6)

⁴⁴⁵ Исто

⁴⁴⁶ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 207-209

⁴⁴⁷ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 211

⁴⁴⁸ Исто

Новим финансијским извештајем⁴⁴⁹ од 27. јула 1916. Тихов обавештава Министра просвете о трошковима и таксативно наводи све персоналне трошкове и остале ванредне трошкове које је Библиотека имала приликом сређивања фонда српских књига, а дописом⁴⁵⁰ већ 22. септембра 1916. опет тражи од Министарства суму од 2.500 лева аванса за сређивање истог фонда. Трошкови Народне библиотеке за изнајмљивање простора Словенског добротворног друштва такође расту, тако да су закључно са 24. септембром 1916, када помоћник директора Чилингиров доставља извештај⁴⁵¹ Министарству просвете, износили су 2285 лева и 67 стотинки.

Књиге са српских територија на које је бугарска војска ушла средином 1916. редовно се допремају у Софију. Бугарска војска на свом путу уништава али и плени српске књиге. То потврђује и допис⁴⁵² Тихова који од председника градске реквизиционе комисије тражи да му се одобре троја кола и четворица плаћених радника за пренос 40 сандука са књигама од Народног музеја до Народне библиотеке.

Нови састанак⁴⁵³ Комисије одржан је 25. октобра 1916. године у присуству др М. Панчова, др Б. Филова, Стојана Аргирова, Чилингирова и Илије Стојкова, који је делегиран као заменик Сотирова. На основу навода из записника на састанку није присуствовао др Тихов будући да је већ именован за управника у Скопљу. Иако не законски именован, посао управника преузима Стилијан Чилингиров који је тек 1919. званично постављен за директора Народне библиотеке у Софији.

У записнику број 6 са састанка Комисије се наводи да Министарство народне просвете није одговорило на одлуке представљене у записницима 4 и 5, те да је начелник Одељења културе усмено обавестио управника да се такве одлуке доносе само као информације и нема потребе званично да се одобравају. Комисија је донела одлуку да се следећег дана на састанак позову и професори Г. Бончев и А. Иширков и вештак из Министарства финансија како би се извршили разврставање преосталог неописаног материјала сагласно одлукама из записника бр. 5.

⁴⁴⁹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 217 и 218

⁴⁵⁰ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 220

⁴⁵¹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 250 и 251

⁴⁵² НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 222

⁴⁵³ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 224 (ПРИЛОГ 7)

Овај записник је значајан, јер у њему су наведени подаци о заплећеним предметима из Призренског и приштинског краја. Под тачком 3 у записнику се наводи следеће:

„Приступило се отварању сандука које је донео господин А. П. Стоилов из Призренског и Приштинског краја, а био је позван и да присуствује и господин Стоилов, како би дао неко упутства о њиховом садржају. Отворено је 5 сандука од којих један под бројем 6 који садржи одежду и круну Скопског српског митрополита, са тачним описом залепљеним на поклопцу с унутрашње стране. По припадању је предат директору Археолошког музеја, црквеном одељењу музеја.

Други сандук под бројем 9, који садржи једну тепсију, два ћилима, три велика портрета српских краљева и краљица и друге мале портрете српски официра и војника, предат је директору Етнографског музеја с правом да музеј задржи предмете етнографске вредности, а портрете да преда Археолошком музеју или Министарству одбране; ако последњи сматрају да су непотребни да се униште.

Остала три сандука који садрже књиге Призренске српске семинарије, предате су директору Народне библиотеке за прописно описивање.“⁴⁵⁴

Већ следећег дана, 26. октобра 1916. године, одржан је нови састанак Комисије којем присуствују др М. Панчов, Ст. Аргиров, Чилингиров, Стојков и Матеј Хрусанов, последњи послат од стране Министарства финансија као вештак за оцену скупочених минерала, као и професор Бончев позван од стране председника. На основу Записника⁴⁵⁵ бр. 7 са овог састанка сазнајемо да је Комисија отворила сандук У53 у коме су били скупочени минерали. Бончев је одбио да прими и опише ове скупочене минерале, тражећи писмено решење ректора. Ипак, послао је свог асистента Стојанова да их опише. Овај опис је урађен у сарадњи са Панчовим и Чилингировим. Истовремено је и ректор обавештен да наложи одговарајућој институцији да прими наведене материјале. Следећег дана направљен је списак⁴⁵⁶ минерала који су се нађени у сандуку У53 и неколико књига из менерологије аутора Урошевића.

⁴⁵⁴ Исто

⁴⁵⁵ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 235

⁴⁵⁶ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 239

Комисија заседа и 28. октобра у присуству чланова комисије: др Панчова, Ст. Аргирова, Чилингинова, Стајкова и послатих са универзитета професори А. Иширкова, Ст. Петкова, Шишкова и секретар Ф. Томова.

У Записнику бр. 8 са датог састанка стоји:

„2/ Господин Председник је обавестио да у складу са последњом одлуком комисије /записник бр. 7/ званично се односио на господина Ректора универзитета да пошаље представнике различитих универзитетских института како би преузели материјале које је комисија одредила за њих и да су се у том циљу јавили горенаведена господа професори како и секретар универзитета. Истовремено изложио је опис који је господин Стојанов заједно са господом Панчевим и Чилингировим направио за скупocene минерале, који се налазе у сандуку У 53.

3/ Господа професори су изјавили да не могу да преузму никакве материјале, док са тим не буду задужени од стране академског савета и да ће се последњи у најскорем времену бавити овим питањем.

Они су исто исказали мишљење да ће поставити питање да им се предају не само материјали института, већ и цела универзитетска библиотека.

Имајући ово у виду предаја назначеним у записнику бр. 5 материјала се одлаже док се не реши питање између академског савета и Министарства просвете.

4/ Господин председник такође је саопштио да су 27. овог месеца чланови комисије, Панчов и Чилингинов, отворили још пет сандука од Призренских трофеја од којих један сандук садржи ћилиме и друге чисто етнографске материјале, као и једно туце пушака – предати су Етнографском музеју, други који садржи пре свега архиву Скопске митрополије остављен је да буде предат Светом синоду, а остали су садржали књиге из семинарије у Призрену и предате су Народној библиотеци да прописно буду описане.“⁴⁵⁷

За даље отварање и описивање призренских материјала успостављено је следеће дежурство: Понедељак – Аргиров, Уторак – Чилингинов, Среда – Панчов, Четвртак – Стајков, Петак – Б. Филов. Субота – Чилингинов

⁴⁵⁷ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 243 (ПРИЛОГ 8)

Из описа⁴⁵⁸ ствари у сандуку бр. 15 из Призрена од 30. новембра 1916. године сазнајемо да су пронађене следећи предмети: икона Свете Богородице велики формат, позлаћена; епилирована икона Васкресение Христово; епилирована икона Св. Спиридона; сребрна огрлица са ланцем (позлаћена); сребрна икона мали формат (позлаћена); чаша за причешће позлаћена; две позлаћене таблице; један венац позлаћени; једна кашичица за причешће позлаћена; покрив за Св. Дарове; епитрахил; обично јеванђеље; сребрни крст са емајлираним иконама; сребрно кандило, петнаест сандука са око 3380 књига из библиотеке семинарије.

Допис потписују мајор Капитанов, председник и чланови А. П. Стоилов, Др. Н. Тумпаров, Ив. Арнаудов, Асен Балковски.

Комисија заседа и 22. децембра 1916. године у присуству Панчова, Аргирова, Чилингирова и Сариева. Записник⁴⁵⁹ бр. 8 са тог састанка доноси важне податке, јер представља њене резултате рада за период од 25. октобра до 7. новембра 1916. везане за материјале донесене из Македоније и са Косова, које је покупио и послао А. П. Стоилов, етнограф при штабу II армије.

И овог записника сазнајемо да се на основу претходно послатих записника и описа са терена предатих комисији достављају следећи материјали: сандук са црквеним и етнографским материјалима прикупљених из манастира Дечани, сандук са црквеним материјалима, 15 сандука са књигама из Призренске семинарије, сандук са разним етнографским материјалима, једна веза са две арнаутске пушке, осам сандука са архивом српког министарства спољних послова. Сви ови материјали су прикупљени из Призрена. Од њих, међутим, последњих 8 сандука по наредби штаба Друге бугарске армије били су отворени у Министарству спољних послова, а осталих 10 и једна веза у Археолошком музеју).

Без записника и описа, на основу усмених информација од стране извесног Стоилова из Македоније истовремено је дотерано и истоварено у Археолошки музеј 45 сандука са материјалима сакупљеним у Скопском, Велешком, Прилепском Кумановском, Паланечком и Дојранском крају

⁴⁵⁸ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 257

⁴⁵⁹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 255

Остале материјале комисија је сукцесивно прегледала у периоду од 25. октобра до 1. новембра 1916. године и предати су Археолошком музеју црквеном одељењу у оквиру њега (сандук који је садржао митрополитску круну и одежду Скопског српског митрополита), Етнографском музеју (три сандука који су садржала етнографски материјал) и Светом синоду (10 сандука која су садржала архиву Скопске бугарске митрополије). У записнику се наводи на који начин и у којим институцијама су распоређени материјали скупљени у Призрену.

У овом записнику налазе се и подаци о књигама скупљеним у Пироту. За њих се каже да је „Народна библиотека одлучила да одвоји важније, а остале у складу са донетим одлукама комисије: да се поделе оне у много примерака и са шовинистичким садржајем нашим научницима, како би их користили; а сасвим непотребне да се предају Фабрици хартије у Горњој Бањи.“⁴⁶⁰

Интересовање бугарске јавности за активност Националне библиотеке везану за заплону и смештај српских књига било је изузетно велико током читаве 1916. године. О томе сведоче бројни написи у тадашњој штампи, тенденциозни и са много нетачних података, који су често били проблем за реализацију појединих активности Комисије. Зато Чилингиоров 30. децембра 1916. године шаље допис⁴⁶¹ бр. 405 начелнику Секције цензуре (Цензурна секција) у Софију у коме каже:

„Синоћ сам у неким новинама које су ми случајно пале под руку – 'Мир', 'Дневник', 'Балканска трибуна' прочитао антерфиле, да је српска библиотека коју смо узели као државни трофеј, већ сређена. Такве антрефиле сам читао и раније, пре неколико месеци опет о истој библиотеци. Пре одређеног времена поверена ми библиотека је учинила одређене поступке пред редакцијама новина са молбом да ништа не пишу о српским књигама, које су донесене из Ниша, Пирота, Призрена и другде, али изгледа да ови поступци нису дали жељене резултате чим су опет почеле да излазе сличне вести.

Имајући у виду околности да није у интересу државе да се шири публицитет о стварима које треба да се чувају у тајни, најпокорније вас молим, господине начелниче да донесете одредбу да ваши цензори не дозвољавају у наредном периоду да у

⁴⁶⁰ Исто

⁴⁶¹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 260

нови́нама излазе саопштења о библиотечким трофејима, као и вести о раду на њиховом проучавању и сређивању.

Дужан сам на крају да вам кажем да ова обавештења, вести репортери дају обично на своју иницијативу, како би попунили новине.⁴⁶²

Овај допис Чилингирова само потврђује чињеницу да без обзира на активност и библиотеке и државе за преузимањем српских библиотека и те како су били свесни да немају правну основу за премештај и заплону књига и да се ради о пљачци. Такве активности теба да се раде у тајности и о њима не ваља говорити, на чему Чилингиров инсистира.

После пребројавања и грубе анализе приспелих књига, уследио је период сређивања и књига које су дошле у Софију крајем 1915. из Ниша и све остале које су долазиле из разних крајева Србије током 1916. године.

Брига о заплењеним српским библиотекама⁴⁶³, сем борбе за обезбеђивање простора и полица, подразумевала је и ангажовање људи на сређивању и попуњавању фонда. Тако из дописа⁴⁶⁴ бр. 108 од 7. маја 1917. године сазнајемо да Чилингиров као заменик директора моли Министарство народне просвете да одобри суму од 2000 лева у буџету за 1917. годину за плату чиновницима надничарима који описују и сређују књиге из окупираних земаља.

Из спискова⁴⁶⁵ са именима људи који су радили описе српских књига од 8. маја 1917. године може се видети да је ангажовано 18 људи за чије плате је потрошено 1957,25 лева. И у наредном периоду опет се појављују Пописи са трошковима за сређивање књига. Библиотека тромесечно шаље захтеве за одобравање средстава, а после доставља извештаје са уредно представљеним именима људи који су били ангажовани на тим пословима.

У горепоменутом ауторском тексту из 1958. године, сећајући се активности преузетих за „спасавање“ српских библиотека, Чилингиров истиче да је циљу

⁴⁶² Исто

⁴⁶³ У Бугарском историјском архиву при Народној библиотеци у фонду 35, архивска јединица 593, од листа 377 до 911 чине спискови заплењених српских књига

⁴⁶⁴ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 302

⁴⁶⁵ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 305, 306

сређивања српских књига и за проучавање српске збирке периодике замолио да му са фронта пошаљу неколико гимназијских учитеља⁴⁶⁶, јер је особље које је имао на платном списку био недовољно. Наводи да су му с фронта послати: Христо Герчев, гимназијски учитеља из Шумена, Саша Ајанов из Бургаса и Михаил Димитров, који су се по његовим речима ревносно латили посла: ређали су књиге и проучавали су новине.

И током 1917. достављане су књиге из Србије, али у мањем обиму. Дешавало се да су књиге доспевале у неку другу институцију, па накнадно бивале предате Народној библиотеци. Тако из једног дописа⁴⁶⁷ сазнајемо да је директор Народног музеја у Софији 27. јуна 1917. године послао директору Народне библиотеке књиге које су 1916. године донешене из Ниша. Реч је о једном грчком рукописном јеванђељу, писаном на пергаменту, једном српском староштампаном јеванђељу, о рукописном инвентару манастира „Свети Димитрије“ и „Божанственој комедији“ Дантеа (издање у три тома из 1806. године).

У процесу сређивања књига радници су наилазили на књиге које су оштећене током транспорта, или које су већ биле оштећене у својим матичним библиотекама. Међу књигама је било и доста дупликата и вишкова који су заузимали простор на полицама. Зато Чилингиров 13. септембра 1918. године упућује допис⁴⁶⁸ министру народне просвете у коме између осталог каже:

„Од трофејних⁴⁶⁹ српских књига скупљених насумично и послатих од стране разних војних јединица, постоје многи примерци који не могу ући у књишко богатство поверене ми библиотеке, пошто се јављају као непотребан, чак и штетан пртљак за њу. Зато молим уважено министарство да дозволи да се ове књиге уклоне тако што би се дале на разматрање кнежевској фабрици хартије за прераду, као што је библиотека учинила пре две године, исто је учинила и државна штампарија са својим вишковима

⁴⁶⁶ Стилијан Чилингиров, „Како су спасене књиге српске народне библиотеке: (успомена)“ *Библиотекар* 11 (1958), 65.

⁴⁶⁷ НБКМ- БИА- Ф. 35, а.ј. 593, лист 309

⁴⁶⁸ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 359

⁴⁶⁹ И у овом наводу пластично долази до изражаја однос према српским књигама. Трофеј се не враћа!

књига. Не предлажем продају истих ни на који начин трговцима, јер се плашим да не постанемо ненамерни расадници заразних болести.“⁴⁷⁰

Дописом од 23. септембра 1918.⁴⁷¹ Министарство просвете даје сагласност директору библиотеке да сувишне и оштећене књиге проследи у фабрику хартије.

У више наврата је с правом истицан значај и улога Чилингирова у очувању и сређивању заплених српских књига током ратних дејстава. Као библиотекар, друштвени радник, истраживач, први сарадник Тихова на почетку рата и пријему заплених библиотека из Ниша, Чилингиров непосредно ради на свим активностима везаним за очување „српске библиотеке“. Из перспективе стране која је изгубила рат у свом Извештају⁴⁷² бр 283 од 5. јула 1919, достављеном Министру народне просвете Бугарске, Чилингиров између осталог за године у којима су српске књиге долазиле у Софију каже:

„Када је Бугарска ушла у светски рат и бугарска војска у победоносном маршу прегазила пределе српске краљевине, поверена ми Народна библиотека направила је потезе пред нашим војним и грађанским властима како би се у њој слале све књиге и друга културна богатства, с циљем да се сачувају од уништења, које је неизбежна последица сваког рата.

Посредовање је, као и што се очекивало, није само уважено већ узето к срцу од стране неких органа за које наше мешање у светски рат није везано за уништење једног народа, већ поновно освајање земаља и права која су узета неправедно и жестоко 1913. године. Као последица тога у Библиотеци која ми је поверена почеле су да стижу књиге и други културни материјали одакле су били распоређени на чување у одговарајућим културним установама код нас.

Прво питање које се наметнуло управи библиотеке, пошто је у Софију дошао део београдске народне и нишке Јеронимове библиотеке, било је: како што боље да се сачувају. У том циљу изнајмљена је посебна зграда Словенског добротворног друштва.

⁴⁷⁰ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 359

⁴⁷¹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 361

⁴⁷² НБКМ- БИА- Ф. 35², а. ј. 7, лист 231, 232, 233 (ПРИЛОГ 9)

Али пошто су од почетка ангазоване 7 просторије и показало се да су недовољне, управа је била принуђена да изнајми и свечану салу друштва.

Али и поред тога што су биле под кровом, ипак се ризиковало да књиге буду оштећене, ако не буду сређене тако како налажу захтеви библиотекарске и науче праксе. Због тога је Библиотека која ми је поверена затражила специјалне кредите од Министарства народне просвете који су јој одобрени. Поткрепљена на тај начин, управа библиотеке могла је да приступи сређивању добијених књига, а подстрек је била и жеља што пре је могуће да се направи њихово проучавање како би се исцрпили нови подаци, како везани за историју нашег препорода, тако и за наша права на неке пределе, који су освојени или узети од нас током прошлог века.

За први посао сређивања књига требало је да се запосле специјални радници, а за други, њихово проучавање, да се за помоћ позову наши научници и писци. Пошто се управа уверила да ово друго неће моћи да буде у потпуности реализовано, што због тога што су наши научници ангажовани на другим научним истраживањима, а и што због тога што нису имали лично интересовање за ове материјале, или су били неприпремљени за њих, али направила је кораке пред штабом македонско-одринске милиције да јој се уступе неколико лица која ће извршити тај посао под руководством заменика директора.“⁴⁷³

У даљем тексту Извештаја Чилингиров посебно наглашава да су у периоду од скоро две године сређене српске књиге у основи проучене од стране бугарских научника, песника, публициста, те да је резултат тога више од 100 научних и публицистичких радова, првенствено из области историје.

Ово правдање Чилингирова је у духу нове реторике која настаје после изгубљеног рата. Земеделска влада, која је доста протагониста бугарске окупације ставила пред суд, је опасност и за самог управника Националне библиотеке, без обзира што је много учинио за добар смештај и бригу о српским књигама. Стамболијски је циљао на обнову добрих односа са Србијом и такву политику је беспоговорно морао да следи и директор Народне Библиотеке. Чилингиров покушава да избегне било какве казнене последице после изгубљеног рата и пред новом антиратном власти труди се да се истакне као пријатељ културе. С овом констатацијом се слаже и помало лицемерно

⁴⁷³ Исто

истицање ангажовања за очување књига и утрошених средства за ту намену, као и оправдање да је изучавање књига било важно за бугарске научнике. Принцип „пљачкај па проучи“ нимало није добар. Као да у мирним временима бугарски научник није могао да оде у Београд у библиотеку, него је прво бугарска војска требало да нападне Србију, да сруши поредак, да отме књиге, да их изложи неприликама и заплени, да би тек онда бугарски научници, прионули на проучавање српских књига!

Трошкови везани за чување, сређивање⁴⁷⁴ и пописивање српских књига су били доста велики. За период од три и по године, од новембра 1916. до 20. јуна 1919, Бугарску је одржавање „српске библиотеке“ коштало, заједно са прописаним службеним путовањима особља да преузме део београдске народне и Јеронимове библиотеке у Нишу, као и заједно са трошковима паковања и транспорта, 57.000 лева.

Својеврсну ретроспективу судбине заплених српских књига у Првом светском рату које су у Софији преживеле више од три године, Чилингинов даје у ауторском тексту „Како су спасене књиге српске народне библиотеке (успомене)“ („Как бяха спасени книгите на сръбската народна библиотека (спомен)“) објављеном у часопису „Библиотекар“ број 11 из 1958. године.

Описујући активности и своје ангажовање најављује почетак краја боравка српских књига у Софији. „Управо када смо поређали књиге које су испуниле не само салон већ и друге собе, попуњене полицама и када смо се латили да упоређујемо библиотечко богатство са картонима из каталога који су довучени у неред у једном грубом храстовом сандуку, десио се прелом у рату. Бугари су морали да се суоче са чињеницом да су побеђени и да затраже мир. У Софији је смештен штаб француске војске. Мени ништа друго није преостало сем да замолим Министарство народне просвете да оно саопшти тамо где треба, да им је српска библиотека на располагању, само да ми се јаве коме и када треба да је предам.“⁴⁷⁵

⁴⁷⁴ Велико Ђорданов, *История на народната библиотека в София: по случай 50-годишнината ѝ 1879-1929* (София: Държавна печатница, 1930), 254.

⁴⁷⁵ Стилијан Чилингинов, „Како су спасене књиге српске народне библиотеке: (успомена)“ *Библиотекар* 11 (1958): 65.

3.2.1. Судбина јавне и приватних библиотека у Пироту током и после рата

Сем заплене књига Народне библиотеке Србије и Нишке библиотеке, те других културних добара и архива институција и Београдског универзитета које је бугарска војска нашла у Нишу, уласком војних јединица Бугарске у Србију конфискована су и заплена културна блага и књиге из многих средина источне, јужне и централне Србије.

У Бугарском историјском архиву при Народној библиотеци и Централном државном архиву у Софији постоје бројни подаци о заплени књига у многим насељима у Србији. Највише података има о Јавној библиотеци⁴⁷⁶, приватним библиотекама и библиотекама при различитим установама у Пироту, првенствено захваљујући детаљном извештају Стилијана Чилингирова.

О развоју Пиротске јавне библиотеке у периоду од 1911. до 1915. године нема података. Балкански ратови и Први светски рат утицали су и на њен опстанак и развој. Наиме, по уласку Бугара у Пирот средином 1915. године једна од првих ствари која је нова власт урадила јесте да заплени све књиге и из друштвених и из приватних библиотека. Један део тих књига је уништен, спаљен, а остали заплени. О томе говори и извештај начелника округа Марка Новаковића од 14. новембра 1918. године послат министру унутрашњих дела, у коме се наводи да су месец дана по уласку у Пирот

⁴⁷⁶ Државним буџетом за 1908. годину одређена је не баш велика сума као помоћ за оснивање јавних библиотека по градовима. Један од тих градова је и Пирот, а једини услов Министарства је био да општина и округ у Пироту обезбеђивањем потребне просторије и услова за рад помогну оснивање библиотеке. На предлог министра просвете и на основу члана 3. Закона о Народној библиотеци, Краљевим указом од 14. јануара 1909. године основана је Јавна библиотека у Пироту. По добијању указа, почињу припреме за отварање Јавне библиотеке у Пироту. Програм за отварање Библиотеке урадио је ондашњи начелник Министарства просвете Миливоје Ј. Поповић са члановима комисије Главног просветног савета за питања отварања јавних библиотека Јованом Томићем, библиотекарском Народне библиотеке у Београду и Миливојем Симићем, директором Друге београдске гимназије. У периоду који следи преузимају се многе активности за отварање библиотеке, али на жалост до тога не долази. Поред напора окружних и просветних власти у Пироту и свесрдног залагања Јована Н. Томића, тешко је разумети зашто су се тако споро одвијале припреме за отварање Јавне библиотеке. Не постоје подаци о тачном датуму када је Јавна библиотека у Пироту коначно почела са радом, али је по свему судећи она отворена средином 1911. године. (Бранка Драгосавац, *Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918. године* (Панчево: Градска библиотека; Ниш: Народна библиотека „Стеван Сремац“; Неготин: Народна библиотека „Доситеј Новаковић“, 2016); Илија Николић, прир. *Пирот и срез нишавски: 1801-1918: грађа. Књ. 3, 1894-1918* (Пирот: Музеј Понишавља, 1981); Божидар Манић, „Прилог за историју библиотекарства у Пироту“ у *Народна библиотека Пирот: прилози за монографију* (Пирот: Народна библиотека Пирот, 2012).

„Бугари све књиге Пиротске јавне библиотеке спаковали и пренели у Софију. Паковање је извршено у присуству трочлане комисије, коју су сачињавали Ст (Стилијан) Чилингиров, чиновник Софијске народне библиотеке, Васил Базовски, тадашњи секретар пиротске општине и Петар Вељковић, кмет пиротске општине..“⁴⁷⁷

3.2.1.1. Извештај Стилијана Чилингирова о преузимању српских књига у Пироту 1915. године

Након што су Бугари ушли у град Пирот, једна од првих акција које су предузете је преглед српских библиотека у граду и организовано преношење истих у Националну библиотеку у Софији. Дописом број 23403, од 23. октобра 1915, по налогу Министарства народне одбране, за овај захтевни и важан задатак одређен је библиотекар Стилијан Чилингиров.⁴⁷⁸

Чилингиров врло педантно и детаљно у извештају⁴⁷⁹ (рапорту) Министру народне просвете представља затечено стање. Поред анализе извршених радњи током обиласка библиотека, Чилингиров излаже и своје утиске о свакој од библиотека појединачно. Он долази у Пирот 28. октобра, 13 дана по окупацији Пирота од стране Бугара. „Прва ствар која ми је предстојила да урадим била је локалној војној и административној власти да се представим као и да тражим од њих да се запечате све зграде и собе у којима су се налазиле књиге и административни материјали.“⁴⁸⁰ У извештају Чилингиров посебно наглашава да као државни изасланик неће дозволити да се ни из једне куће које су власници напустили односу ствари, пре него што се он лично увери да међу њима нема књига које би се узеле за библиотеку или је потребно уништити их.

Чилингиров претпоставља да међу књигама које ће наћи по кућама и у државним установама сигурно има и шовинистичке литературе, имајући у виду, по

⁴⁷⁷ Илија Николић, прир. *Пирот и срез нишавски: 1801-1918: грађа. Књ. 3, 1894-1918* (Пирот: Музеј Понишавља, 1981), 1105.

⁴⁷⁸ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593 лист 4

⁴⁷⁹ ЦДА Софија- Ф. 108К, оп 2, а.ј. 2409

⁴⁸⁰ Исто, лист 262

њему, изражену српску антибугарску пропаганду. У даљем извештају истиче да је имао подршку и административних и војних власти, посебно окружног управитеља Јордана Михаилова, те начелнике гарнизона пуковника Кабакчиева и пуковника Захари Митева, шефа интенданске управе пуковника Молова, бившег команданта поручника Москова и чланова општинске управе.⁴⁸¹

Чилингиров осликава атмосферу у Пироту која није била нимало повољна за такву активност, имајући у виду битне промене у животу и свакодневици Пироћанаца и присуства војних снага бугарских које су дошле на овај терен. Између осталог наглашава: „И поред тога могу са сигурношћу да кажем да сам извршио своју мисију тако како је могуће у датим условима, тако што често нисам имао друге могућности него сам био принуђен да будем и стручњак, и носач књига, и скупљач сандука.“⁴⁸²

У Пироту је Чилингиров прегледао и узео следеће библиотеке: библиотеку Гимназије, библиотеку Централне основне школе, библиотеку Окружне управе и читалишта (јавне библиотеке). Од приватних, које по Чилингирову, заслужују да се помену су: библиотека доктора ветерине др Стојковића, библиотека председника Окружног суда, библиотека окружног инжењера, библиотека председника основних учитеља и библиотека проте. Сем књига у јавној библиотеци и библиотеци др Стојковића, књиге у осталим библиотекама нису биле уредно смештене и поређане по стандардима. „Једне су биле побациане по собама, друге по разним сандуцима, а неке чак разбациане по шпајзевима и подрумима“⁴⁸³

Чилингиров наводи случај Гимназијске библиотеке⁴⁸⁴ чије су књиге биле смештене у витринама, али тако поређане да је и њему, као стручњаку, било тешко да их комплетира. По њему кривци за то нису бугарске снаге, већ српска војска и сами власници. Он наводи да су просторију Библиотеке били унесени материјали и

⁴⁸¹ Исто, лист 263

⁴⁸² Исто, лист 263

⁴⁸³ Исто, лист 263

⁴⁸⁴ По оснивању Трговачко-занатлијске школе у Пироту 1878. године основан је фонд гимназијске књижнице. У годинама које следе од почетних 25 књига фонд се попуњавао поклонима професора, бивших ученика, богатих грађана Пирота, али и куповином. Од школске 1896/1897. у Гимназији је формирана и ђачка књижница, па је те године школска књижница имала 228 наслова у 802 примерка, а ђачка 44 наслова у 742 примерка. У наредном периоду фондови обеју књижница су расли, тако да је школске 1908/1909. наставничка књижница имала 879 дела у 1756 свезака. - Бранка Драгосавац, „Четири деценије институција културе и образовања у Пироти или Ајмо, Јово, наново“ *Читалиште*, Год. 19 Бр. 37 (новембар 2020): 53-54.

намештај из хемијског и физичког кабинета, као и ботаничка и збирка минерала како би се ослободило више просторија за болницу једне француске мисије. Како би сачували вредне ствари из кабинета, запослени су избацивали књиге и у ормаре смештали поједине предмете. Чилингинов истиче да је приликом повлачења српске војске доста ствари у библиотеци уништено.

Штете није било у Јавној библиотеци и у библиотеци доктора Стојковића „прва је остала цела, захваљујући чињеници што је била смештена у приватној кући и што је била веома мало позната чак и грађанству, а камо ли војсци.“ Имајући у виду чињеницу да је „седамдесетих година у Пироту постојало бугарско читалиште“ аутор је „био убеђен да је наставило да постоји и под српском влашћу, наравно у сасвим другим условима.“ Ипак, Чилингинов истиче да му је било тешко да пронађе Читалиште. На питање где се налази сви су му одговарали да не знају, па чак и Петар Велков (Петар Велковић) Пироћанац, помоћник кмета општине. О томе где се налази библиотека сазнао је од деце!⁴⁸⁵

Библиотека др Стојковића, по Чилингиновом извештају, сачувана је захваљујући бугарској војсци. Бугарски официри су били смештени у његовој кући, али нису дирaли библиотеку, коју су чиниле већином књиге за шири круг читалаца.

„Од свих библиотека најбогатија по броју књига испоставило се је гимназијска библиотека. Али вреднија не само у библиографском смислу, због реткости неких примерака, већ и у научном смислу без сумње је јавна библиотека. Прву чине претежно уџбеници и шовинистичке брошуре, друга, сем последње, садржи и значајан број књига из прве половине прошлог века. Већина њих су евидентно поетски и дидактички радови, али не безначајно место заузимају и књиге који се у потпуности или делимично баве политичким, друштвеним и историјским темама.“⁴⁸⁶

Даље Чилингинов извештава да Библиотеку окружне управе скоро искључиво чине зборници закона и правилници, неки од којих су из првих дана самосталности српске Кнежевине. Скоро сви зборници су добро сачувани па Чилингинов истиче њихово постојање малим доприносом пошто их Библиотека у Софији није поседовала.

⁴⁸⁵ ЦДА Софија- Ф. 108К, оп 2, а.ј. 2409, лист 263

⁴⁸⁶ Исто, лист 263

Ову Библиотеку су чиниле и књиге које се баве правним, административним и друштвеним питањима.

„Од приватних библиотека најинтересантнија је библиотека доктора Стојковића. Она је једна доста сређена збирка књига, за најшира и различита интересовања. Поред публикација о ветерини, налази се и много романа, француских и немачких, пуни комплети српских часописа, добро повезани, приручници, есеји на различите теме и друго... Интересантна је и библиотека председника окружног суда у којој сам нашао двадесетак публикација претежно на српском које се баве правним питањима.“⁴⁸⁷

По Чилингинову све ове библиотеке се карактеришу једноличношћу језика публикација. Књиге су скоро искључиво на српском, сем неколико књига у Гимназијској библиотеци које су на немачком и француском. Највећа разноликост језика књига је у библиотеци доктора Стојковића, који је за Чилингинова веома интересантан да је покушао да нешто више сазна о дотичном. Испоставило се да је „кривац“ за такву библиотеку супруга доктора Стојковића која је била Аустријанка.

У овом делу извештаја очито доминира надменост и национални нарцизам, па се стиче утисак да је аутор увређен тиме да у једном провинцијском месту, може да се нађе тако богата библиотека, што наравно не може да се припише „некултурном Србину“, него његовој жени, која долази из земље савезника и тиме се опет сви стереотипи поклапају!

Чилингинов у даљем тексту опет наводи да већину фонда свих библиотека чине српске књиге, дела и познатих и мање познатих српских писаца, али има и доста политичких брошура о односима са Македонијом и Бугарском, текстова о српској историји и велики број народних песама о косовом боју, о Краљевићу Марку, о Ђурђу Бранковићу, Хајдук Вељку и друге. Страних аутора у поменутих библиотекама има веома мало. Најмање има књига на бугарском и руском језику.

Ослањајући се на перцепцију у којој преовладавају предрасуде, Чилингинов истиче да је у целом Пироту нашао три књиге на бугарском и три књиге на руском које

⁴⁸⁷ Исто, лист 264

су вредне помена. Он такође наводи да је у целом Пироту нашао по један примерак књига Гетеа, Шилера и Хајнеа, што по његовом мишљењу говори о „једностраности духовног интересовања српске интелигенције која поштује само националну културу, не развијајући космополитски однос према другим културама и књижевностима“⁴⁸⁸. Даље истиче да састав књига „дозвољава да се једним погледом обухвати цео духовни интерес српске интелигенције, као и да се открију својства њеног карактера, скоро непозната нама Бугарма: њена безмерна љубав према домаћем, родном, безгранична апатија ка страном, и необјашњива мржња према нама.“⁴⁸⁹

Ипак, Чилигиров исказује задовољство због прикупљених књига, које ће политичарима, културним радницима, истраживачима и писцима бити много корисне⁴⁹⁰. „Али ако могу да се ослоним на свој утисак, наша Народна библиотека ће се обогатити за око четири хиљаде јединица, од којих ће најмање хиљаду бити потпуно нове за библиотеку. А неколико стотина од њих ће бити потпуно непознати нашим љубитељима књига.“⁴⁹¹

На крају свог извештаја Чилингиров истиче да је дозволио да вишак примерака појединих публикација буде уништен. Реч је о шовинистичким књигама и брошурама, али инсистирао је да се бар по неколико примерака од сваке публикације донесе у Софију. Он такође наводи да је током боравка у Пироту чуо гласине да су у дворишту нове цркве закопане књиге. Наредио је да се двориште прекопа, али ништа није нађено.

У бројним истраживањима прошлости Пирота у српским изворима постоје подаци о јавном спаљивању књига од стране Бугара почетком рата. „... Један од свирепих начина обрачунавања са народом пиротског краја било је војно-полицијско сакупљање свих српских књига и њихово јавно спаљивање на самом почетку окупације 1915. (доцније и више пута) на два места у Пироту, на тргу у Тија-Бари и на пијаци код

⁴⁸⁸ Исто, лист 265

⁴⁸⁹ Исто, лист 266

⁴⁹⁰ Колико ће различитих примерака књига бити, показаше анализа књиге по књиге које су смештене у 40 великих сандука

⁴⁹¹ ЦДА Софија- Ф. 108К, оп 2, а.ј. 2409, лист 266

старе поште на Пазару.⁴⁹² Испоставиће се да је бугарска војска у свом даљем напредовању ка централној Србији уништавала библиотеке и у другим срединама.

Заплећене књиге из јавне, гимназијске и приватних библиотека у Пироту допремљене су у Софију средином новембра месеца. Директор Народне библиотеке Софија Тихов 14. новембра 1915. године писмом⁴⁹³ бр. 1375 моли председника софијске Комисије за реквизицију да му одобри 10 кола и 5 радника да се са станице у Софији доведу до Библиотеке књиге које су заплећене у Пироту.

У Записнику Комисије⁴⁹⁴ број 8 од 22. децембра 1916. године, која је радила на опису заплених књига у Народној библиотеци у Софији, у коме су представљени резултати рада за период од 25. октобра до 7. новембра 1916, између осталог се наводе и подаци о библиотекама у Пироту. У Записнику стоји да је Народна библиотека одлучила да од књига скупљених у Пироту одвоји важније, а остале у складу са донетим одлукама Комисије да се поделе – један део научницима, „ а сасвим непотребне да се предају Фабрици хартије у Горњој Бањи.“⁴⁹⁵

У постојећој архивској грађи постоји занимљив податак који потврђује допис бр. 1936 од 25. августа 1916. године да је градоначелник Пирота послао једно рукописно јеванђеље које је нашао и узео из цркве у селу Расница. У писму он описује и истиче следеће: „Писано је словима у боји и има орнаменте са белешкама на почетку да је писано 1760. године и на крају да је нацртано од неког Димитра, повезано је дрвеним корицама.“⁴⁹⁶

Постојање и повраћај јеванђеља потврђује и Јован Томић у свом извештају у коме каже да је претресом нерегистрованих рукописа у Народној библиотеци у Софији, који су се налазили склоњени у једном орману у канцеларији директора Библиотеке, између осталог нашао „једно рукописно јеванђеље добијено од пиротског градоначелника 31. августа 1916. год.“⁴⁹⁷

⁴⁹² Илија Николић, Драгољуб Раденковић, Новица Живковић, *Пиротска гимназија 1879-1979* (Пирот : Гимназија "Предраг Костић", 1979), 115.

⁴⁹³ НБКМ- БИА -Ф. 35, а. ј. 593, лист 13

⁴⁹⁴ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 255

⁴⁹⁵ Исто

⁴⁹⁶ НБКМ- БИА-Ф. 35, опис 1, а. ј. 1188, лист 1515

⁴⁹⁷ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944, књ. 3: 1919-1944* (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 28.

Књиге из пиротских библиотека у наредне три године бораве у Националној библиотеци Бугарске, делећи судбину Народне библиотеке Србије као и осталих српских библиотека из различитих градова заплених током освајачких похода бугарске војске.

3.2.1.2. Повраћај заплених књига из Пирота

У архивској грађи у Бугарском историјском архиву при Народној библиотеци у Софији постоје документа који говоре о томе да су Пироћанци по завршетку Првог светског рата брзо реаговали код Српске мисије у Софији, тражећи да се заплени јавна и приватне библиотеке врате у Пирот.

Већ 10. марта 1919. Српска мисија шаље допис⁴⁹⁸ генералу Кретијену, у коме се, на основу захтева префекта одељења за Пирот, тражи помоћ генерала у налажењу одговора на питање шта се десило са запленим књигама пиротске Јавне библиотеке. У тексту дописа стоји „Имам част да вас замолим, генерале, да учините неопходно да нам бугарска влада врати све књиге из поменуте библиотеке.“⁴⁹⁹

На основу ургенције генерала Кретијена већ 26. марта 1919. Министарство спољних послова и вера (политичко одељење) Министарству народне просвете прослеђује допис број 2952⁵⁰⁰ следеће садржине:

„Српска ратна делегација у Софији писмом број 1588 од 10. марта ове године упућено генералу Кретијену, тражи следеће: Пиротско окружна управа саопштава да су бугарске власти месец дана после окупације града запленили из 'Јавне библиотеке Пирот' све књиге и однели их у Софију.

Паковање књига и њихово слање учињено је у присуству и по наредби Стилијана Чилингирова, чиновника у Народној библиотеци у Софији, који је специјално због тога послат из Софије, Васиља Базовског тадашњег бугарског секретара у Пиротском кметству и Петра Величковича помоћника у истом кметству.

⁴⁹⁸ ЦДА Софија- Ф. 176 к, а.ј. 4, лист 4

⁴⁹⁹ Исто

⁵⁰⁰ ЦДА Софија – Ф. 176 к, а.ј. 4, лист 7

Министарство спољних послова и вере моли Министарство народне просвете да нареди да се провери где се налазе књиге које се траже из пиротске библиотеке и ако нису враћене заједно с другим из српских области, да се предају српском ратном представништву у Софији у одговор на његово писмо наведено горе.

За учињено министарство народне просвете се моли да јави на време како би се одговорило генералу Кретиену.⁵⁰¹

Допис је под бројем 118 31. марта 1919. прослеђен директору Народне библиотеке у Софији, Стилијану Чилингинову, са молбом да објасни што се десило са књигама пиротске библиотеке на који он већ 1. априла одговара. Чилингинов одговара да је заиста узео књиге из библиотеке у Пироту и да се оне у том тренутку, заједно са књигама других приватних и јавних библиотека из српске Краљевине, предају Комисији коју чине српски професори. „Дистрибуција књига биће онако како одлучи комисија у Београду где ће бити пренесено цело српско књишко богатство које је до сад чувано у повереној ми библиотеци“.⁵⁰²

Међутим, и поред тога што су књиге Пиротске јавне и приватних библиотека заиста биле враћене у Београд, што потврђује и извештај⁵⁰³ Јована Томића по свему судећи ни после две године од повратка књига у Србију, оне нису стигле у Пирот. Ову чињеницу потврђују дописи из 1921. године у којима се тражи повраћај библиотеке Алексе Стојковића из Пирота.

Тако комесар бугарске владе при Међусавезничкој комисији за репарацију ургентним дописом број 745 од 10. јуна 1921. тражи од Министарства народне просвете да провери тврдњу Српско-хрватско-словеначке мисије при Међусавезничкој комисији за репарацију која „саопштава да у присуству Чилингинова, директора бугарске народне библиотеке, господина Ћире Ћирића и господина Мите Петровића из Пирота бугарске власти су из Пирота послале за Софију библиотеку која је припадала доктору Алекси Стојковићу, доктору у Пироту. Библиотека је имала 3000 томова

⁵⁰¹ Исто

⁵⁰² Исто

⁵⁰³ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944*, књ. 3: 1919-1944 (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 26-31

већином медицинске књиге које је доставила бечка књижара 'Safer', које су све повезане и које носе име Др. Алекса Стојковић.“⁵⁰⁴

По тврдњи Српско-хрватско-словеначке мисије стоји да је господин Чилингиров вероватно узео дату Библиотеку по наредби коју је добио из Софије. Мисија такође мисли да се библиотека и сада налази у Софији.

Имајући све ово у виду горенаведени комесаријат моли Министарство да провери истинитост тврдње и у потврдном случају да предузме мере за чување дате Библиотеке те да најкасније до 25. јуна, који рок је одредила Међусавезничка комисија, обавести комесаријат.

На овај допис одговара директор Чилингиров писмом⁵⁰⁵ од 24. јуна 1921. године у коме наводи следеће:

„... Библиотека др Алексе Стојковића о којој је реч, као и друге приватне библиотеке које су остале без власника, због бекства њихових власника, ја сам узео, по заповеди Министарства народне просвете, како би биле сачуване од уништења, које свака војска вуче за собом, било од стране локалног становништва, било од стране долазећих војски. Оне као и књиге из гимназијске и јавне библиотеке града Пирота додате су књигама београдске Народне библиотеке које су нађене у Нишу.

Будући да књиге др Алексе Стојковића о којима је реч сада треба да се траже у Београду где су послате од стране специјалне српске комисије која је дошла на мој захтев да преузме од нас српско књишко богатство. Посебно библиотека др Стојковића о којој је реч није могла да буде сачувана, прво јер нам је недостајао потребни простор, и друго, јер је наш задатак био да скупимо књиге, а не да их распоређујемо. У то време као и сада оне за нас нису постојале као приватно, већ као опште српско власништво, које смо ми желели да сачувамо како би је предали српској држави у бољим за њу временима, како би их она поделила њиховим власницима. Навео бих још да су приватним библиотекама комплетиране непотпуне колекције Београдске народне библиотеке која је до нас дошла непотпуна, јер је велики део ње остављен у Београду и од стране аустријских окупационих власти, поверен једном Хрвату, који се по

⁵⁰⁴ НБКМ-БИА- Ф. 35, опис 2, а.ј. 7, лист 243

⁵⁰⁵ ЦДА Софија - Ф. 378к, опис 1, а.ј. 402, лист 5

признањима комисије која је дошла да преузме од нас књиге које смо сачували, дрзнуо да је разнесе“.⁵⁰⁶

Овде ваља рећи да одузете књиге правно су и даље власништво особе било где да се та особа налази, ако власник својом вољом није донео одлуку да поклони или прода књиге. Чилингиров је вероватно свестан да је то што је учињено кривична радња и очито се види да страхује да он лично у правном смислу одговара за плачку, па зато и наводи „по заповеди министарства“. По Хашкој ратној конвенцији из 1907. отимање, плачка приватног власништва била је забрањена (чл. 46-47)⁵⁰⁷.

Књиге из библиотека у Пироту, које су са осталим српским књигама из Софије враћене у Београд, никада нису враћене у сам Пирот.

3.2.2. Библиотека Призренске богословије

У недостатку школованих учитеља, али и свештеника ширег образовања у Старој Србији средином 19. века појавила се идеја о оснивању средње школе за школовање учитеља и свештеника. Ту школу Србија је била спремна да подржи и у материјалном и у сваком другом смислу.

Богословско-учитељска школа у Призрену је основана као задужбина. Сима Андрејевић Игуманов, добротвор и знаменита личност српске културе у 19. веку, је мудро искористио углед код Турака да несметано оствари свој план, уступивши своје имање за изградњу школе. Она је основана 1872. године, а уз њу је одмах формирана и библиотека.⁵⁰⁸ Као најбогатија српска библиотека у турској царевини, ова школска библиотека играла је важну улогу у васпитно образовном процесу не само у оквиру Богословије, већ и у свим другим српским школама које су радиле на територији Косова и Метохије. Она је такође центар писмености и културног и интелектуалног развоја српског народа на том простору и почетак развоја школских библиотека међу Србима у Старој Србији и српских библиотека на Косову и Метохији уопште.

⁵⁰⁶ Исто

⁵⁰⁷ Хашка мировна конференција из 1907. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp#art46

⁵⁰⁸ Ана Савић, *Библиотека призренске богословије – задужбина Симе Андрејевића Игуманова (1872-2012)* (Београд: Народна библиотека Србије, 2013), 34.

„Почетни фонд библиотеке чинила је лична библиотека Манојла Симеоновића, сина Симе Игуманова. Игуманов је после Манојлове смрти, ову богату библиотеку пренео у Призрен. У њој су се поред бројних дела руских класика, налазиле књиге на разним светским језицима, дела на грчком и сви Гласници Српског ученог друштва. Приликом предаје Богословији, на свакој књизи стајала је посвета: 'Призренској школи од Манојла Симеоновића – Игуманова'“. ⁵⁰⁹ Током година фонд Библиотеке је растао, да би 1915. Призренска богословија имала око 8.000 књига у 13.000 свезака. Корисници Библиотеке били су професори и ђаци Богословије, али и ђаци других школа и други учени људи.

До Првог светског рата, односно до њеног уништења, школска библиотека Призренске богословије била је најбогатија библиотека у Старој Србији. Њено богатство се није огледало само у броју књига, већ и у њиховој вредности и разноврсности. Михаило Г. Ристић, некадашњи српски конзул у Скопљу и Битољу, изјавио је да су Бугари у својим новинама признали „да је Богословија имала опремљену књижницу као никоја школа у њиховом Царству“. ⁵¹⁰

Под бугарском окупацијом, Библиотека је 1915. године опљачкана и спаљена. По наводима Ане Савић ⁵¹¹ Бугари су је опустошили тражећи круну краља Петра I Карађорђевића који је са својом свитом, непосредно пред повлачење преко Албаније, боравио у Призрену 1915. године. Сматрајући да је у Богословији закопана краљева круна, Бугари су прекопали целу Богословију. Круну нису нашли, али су нашли краљевску архиву и нешто краљевског посуђа.

У извештају управе школе који је 1919. доставила Министарству просвете стоји: „поред делимично однесене, а већином спаљене библиотеке школске, потпуно уништене архиве, намештаја и учила, Бугари су и зграде Богословске учитељске школе тешко оштетили и унаказили били, да рад у школи није могао отпочети одмах по изгнању непријатеља из земље.“ ⁵¹² Из Богословије у Софију је однето око 3000 књига. Многе од књига мештани су откупљивали или узимали са ломаче која је била организована у центру града. По ослобођењу су их вратили Библиотеци којој је требало четири године да се опорави и почне да ради.

⁵⁰⁹ Исто, 53.

⁵¹⁰ Исто, 81.

⁵¹¹ Исто, 58.

⁵¹² Исто

После рата и повраћаја заплених српских књига из Софије, у Призрен је 1922. враћено 2.300 књига библиотеке Призренске богословије⁵¹³. Са књигама је 1915. запленила и приватна збирка Петра Костића (1852-1934)⁵¹⁴ коју су чинила 68 рукописа, али ти рукописи никада нису враћени.

О судбини библиотеке Призренске богословије у доступној архивској грађи у Бугарском историјском архиву при Народној библиотеци „Св Ђирило и Методије“ у Софији има доста података, посебно оних о потрази за рукописима Петра Костића.

Прве податке о тој Библиотеци налазимо у допису⁵¹⁵ министра народне просвете Бугарске Пешева од 26. јануара 1916. године којим обавештава чланове Комисије за бригу о српским књигама о њиховим обавезама и поред осталог наводи да се доставља записник број 1 и 2 од 28. и 30. новембра 1915. године заједно са списковима бр. 1, 2 и 3 о нађеној у Призрену библиотеци и материјалима прикупљеним из Манастира Дечани који су донесени у Софију.

Записник⁵¹⁶ од 30. новембра 1915. године садржи обавештења Комисије⁵¹⁷ именоване од стране начелника Треће балканске дивизије, која се окупила да прегледа Призренску библиотеку и остављене у здању команде следеће предмете⁵¹⁸: кецеља, јастучнице, бела хаљина, ташница, већи број ћилимова, два велика пиротска ћилима, две арнаутске дуге пушке, и осам сандука у којима је била смештена архива српског Министарства спољних послова.

По доласку књига Библиотеке Призренске богословије заједно са осталим запленим књигама из других српских библиотека, почело је њихово сређивање и преглед. У записнику⁵¹⁹ са прве седнице Комисије за преглед српских књига одржане 28. јануара 1916. године којој су присуствовали Филов, Тихов, Аргиров и Чилингиров донета је одлука да се због великог обима посла присутни чланови Комисије посвете само књигама донетим из Ниша, а материјали из Призрена и Дечанског манастира да се разгледају када и доктор Стоилов, који их је узео и спаковао, буде присутан.

⁵¹³ Исто

⁵¹⁴ Петар Костић је један од најзначајнијих књижевника Старе Србије који је у својим делима оставио неизбрисив траг о животу Срба на Косову и Метохији

⁵¹⁵ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 38

⁵¹⁶ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 46

⁵¹⁷ Председник мајор Георги Капитанов и чланови А. А. Стоилов, етнограф при III-ој Армији, Др. Н. Тумпаров војни кореспондент у истој, Иван Арнаудов војни кореспондент при трећој Балканској дивизији

⁵¹⁸ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 47

⁵¹⁹ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 54

У опису заплењених предмета из Призрена⁵²⁰, између осталог стоји да је у Софију донето 15 сандука са око 3380 књига из библиотеке Призренске богословије (семинарије).

У следећем записнику⁵²¹ са састанка Комисије за пријем српских књига од 25. октобра 1916. године под тачком 3 је наведено да су отворени сандуци које је донео А. П. Стоилов из Призренског и Приштинског краја. Отворено је пет сандука од којих је један садржао одежду и круну српског митрополита, предат Археолошком музеју (црквеном одељењу Музеја); други сандук који је садржао разне предмете (тепсију, два ћилима, три велика портрета српских краљева и краљица и друге мале портрете српски официра и војника) предат је директору Етнографског музеја, а остала три сандука који су садржали књиге Призренске српске семинарије (Призренске богословије), предате су Народној библиотеци „за прописно описивање.“⁵²²

Комисија је наставила са сређивањем књига и предмета Призренске богословије, па се у записнику⁵²³ од 28. октобра 1916. наводи да су чланови Комисије Панчов и Чилингиров отворили још пет сандука „од Призренских трофеја“⁵²⁴. Један сандук који је садржао ћилиме и друге чисто етнографске материјале и једно туце пушака предат је Етнографском музеју, други који је садржао архиву Скопске митрополије требало је да буде предат Светом синоду, а остали сандуци са књиге Призренске богословије предати су Народној библиотеци.

На основу доступних података библиотека Призренске богословије била је у Софији у периоду од краја 1915. до средине 1919, заједно са другим заплењеним библиотекама, мада се у допису⁵²⁵ Краљевске српско-хрватско-словеначке мисије бр. 2033 из августа 1921. за семинарију у Призрену наводи да су све ствари и библиотека били однети у Пловдив, од којих је један мали део враћен у Београд. Пренос је по наводима у истом документу реализован по наредби пуковника Бознакова, који је

⁵²⁰ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 257

⁵²¹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 224

⁵²² Исто

⁵²³ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 243

У овом документу се још наводи да је за даље отварање и описивање призренских материјала успостављено дежурство (понедељак – Аргиров, уторак – Чилингиров, среда – Панчов, четвртак – Стајков, петак – Б. Филов, убота – Чилингиров)

⁵²⁴ Исто

⁵²⁵ НБКМ- БИА- Ф. 35², а. ј. 7, лист 277

касније 1917. године био начелник Старозагорске дивизије, а помогао му је каптан генералштаба Буков.

Имајући у виду и српске и бугарске изворе о судбини књига Библиотеке Призренске богословије, овај податак свакако није тачан. Вероватно је реч о погрешној информацији, којих је било доста у послератном метежу, што потврђују бројне провере и документа и српске и француске мисије у Софији.

У периоду који следи посебна потрага је спроведена ради откривања судбине приватне збирке и рукописа Петра Костића. У свом извештају министру просвете по доласку из Софије, Јован Томић поред осталог наводи да постоје подаци о нестанку углавном рукописа за које је од француске мисије тражио посредовање за повраћај и додаје да „помоћу једне публикације (*Сборникъ на Българската академия на науките кн. IX*) нашао сам да је једна читава збирка рукописа, 68 комада, учитеља Костића из Призрена предата од стране једног арнаутског бега коме је власник дао на чување, команданту 3 балк. дивизије. Од тих рукописа два су објављена у поменутој публикацији, са напоменом како су дошла до руку писцу. И ту збирку рукописа тражио сам од пуковника г. Нелтнера да се врати Србији.“⁵²⁶

Очито да рукописи Костића нису пронађени те 1919. године будући да се потрага за њима наставља и после Нејског договора. Подаци о рукописима се јављају 1921. у гореспоменутом допису бр. 2033⁵²⁷ Краљевске српско-хрватско-словеначке мисије, а посебна и опсежна истрага о судбини рукописа проведена је 1924. године.

Тако Бугарски комесаријат за репарацију при Међусавезничкој комисији 18. марта 1924. године прослеђује допис бр. Р/114⁵²⁸ Министарству просвете у коме се наводи да је 1921. године српска страна, на основу члана 125 Договора о миру, тражила да јој се поврате рукописи Петра Костића, учитеља у граду Призрену који су бугарске власти однеле. У допису се наводи да је реч о следећим материјалима: 1/“Манастир Високи Дечани под новим српским архиепископима“, 2/ „Школе и ученици у Призрену“, 3/ „Друштво Св Сава и друга религиозна друштва“, 4/“Дела старе цркве

⁵²⁶ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944*, књ. 3: 1919-1944 (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 28.

⁵²⁷ НБКМ- БИА- Ф. 35², а. ј. 7, лист 277.

⁵²⁸ НБКМ- БИА- Ф. 35², а. ј. 7, лист 307 и 308.

„Св Спас“, задужбине Његовог пеосвештенства М. Владојевића и 5/ „Документи везани за истраживања која се односе на манастир Високи Дечани“.

Бројни архивски материјал прати пут потраге за рукописима Петра Костића. Комесаријат и мисија, али и бугарско Министарство просвете улажу максималне напоре да дођу до лица која су користила наведене рукописе у раду на својим научним текстовима. Један од њих је ~~незнат~~ бугарски етнограф и уредник етнографског одељења Етнографског музеја Стоилов. Стоилов 21. марта 1924. године упућује писмо председнику Владе и министру народне просвете у коме наглашава да рукописе Костића није узео из штаба Треће балканске дивизије и поред осталог наводи: „... Током великог рата 25. новембра 1915. године отишао сам у Призрен у штаб Треће балканске дивизије и другог дана локални арнаутин Џемал беј донео је у штаб једну везу докумената, укупно 68, које му је на чување оставио српски учитељ Костић. Они су предати мајору Капитанову који ми их је уступио да их разгледам. Узео сам копије неких од њих и опет сам их вратио Капитанову... Шта се десило после мог одласка из Призрена 29. новембра 1915. године са документима Костића не знам. Сећем се да сам 1916. године у Софији срео мајора Капитанова и питао сам га шта је урадио са документима Костића. Одговорио ми је да су их после мене разгледали и други и није се много интересовао за њих...“.⁵²⁹

Своје писмо Стоилов завршава претпоставком да су војне власти у Призрену случајно послале ове документе заједно са библиотеком при Призренској богословији у Софију, те да приликом њеног повраћаја 1919. године српским властима исти нису предати. „Били су негде бачени у Народној библиотеци и да којим случајем због пропуста нису остали тамо и данас“.⁵³⁰

Без обзира што српски извори јасно говоре о спаљивању српских књига, у бугарским изворима нема података о спаљивању и уништавању Библиотеке Призренске богословије. Не постоје подаци у бугарској историографији о таквом чину који су везани за било коју библиотеку у Србији. Прикривање злочина и измењена реторика учесника карактерише период после рата, па је сасвим очекивано што су

⁵²⁹ БИА- НБКМ- Ф. 35, опис 2, а. ј. 7, лист 305

⁵³⁰ БИА- НБКМ- Ф. 35, опис 2, а. ј. 7, лист 305

многи упити српске стране у вези са потражњом одређених књига, рукописа и библиотека су остали без одговора.

3.2.3. Подаци о запленим књигама и осталим културним добрима из других средина у Србији

Сем заплене књига Народне библиотеке Србије и Нишке библиотеке, те других културних добара и архива институција и Београдског универзитета које је бугарска војска нашла у Нишу, она је такође конфисковала и запленила културна блага и књиге из многих средина источне, јужне, централне Србије и Косова.

У Бугарском историјском архиву при Народној библиотеци и Централном државном архиву у Софији постоје бројни подаци о заплени књига у многим насељима. Реч је првенствено о дописима и пропратним писмима војних лица са терена која су пратила доставу књига у Софију.

Са бугарском војском на терену често су били етнографи, историчари, археолози и други научни радници који су имали задатак да обилазе освојене територије, прикупљају књиге из приватних и јавних библиотека, као и културне артефакте и предмете из цркава и манастира.

У циркуларном писму⁵³¹ Штаба активне армије од 21. јуна 1916. којим се Штаб обратио низу научника, превасходно са Софијског универзитета стоји да новоослобођене бугарске земље још увек нису постале предмет науке, те да њихова богатства и становништво нису истраживани на лицу места, а да је све то неопходно за добар развој друштвеног живота у новим земљама. Имајући у виду управо овај задатак, Штаб активне армије одлучио је да посредује бугарским научницима да што пре посете такозване нове земље и да их све истраже са тачке гледишта својих струка.

У Софији је од 1. до 3. јула 1916. организовано саветовање са бугарским научницима на којем су представљени задаци предстојећих проучавања. По пристанку научника да учествују у овом пројекту, у име Штаба активне армије, генерал Жостов је саопштио да су они званично укључени у реализацији „научно-истраживачке мисије

⁵³¹ *Научна експедиција в Македония и Поморавието 1916* (София: Военноиздателски комплекс „Св.Георги Победоносец”: Универзитетско издателство „Св.Климент Охридски”, 1993), 6.

за проучавање нових земаља.“⁵³² У мисији су учествовали историчари, филолози, географи, геолози и агрономи. Свако од њих је у трајању од два месеца требао да проучи такозване нове земље са становишта своје струке, а од историчара, географа и филолога тражило се да разреши питање граница бугарске народности као и небугарског становништва у тим земљама. Било је пожељно да дају препоруке за будућу политику владе везане за управљање овим земљама и узајамног односа са савезницима током будућих мировних договора.

После детаљног разматрања коначни састав „научне експедиције“, како су сами учесници назвали своју предстојећу делатност, је укључила: седам филолога, три агронома, два историчара, два географа, два геолога и једног фотографа.

Научна службена путовања су организована од прве половине јула до прве половине септембра 1916. Затим је свако од учесника Штабу активне армије доставио свој реферат. Ови реферати били су преписивани на писаћој машини и умножени у по 102 примерка, те прослеђени министрима, лидерима политичких партија, цару, неким научницима.⁵³³

Са тих експедиција, научници су доносили и књиге које су касније достављане Народној библиотеци. Такве научне експедиције бугарских научника, сем у Србији и Македонији, организоване су и у Румунији, о чему такође сведоче бројна документа из фонда 35 Бугарског историјског архива при Народној библиотеци.

Када је реч о српским библиотекама, које нису биле део контингента заплених књига у Нишу, највише података има о Јавној библиотеци, приватним библиотекама и библиотекама при различитим установама у Пироту, првенствено захваљујући детаљном извештају Стилијана Чилингирова.

У богатој архивској грађи БИА могу се наћи подаци о књигама и другим културним добрима које су бугарска војска, али и појединци, узимали на терену, у срединама у које су долазили.

Најстарији подаци о књигама које је војска у свом походу запленила, а које се налазе у архивској грађи, потичу из Куманова и околних места. Штаб посебне армије –

⁵³² Исто, 6.

⁵³³ Исто, 6-7.

део – оперативни у Куманову дана 12. октобра 1915. године шаље допис бр. 653⁵³⁴ директору Народне библиотеке у Софији следеће садржине: „на име поверене вам библиотеке шаљемо вам књиге, слике, карте, писма и друго у сандуцима, заплењене у освојеним градовима, за које молим да буду смештени у просторијама библиотеке, и да се не отварају до повратка господина А. П. Стоилова, етнографа у штабу Друге армије. Притом вас обавештавам да ћемо вам постепено слати сандуке са српским књигама од којих ће већи део бити достављен повереној вам библиотеци“⁵³⁵. Допис потписује начелник штаба пуковник Русев и из оперативног одељења пуковник Влчев.

Директор Тихов документом број 1348 од 15. октобра 1915. године⁵³⁶ потврђује да је преко станице Софија Народна библиотека Софија добила два сандука књига.

Штаб прве армије у Нишу 1. новембра 1915. године шаље поверљиво писмо⁵³⁷ директору Народне библиотеке, обавештавајући га да је у граду Књажевцу нађен часопис *Lahrbücher für Llaurische Literatur Kunst und Wissenschaft* и да је у Нишу у Министарском савету нађен часопис *Die Ritter – und Verdienst – Ordem est von L.J. Trost*. У том писму се посебно истиче да се одређени део Народне и Универзитетске библиотеке у Београду као и Нишке библиотеке налази у граду Нишу. Писмо потписује начелник штаба Прве армије од стране генералног штаба – пуковник Азманов и начелник пешадијске секције поручник Михов.

Штаб Друге армије у граду Велесу писмом број 1593 од 15. новембра 1915. године⁵³⁸ обавештава директора Народне библиотеке у Софији о следећем: „у допуни мог писма бр. 653 од 12 овог месеца обавештавам Вас, господине директоре, да ћете на адресу поверене вам библиотеке и на адресу Народног етнографског музеја добити из Куманова 2, из Скопља 23 из града Велеса 16, укупно 41 сандук са књигама рукописима, преписима и етнографским предметима потпечаћене на канапу; 25 сандука са печатима команде у Куманову и Скопљу и 16 са печатима штаба армије које

⁵³⁴ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593 лист 1

⁵³⁵ Исто

⁵³⁶ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593 лист 2

⁵³⁷ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593 лист 6

⁵³⁸ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 14

сандуке, молим вас, да складиштите у просторијама поверене вам библиотеке и да их не рапакујете до повратка М. Стоилова, етнографа у штаб Друге армије.“⁵³⁹

Новембра месеца 1915. бугарска војска нагло продире на простор Србије и Македоније. Сем књига и рукописа из библиотека, интересовање окупатора било је усмерено и на верске објекте.

На основу записника⁵⁴⁰ од 28. новембра 1915. сазнаје се да је комисија састављена од председника мајора Георги Капитанова – старијег ађутанта дивизије и чланова: А. А. Стоилова, етнографа при Трећој армији, др. Н. Тумпарова војног коресподента у истој јединици, Ивана Арнаудова војног коренсподента при Трећој балканској дивизији, ушла у Дечански манастир и уз сагласност управе истог прегледала и узела следеће старине: једно бакарно звоно са орнаментима старо; један епитрахил; један епитрахил са сребрним висуљкама; један сребрни епитрахил са ликом светог Стефана, стар; део покроба светог престола; јеванђеље са позлаћеним корицама, ново; два јеванђеља на пергаменту, српска редакција; три јеванђеља на хартији, српска редакција; једно јеванђеље средње бугарско; пет појаса Стефана Дечанског; макету Дечанског манастира, сребрну; коњски грудни оклоп и узде из ергеле Стефана Дечанског; два мача Стефана Дечанског са корицама; једну турску сабљу; један пиротски ћилим; стари пиштољ са кеменом; једну стару икону из цркве Св Георгија.⁵⁴¹

Окружна финансијска управа у Прилепу 16. марта 1916. године шаље допис⁵⁴² бр. 56 директору Народне библиотеке у Софији у коме га обавештава да прослеђују опис и све научне и друге књиге Прилепске српске гимназије, од броја 1 до 864, које су спаковане у један велики и четири мала сандука. Из достављеног описа⁵⁴³ 864 књига сазнајемо да је библиотека Прилепске гимназије поседовала највише књига на српском, домаћих и страних аутора, али и књиге на немачком и француском. Већина књига је с почетка 20. века мада има и значајан број наслова из средине и с краја 19. века.

⁵³⁹ Исто

⁵⁴⁰ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 44

⁵⁴¹ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 45

⁵⁴² НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 93

⁵⁴³ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 94

Сви горе наведени подаци о заплени књига и других културних добара из различитих средина које су бугарске снаге окупирале, потврђују организовану акцију војске и државе на придобијању што већег броја публикација и различитих артефакта за попуњавање фондова Националне и јавних библиотека, као и других националних институција културе.

Достављање ових књига, испоставиће се и књига из других средина, наишло је на проблем због транспорта. Тако писмом⁵⁴⁴ од 21. марта 1916. године директор Народне библиотеке Тихов обавештава начелника војне поште да му је послата телеграфска преписка са прилепским финансијским начелником у вези прослеђивања око 800 примерака старих српских и турских књига од великог историјског, како наглашава „за нас“ значаја. Будући да финансијски начелник не располаже средствима за експедицију тих књига, а пошта у Прилепу не жели да сарађује у реализацији слања, Тихов моли начелника војне поште да посредује код поште у Прилепу да достави књиге до станице како би биле транспортоване за Софију. Реч је о 5 сандука тежине око 200 килограма. Тихов истиче да је било много таквих случајева везаних за прикупљање књига из Србије и Македоније и да ће интервенција начелника у горе наведеном смислу много помоћи за даље активности. На крају свог писма он посебно наглашава да „прикупљање ових материјала постаје већ срамно, будући да ако тамо остану биће или изложени на уништење и крађу, или пак ако су друге врсте биће доступн зловницима за развој српског шовинизма.“⁵⁴⁵

Како је Народна библиотека у Софији, посебно крајем 1915. и у првој половини 1916, у све већем броју добијала књиге из Србије, чије преузимање и транспорт су често пратили проблеми, реаговало је и Министарство народне просвете са министром Пешевим на челу наредбом⁵⁴⁶ бр. 4893 од 28. марта 1916. у којој се истиче да у центрима Моравске области и Македоније има много складиштених српских књига, портрета, слика и друго. Како не би дошле у ситуацију да буду оштећене у тим просторијама у којима су смештене, Министарство предлаже да се договори са административним и војним властима и уз помоћ учитеља и других стручњака да се погледају књиге и сва пронађена штампана издања, посебно она која имају научну или

⁵⁴⁴ НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 113

⁵⁴⁵ Исто

⁵⁴⁶ ЦДА Софија - Ф. 177 к, оп.1, а.ј. 487

уметничку вредност. У наредби⁵⁴⁷ се наглашава да је потребно да се направе спискови у два примерка, да се књиге и рукописи спакују у добро затворене сандуке и пошаљу у Софију у Народну библиотеку.

У Софију долазе и књиге из врањског краја. Капетан пука из Врања дана 22. јуна 1916. године обавештава⁵⁴⁸ да шаље 4 описа са српским књигама које су заплењене у Врању и околини. Ови описи заједно са два сандука књига прослеђене су се директору Народне библиотеке 28. јуна 1916. године. Први „Списак прикупљених у граду Врању српских књига које је комисија проценила да су вредне“⁵⁴⁹ садржи 50 наслова. Реч је о књигама углавном из средине 19. века као и зборника са законима и уредбама из периода од 1840. до 1877. Други списак⁵⁵⁰ садржи 12 књига и печате различитих еснафа и цркава из Власотинца. Спискови су садржали основне податке о књигама: наслов, аутор, број примерака, белешке (штампана, рукописна). Међу публикацијама су између осталог и „Босанска вила“, „Вукова дјела“, „Српске народне приповетке“, „Турско царство пред српским устанком“ и др. Списак је сачињен у граду Власотинцу 10. јуна 1916. године у присуству комисије од три члана.

Међу документима налази се извештај⁵⁵¹ из Лесковца којим се потврђује достављање 50 књига, а на једном листу посебно је издвојен попис печата појединих друштава и организација: печат цркве Лесковачке, храм „Светог пророка Илије“, печат лесковачке певачке дружине „Бранко“, српског певачког друштва „Бранко“ у Лесковцу, Печат цркве лесковачке „Света Богородица“, печат начелника среза лесковачког, те печати различитих еснафа казанцијског, ковачког, шивачког из Лесковца.

Извештај прати још један списак⁵⁵² са 93 књига на српском и на страним језицима. Он је насловљен као „Опис књига и докумената од значаја за земљу“. На основу овог Пописа може се утврдити да је реч о часописима, законима, правним документима, уџбеницима, као и књигама из историје и језика – дела Вука Караџића, Стојана Стојановића, Доситеја Обрадовића, Стојана Новаковића. Књиге су нађене у

⁵⁴⁷ Исто

⁵⁴⁸ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 147 и 148

⁵⁴⁹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 152

⁵⁵⁰ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 150

⁵⁵¹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 154

⁵⁵² НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 156

читалишту – библиотеци у Лесковцу. Међу књигама у Лесковцу нађено је и 8 бугарских књига⁵⁵³ - од којих се посебно истиче монографија Софронија Врачанског из 1806. и „Нови завет на господна наш Исус Христа“ Неофита Рилског из исте године. Посебно су издвојене три рукописне књиге. Нису наведени наслови само је написано да је једна рукопис (славјански) а друга „черковна славјанска књига“. На списку су и предмети и списи узети из лесковачке цркве.

Књиге нађене у Прокупљу и Куршумлији такође долазе у Библиотеку у Софији. Актом⁵⁵⁴ 1668 од 30. јуна 1916. обавештава се министар просвете да му се достављају два пописа књига нађених у овом окупираном региону. Те пописе Министарство прослеђује директору Народне библиотеке. Из списка⁵⁵⁵ се сазнаје да је реч о вреднијим књига нађеним при претресу кућа у Прокупљу. Списак садржи 101 књигу и докуменате, пре свега књиге из историје, мање из књижевности. Из Куршумлијске командне управе достављен је опис⁵⁵⁶ 43 књиге.

Пуковник Педесет и другог пешадијског пука у Параћину дописом бр. 3464 од 7. јула 1916. године Министарству народне просвете прослеђује три списка⁵⁵⁷ са књигама и књиге, које су недељу дана касније достављене Народној библиотеци. Први списак⁵⁵⁸ садржи 66 књига а најстарија је Руско-француски речник из 1836. Други списак⁵⁵⁹ садржи 37 српских и страних књига, а међу њима се истиче више књига с краја 18. века, „Нови руско-френски-немски словарь“ из 1799, „Oeuvres Posthumes de Fredenrie II“ из 1788, „Historie“ из 1770. Трећи списак⁵⁶⁰ садржи непотпуне податке о 46 наслова, а написан је на папиру са таксеном марком Краљевине Србије.

Комисија именована од стране министра народне просвете у саставу А. Митов директор Уметничко-индустријске школе, Г. Кацаров, заменик директора Народног музеја и Стилијан Чилингиров, директор Народне библиотеку, 15. фебруара 1917. године је одржала састанак на коме је анализирао, од стране Нишког гарнизона, достављене предмете непознатих власника. Сандуци са тим предметима били су

⁵⁵³ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 158

⁵⁵⁴ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 161

⁵⁵⁵ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 162

⁵⁵⁶ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 164

⁵⁵⁷ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 169

⁵⁵⁸ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 171

⁵⁵⁹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 173

⁵⁶⁰ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 175

смештени у просторијама Народног музеја где је Комисија и радила и приступила провери и њиховом распоређивању. Из записника⁵⁶¹ са тог састанка сазнајемо да уз писмо бр. 2635 од 30. јануара 1917. године, председника Нишке комисије, резервног капетана Д. Кацарева из штаба опсадне артиљерије упућеног директору Уметничко-индустријске школе, послато и 35 сандука са музејским предметима, архивском грађом и књигама.

У наведеним сандуцима пронађене су 162 слике, 128 музејских предмета и 16 изузетно вредних предмета, у седам сандука било је смештено 350 повезаних и 340 неповезаних књига, а у три сандука архива новинара Јакиша, архива Српске трговачке коморе, као и архива по ликвидацији наслеђа покојних краљева Милана и Александра и папири пуномоћника наследнице краљице Наталије – адвоката Томофејевића.

У складу са записником Нишке комисије све слике и музејски предмети предати су Народног музеју у Софији, један део је предат Уметничко-индустријској школи, предмети мање уметничке вредности остављени су у Нишу на располагању генералном начелнику и начелнику Моравске војно-инспекцијске области. Све књиге као и сандуци са горенаведеном архивском грађом предати су Народној библиотеци Софије.

И из овог, као и из свих претходних записника комисија које су радиле на анализи и распоређивању прикупљених предмета, књига и архивске грађе са освојених српских територија види се да су сви чланови комисија веома одговорно приступали послу, инсистирајући да сваки предмет и свака књига буде адекватно сачувана и предата оној институцији која ће се о њој бринути. Међутим, никако се не сме губити из вида чињеница да је реч о грађи која је заплењена, отуђена од власника. То је незаконито присвајање драгоцености, а предате су ~~тим~~ институцијама у трајан посед. До почетка 1918. године у вези са исходом рата бугарска елита била је убеђена да ће Немачка да победи. Не сме се заборавити ни да је ратни циљ Бугарске у ствари био да заувек остану на власти у новоосвојеним пределима. Из свега тога проистиче да њихова мотивација није била да сачувају, већ да присвоје све културно благо пронађено на терену.

Међутим, историја доноси и доста негативних прича везаних за однос бугарске војске према културном благу на освојеним српским територијама. Бугарске војне

⁵⁶¹ НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 290, 291, 292

власти на терену често су биле негативно и рушилачки настројене, што је резултирало и бројним уништавањем српских културних добара. У српској историјској литератури могу се наћи примери напада и уништавања српских библиотека, пљачкања цркава, манастира, музеја. Таквих података у бугарским изворима нема.

Године 1915. Неготинска крајина се нашла под бугарском окупацијом. Као и у осталим освојеним крајевима, тако и овде, бугарска власт је спровела програм денационализације, односно бугаризације српског и осталог небугарског становништва.

Због спаљивања архивске грађе, нема података о судбини библиотеке у Неготину и гимназијске књижнице. „... Нема података шта је било са књижним фондом који се налазио у Градској библиотеци и гимназијској књижници, с обзиром да су бугарске власти, аналогно увођењу бугарског језика у наставу, вероватно оснивале или попуњавале библиотечке фондове својом литературом. Према неким посредним подацима, на удару су се нашле махом књиге и литература која је по садржају и тематици обрађивала српску културно-историјску прошлост, што није био случај када је у питању била литература светских класика. У таквим околностима мало је вероватно да је Јавна библиотека постојала и радила. Нема података и каква је била судбина њеног књижног фонда, да ли је склоњен или је имао сличну судбину као и гимназијски“.⁵⁶²

Зајечар је доживео сличну судбину као и Неготин. Доласком бугарске војне управе организована је пљачка инвентара и опреме свих надлештава, друштвених организација и удружења грађана. Тај, такозвани „ратни плен“ бугарска војска је одвозила у своју земљу. „Исту судбину доживеле су све школе, па су тако пропали и сви фондови свих књижница и библиотека које су се затекле у згради гимназије – професорске библиотеке, ђачке учбеничке библиотеке, књижнице Ђачке дружине 'Напредак' и књиге и периодике јавне библиотеке. Према неким сведочењима, књиге из поменутих библиотечких фондова су упаковане у платнене вреће и отпослане у Софију, а део књига је натоварен 'на петора кола' и спаљен негде ван вароши. Исто је задесило и остале књижнице струковних организација и удружења, као и доста богате

⁵⁶² Божићар Благојевић, *Библиотека у Неготину 1846-1996* (Неготин: Народна библиотека Неготин, 1996), 49-50.

књигама приватне библиотеке зајечарских интелектуалаца. Био је то прави атак на српску књигу и уопште на српску реч. Грађани су били принуђени да и појединачне примерке српских књига предају бугарским властима које су потом јавно спаљене“.⁵⁶³

Гора судбина је дочекала књиге о врањанском крају. Марија Ђорић у тексту „Терор бугарских окупатора у врањском крају за време Првог светског рата“⁵⁶⁴ између осталог наводи да једна од мера у оквиру спровођења културног геноцида је било спаљивање српских књига. То је учињено 3. маја 1916. године наредбом главног штаба Бугарске. Јован Хаци Васиљевић у својим записима наводи како су деца у Врању вадилла своје књиге из ватре, иако су им бугарски војници претили силом. „Ипак треба рећи да нису баш све књиге спаљене, јер су Бугари издвојили оне књиге и списе које су сматрали важним и однели у Бугарску...“⁵⁶⁵

Мирољуб Манојловић⁵⁶⁶ у тексту о бугарској окупацији и пожаревачком округу поред осталог наводи да је главни штаб бугарске армије на фронту 3. маја 1916. године наложио заплону српских књига по библиотекама и приватним кућама. Ова наредба подразумевала је конфискацију свих српских књига, слика и мапа по јавним установама, књижарама и приватним кућама. Дозвољена је била искључиво трговина бугарским књигама као и књигама и штампаним стварима на другим страним језицима сем српског.

„Погром за књиге и списе на српском језику у Пожаревцу десио се у јуну 1916. По наредби пуковника Тасова, који је тих дана дошао из Зајечара и издао такву наредбу, пошто командант места, Жабински, шест месеци од доношења такве одлуке није је спроводио. При скупљању књига највише се по злу одликовао командант Петровца, Бојацијев. Покупљене књиге спалио је на очи сопственика. Овом приликом

⁵⁶³ Славољуб Гацовић, Стеван Вељковић, *Од читалишта до Народне библиотеке у Зајечару* (Зајечар: Матична библиотека „Светозар Марковић“, 2001), 59-60.

⁵⁶⁴ Марија Ђорић, *Терор бугарских окупатора у врањском крају за време Првог светског рата у Национални интерес : часопис за национална и државна питања = National interest : magazine for National and State issue* (Београд : Институт за политичке студије, 2005): 189

⁵⁶⁵ Исто

⁵⁶⁶ Мирољуб Манојловић, *Бугарска окупација у пожаревачком округу 1916-1918 у Србија и Браничеву Великом рату 1914-1918* (Пожаревац: Историјски архив, 2014), 223.

Бугари су уништили неколико хиљада књига пожаревачке Грађанске читаонице, одневши их у Софију највећим делом⁵⁶⁷

После година успеха у развоју библиотеке у Свилајнцу током балканских ратова и Првог светског рата, поред жртава и свеопштег разарања, страдала и Библиотека „Омладине Ресавске“.⁵⁶⁸

Током 1915. старији чланови успели су од немачког окупатора да сачувају њене фондове и збирке, смештене у згради Гимназије. Доласком бугарских снага у Свилајнац 2. јануара 1916. године почело се с пљачкањем и наметањем правила која су пропагирала бугаризацију средине.

„Посебну суровост бугарски окупатори показали су уништавањем културног блага стицаног годинама. Пошто су претходно из Библиотеке 'Омладине Ресавске' узели оне књиге, слике и документа која у им се учинила драгоценим, остало су спалили у школском дворишту, а део су бацили у Ресаву. Заједно са књигама, старим писмима, сликама, архивом и намештајем библиотеке, спаљена је и школска књижница и инвентар Певачког друштва 'Поклич'“.⁵⁶⁹

Десанка Стаматовић у монографији о Ресавској библиотеци цитира навод Никодија Трујић из текста „Сто година Гимназије“ из 1918, који пишући о окупаторској политици Бугара, наводи садржај циркуларне наредбе начелника Моравске војно-инспекцијске области, генерала Кутлачева, с почетка 1916. године: „Наредите да се одмах одузму од свих надлештава, књижара и приватних кућа све српске књиге, слике, карте и др. Све књиге које би се могле у нашу корист употребити на страну, или које имају за нас историјске вредности, да се испрате Министарству просвете. Остале да се униште спаљивањем“.⁵⁷⁰

Колико је борба за Библиотеку Свилајнчану била велика, потврђује допис упућен министру просвете 25. априла 1919. године, кога потписује Драгутин Новаковић, управитељ Основне школе и председник Ресавске библиотеке. Осврћући се на богатство књижног фонда и различитих збирки и колекција Ресавске библиотеке

⁵⁶⁷ Исто, 223.

⁵⁶⁸ Десанка Стаматовић, *Ресавска библиотека од Читаонице Омладине ресавске до данас: 1868-1998* (Свилајнац: Ресавска библиотека: Центар за културу, 1996), 82.

⁵⁶⁹ Исто, 83.

⁵⁷⁰ Исто

које су однели Бугари, Новаковић између осталог каже: „Ресавска библиотека у Свилајнцу једна је од најстаријих и најбогатијих приватних библиотека у Србији, имала је преко 25.000 разних врло одабраних, већином увезених књига, које су представљале велику вредност. Сем књига, имала је и 127 историјских писама (од којих је нека преписивао и г. Др Мих. Гавриловић, једно писмо Црногорског владике Рада, збирке слика: прва помоћ у несрећним случајевима, о заразним болестима, старих владалаца, јунака и историјских договора и споменика; збирке риба и птица из Ресаве; целокупна издања : Краљ. Срп. Академије Наука, Српског ученог Друштва, Матице Српске, Књижевне Задруге, Отаџбине, Дела, Јавора, Учитеља, Просветног Гласника, Голуба, Словинца и др.

Све су ово однели Бугари још прве године најезде и оставили негда богату Библиотеку Ресавску без иједне књиге. Исто су тако однети и библиотеке осн. школа и гимназије“.⁵⁷¹

Новаковић моли министра да се књиге Свилајначке библиотеке врате „како би... и даље могле вршити благотворни утицај на омладину, којој је сада нарочито потребно култивисање и учвршћивање морала.“⁵⁷²

Бугарски извори не дају посебну информацију о Свилајначкој библиотеци. Чињеница је да су бугарске снаге конфисковале књиге ове библиотеке, а имајући у виду судбину осталих српских књига, сигурно је да је свилајначко књишко благо враћено у Београд са књигама других српских библиотека.

Ушавши у рат са жељом да завлада већим делом Србије, Бугарска је то радила врло систематично и на бојном и на културном пољу. Као и неки освајачи пре њих, циљ Бугара је био да ојачају своје библиотеке и своју културу артефактима са освојених територија. Архивска грађа показује да у њој нема података о дивљаштву и спаљивању књига, али има података о континуираном прикупљању и заплени књига и другог културног блага из различитих крајева Србије и других окупираних средина (Македоније, Румуније). И у пожаревачком крају идеја окупатора се не разликује од односа према књизи као у нишком и пиротском крају, али и било којим другим књигама. Интересантна је моћ коју окупатор приписује књизи. Као да је циљ да се

⁵⁷¹ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа у Народној библиотеци у Београду: 1821-1944* (Београд: Народна библиотека Србије, 1990): 537.

⁵⁷² Исто

уништавањем и одузимањем књиге, урушава и гаси национални осећај окупираног народа. У анализираним бугарским изворима мало или скоро уопште се не говори о уништавању српског културног блага. Делимично се спомиње уништавање такозване шовинистичке литературе, али о спаљивању књига и другим облицима уништења културних артефаката нема података.

3.3. Повраћај заплених књига – пут српских књига после Првог светског рата

По завршетку рата започело се са активностима за повраћај заплених културног блага од стране српске владе и надлежних институција. Подаци говоре да су се представници српских државних институција бавили питањем страдања и повратка културних добара и пре него што је рат завршен. Министар просвете Љубомир Давидовић је почетком 1917. године са Крфа предложио председнику Српске краљевске академије Јовану Жујовићу у Паризу „да отпочне прибирање књига“⁵⁷³ будући да је први задатак Министарства, при повратку у земљу, обнављање народних, универзитетских и школских библиотека. Тако је Жујовић у два вагона из Париза у Земун отпремио 300 сандука прикупљених књига.

У повраћају заплених српских књига током и након рата највећу и најзначајнију улогу имао је Јован Томић, који је по повратку у Србију, а по налогу министра просвете, 11. децембра 1918. поново преузео управу⁵⁷⁴ над Народном библиотеком. И поред борбе за простор и за тражење зграде за библиотеку одмах је приступио послу проналажења и враћања расуте библиотечке грађе.

Откривање грађе отежавала је чињеница што предмети Народне библиотеке евакуисани почетком 1915. нису били пописани због недостатка времена и радне снаге. По Томићевом мишљењу требало је брзо да се делује како би се све драгоцености библиотеке пронашле. У дописима послатим Министарству просвете и Министарству иностраних дела Томић наводи да „се по дотадашњим истраживањима зна да су

⁵⁷³ Мила Стефановић, *Јагодинско библиотекарство (1851-2011)* (Јагодина: Народна библиотека „Радислав Никчевић“, 2011), 114

⁵⁷⁴ Светлана Мирчов, *Јован Н. Томић: библиотекар и научник* (Београд: Народна библиотека Србије, 2007), 140.

Аустријанци пред повлачење из Србије однели и предмете Народне библиотеке.⁵⁷⁵ Осим тога, знало се да су Бугари из Ниша запленили књиге и предмете Народне библиотеке и других културних и образовних установа из престонице, као и библиотека из других средина централне и јужне Србије.

Као члан Међународне комисије за оцену штета почињених од стране непријатеља у Србији и за повраћај опљачканих предмета у културним установама, Томић је био задужен да ради на враћању библиотечких предмета који су се налазили у рукама непријатеља. У писму⁵⁷⁶ Министарству иностраних дела од 3. јануара 1919, које потписују као чланови Међународне комисије, експерти за процену штете и повраћај имовине културних установа, Јован Томић и Милоје Васић из Народног Музеја, наводи се да је на захтев министра просвете Томић поднео реферат о Народној библиотеци и о захтевима које на конференцији за мир треба поставити непријатељима ради њене интегралне рестаурације у стање из 1915. године, са циљем да реферат буде достављен Министарству иностраних дела као материјал за делегате на конференцији за мир.

„у принципу тражи се право интегралне реституције објекта Народне библиотеке у Београду.

За предмете уништене и отуђене непријатељима накнаду ће дати ови у предметима истоветним, или, кад ових нема, исте категорије, из својих државних збирака.

За инкунабуле и друга српска и страна дела (библиофилија) накнаду ће дати збирке непријатељских земаља, уколико их ове имају; ако их тамо нема оштећеној страни остаје право избора сличних предмета или новчане накнаде.

То исто вреди и за секције карата слика (гравира) и музикалија.

За старе рукописе, уништене и отуђене, накнада ће се дати из збирака противничких земаља по принципу: за сваки рукопис други рукопис истог карактера, исте редакције, рецензије и истог времена; где је то могуће даће се рукопис сличан по предмету, времену и вредности.

Код млађих рукописа накнада се врши у предметима исте категорије из непријатељских збирака (библиотека и архива).

⁵⁷⁵ Исто, 140.

⁵⁷⁶ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944*, књ. 3: 1919-1944 (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 4.

За упропашћена и отуђена писма XVIII и XIX века (уникате) накнаду ће дати библиотеке, музеји и архиви у Бечу и Будимпешти, у којима има рукописа исте категорије и тичу се истих догађаја и лица. Само новчана накнада може се применити само код дела из штампаних објеката који се у свако доба могу наћи на књижарској пијаци у нашој земљи и на страни.

Од штампаних објеката у народној библиотеци у Београду постојала је једна колекција јединствене вредности за политичку и културну историју Србије и српског народа. То је колекција новина и ретких часописа штампаних у Краљевини Србији. Ова ако не буде повраћена није могуће је реконструисати. Још мање се за њу може тражити накнада у објектима сличним, штампаним у непријатељским земљама. Да би се бар делимично могла реконструисати, треба тражити велику новчану накнаду из које би се створио фонд при Народној библиотеци у Београду, за рестаурацију те колекције у дугом низу година.⁵⁷⁷

Сем Бечке дворске библиотеке, аустријске универзитетске библиотеке, свих мађарских библиотека, Томић као извор за накнаду штете предлаже и највеће библиотеке у Бугарској.

У даљем тексту истог дописа аутор инсистира на томе да се делегатима мировне конференције предочи да су аустријске и мађарске власти током рата систематски празниле локалне архиве, збирке, библиотеке, музеје и односили их у Беч и Будимпешту те да је неопходно свесрдно радити на њиховом повраћају.

3.3.1. Активности комисије за проналазак и прикупљање опљачканих и однетих у Софију предмета Универзитета, Народне библиотеке, Народног музеја, библиотека и кабинета школа на територији окупираној Бугарима – поглед са обе стране

Јован Томић, као управник српске националне библиотеке, исказао је посебно интересовање и лично и професионално се ангажовао на откривању судбине грађе библиотека коју су Бугари однели у Софију. По одлуци министра просвете Љубомира

⁵⁷⁷ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944*, књ. 3: 1919-1944 (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 4

Давидовића актом бр. 3538 од 5. марта 1919. године именована је Комисија⁵⁷⁸ за проналазак и прикупљање опљачканих и однетих у Софију предмета Универзитета, Народне библиотеке, Народног музеја, библиотека и кабинета школа на територији окупираној Бугарима на челу са Јованом Томићем. Поред њега, чланови комисије били су Јован Ердџановић, доцент београдског Универзитета и Петар Поповић, начелник Министарства грађевина. По одлуци министра Томићу се 19. марта 1919. године, убрзо у Софији прикључује и Атанас Мајзнер⁵⁷⁹, руководилац Народне библиотеке, који је одиграо значајну улогу у процесу преузимања књига.

Комисија за проналазак и прикупљање опљачканих и однетих у Софију предмета Универзитета, Народне библиотеке, Народног музеја, библиотека и кабинета школа на територији окупираној Бугарима 17. марта 1919. креће за Софију, а њен боравак и ангажовање у престоници Бугарске Томић детаљно описује у извештају⁵⁸⁰ број 37 од 29. априла 1919. године који је поднео министру просвете.

Ваља истаћи да у доступној архиви наилазимо на потврду да је српска Влада дипломатским путем, преко француске мисије у Софији и пре конкретних активности комисије покушавала да сазна судбину заплених књига. Команда трупа у Бугарској 22. марта 1919. шаље генералу Кретиену и председнику савета министара Бугарске допис⁵⁸¹ у коме се наводи да прослеђују девет писама са упитима које је упутила Влада Србије. У допису се моли да се одговори на упите како би се о резултатима обавестила Влада Србије. Од одговора везаних за наведена писама у архиви наилазимо на један документ у коме Министарство спољних послова и богослужења Бугарске дописом⁵⁸² број 2796 од 26. април 1919. одговара на писмо од 22. марта, упознајући командно особље савезничких трупа у Бугарској са питањем заплених књига Народне библиотеке Србије. У наставку се наводи да директор бугарске Националне

⁵⁷⁸ Светлана Мирчов, *Јован Н. Томић: библиотекар и научник* (Београд: Народна библиотека Србије, 2007), 146.

⁵⁷⁹ Атанас Ј. Мајзнер (1863-1930). Рођен је у Београду где је завршио четири разреда гимназије. Рударску школу завршио је у Женеви и Прагу. Био је полиглота, добар познавалац француског, италијанског, енглеског, чешког, руског и немачког. Са места предавача у Првој београдској гимназији, упућен је на рад у Народну библиотеку у којој је 1901. постављен за руководиоца. У библиотеци остаје до пензије 1925. године. По наводима Светлане Мирчов за Мајзнера је Томић писао да „иако има најмање формалних квалификација од свих службеника, као полиглота и врстан познавалац библиотечке струке, најбољи, најревноснији, најкориснији и једини у библиотекарству способан помагач“.

⁵⁸⁰ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944, књ. 3: 1919-1944* (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 26-31

⁵⁸¹ ЦДА Софија – Ф. 176 к, а.ј. 4, лист 3

⁵⁸² ЦДА Софија – Г. 76 к, а.ј. 4, лист 6

библиотеке даје објашњење о судбини тих књига, изјављујући да су ове и све остале које су дошле у Библиотеку са разних локалитета у Србији у току предаје комисији састављеној од српских професора.

По доласку у Софију српска комисија је ступила у контакт са шефом српске војне мисије, генералом Миланом Т. Туцаковићем који је помогао да ~~чланове комисије~~ ИХ прими заповедник савезничких трупа у Бугарској, француски генерал Кретијен који би посредовао у комуникацији са представницима бугарских власти.

„Генерал г. Кретијен примио нас је врло лепо. Када смо му изложили задатак наше мисије, изјавио је да ће од своје стране учинити све да испунимо свој задатак, али будући још из раније упознат са суштином ствари ради које смо дошли, одмах је напоменуо: да су детаљи трагања скопчана са тешкоћама, и да треба одмах примити en block што Бугари нуде од предмета горње категорије. У исто време, а да би се избегле евентуалне несугласице, и сукоби од непосреднога општења са представницима бугарских власти, предложио је да се од делегата у српској мисији и толиког броја делегата са бугарске стране образује мешовита комисија којој ће председник бити француски виши официр са задатком олакшања међусобног саобраћаја обостраних делегата и решавање евентуалних неспоразума између њих. У вези с тим изјавио је да ће тражити од бугарске владе да нам стави на располагање установе и њихове инвентаре, где сматрамо да може бити тих предмета. За председника ове комисије одмах је одређен пуковник француске војске, г. Нелтнер.“⁵⁸³

Следећи корак српске комисије је био сусрет са главним секретаром у Министарству иностраних дела Бугарске Рачом Радевим 26. марта. Изложивши му сврху доласка у Софију, комисија га је замолила да обавести Министарство просвете да одреди делегате с којима ће радити на прегледу предмета и књига. Том приликом Радев је истакао да бугарска Влада ставља на располагање све предмете који су донети у Софију и о којима зна где се налазе, о чему је Београд већ био информисан преко француске војне мисије. У Министарству просвете чланови српске комисије су се срели са бугарским делегатима, упознали се с њима и утврдили заједнички састанак са пуковником Нелтнером, председником новостворене српско-бугарске комисије.

⁵⁸³ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944*, књ. 3: 1919-1944 (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 26.

Састанак мешовите комисије организован је у кабинету Нелтнера на чији захтев је комисија подељена у секције (за библиотечке објекте, за предмете археолошке и црквене, за предмете Универзитета), састављене од по једног делегата са сваке стране. Секције је требало да раде свака за себе и да имају заједничке састанке, када се укаже потреба или по завршетку свога рада.

Секцију за библиотечке предмете чинили су директор софијске Народне библиотеке Стилијан Чилингиров и Јован Томић који су већ сутрадан по завршетку састанка приступили раду.

„С највећом предусретљивошћу г. Чилингиров одвео ме је у зграду преко пута Нар. Библиотеке, на углу ул. Раковски и ул. Славјанска. У партеру те зграде две одаје испуњене су предметима софијске Народне библиотеке, а осталих шест одаја предметима Народне Библиотеке у Београду, са Београдског универзитета, јавних и школских библиотека у Нишу, Пироту, Скопљу, Велесу, Крив. Паланци и богословије у Призрену. Књиге и остали предмети нису посебно класификовани ни по библиотекама ни по категоријама, него су измешане и према својим форматима намештене по, за ту зграду нарочито рађеним, полицама. Све су одаје суве, а сем двеју малих остале су довољно осветљене, и у свима је одржана примерна чистота. Услед тога предмети, уколико нису оштећени споља при преносу од Београда до Ниша, при истоваривању, и нарочито при преносу од Ниша до Софије, при незгодним околностима, очувани су добро, тако да ће у реорганизованој нашој Народној Библиотеци представљати драгоцен материјал. Само колекција политичких листова због своје велике запремине, није могла бити смештена тамо. Она се налази у сутурену зграде Народне Библиотеке, ул Раковски бр.111, у лошијем локалу, али у сувом и без опасности да се оштети.“⁵⁸⁴

По наводу Томића пописани су били само политички листови од којих је Управа Народне библиотеке у Софији средила каталог, док остала грађа није била пописана.

У присуству Чилингирова, коме се Томић у овом свом извештају у више наврата захваљује што су сви библиотечки предмети добро очувани, смештени на суво и примерно одржавани, прегледао је све одаје и предмете смештене у њима. Наглашава

⁵⁸⁴ Исто, 27

да се преглед због великог броја књига и других библиотечких предмета, као и ограниченог времена, свео само на утврђивање стања у каквом се налазе и из којих су библиотека. Главни задатак је ипак реализован – пронађени су предмети и требало их је обезбедити до њиховог транспорта у Србију.

Други члан српске делегације, Јован Ердељановић у извештају од 26. априла 1919. године достављеном министру просвете, о боравку у Софији између осталог каже:

„Најпре ми је члан комисије, Ст. Чилингиров, директор софијске Народне библиотеке, саопштио, да су све ствари нашег Универзитета, које су из Ниша пренете у Софију, смештене заједно са књигама наше Народне Библиотеке и разних других библиотека из Србије у Софијској Народној библиотеци и у нарочито најмљеној згради преко пута Софијске Народне библиотеке у улици Раковски и да предмета са нашег универзитета нема више нигде у Софији. Зато сам ја најпре прегледао све што има са нашег Универзитета у Софијској народној библиотеци и у поменутој згради. Резултат тога истраживања изнет је у приложеном протоколу, који смо потписали Чилингиров и ја, као чланови, и Нелтнер као председник у завршној седници опште, српско-бугарске комисије.

На моје питање, да ли је од предмета са нашег Универзитета штогод продато софијском универзитету или којој другој установи, Чилингиров ми је одговорио да је он нудио управи софијског универзитета, да прими ствари београдског универзитета на чување, али да је управа ту понуду одбила, а да осталим установама није ништа ни нуђено.“⁵⁸⁵

У извештају⁵⁸⁶ бр. 283 од 5. јула 1919, који је доставио министру народне просвете Бугарске, Чилингиров детаљно описује судбину заплених српских књига током Великог рата, посебно се осврћући на повраћај истих. У овом документу следећим речима представља сусрет са српским колегама, члановима мешовите комисије и њихову реакцију када су први пут ушли у просторије у којима се чувала „Српска библиотека“: „... Ето због чега српска комисија која је позвана с наше стране

⁵⁸⁵ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944* 3. књ (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 25

⁵⁸⁶ НБКМ- БИА- Ф. 35², а. ј. 7, лист 231, 232, 233

извештајем број 384 од 11. децембра 1919. године у саставу: директор београдске библиотеке Јован Томић, професор Васић и професор Ердељановић је остала изненађена од тога шта је нашла. У почетку, пре него што је видела количину и распоред књига, чланови српске комисије су били доста арогантни, али када су се осетили оповргнути у својим очекивањима, нису знали – и поред пословичне српске склоности да негира све лепо код других – како да искажу своје похвале и дивљење. Комисија је чак невољно била присиљена да призна да је нашла пренешене од нас књиге у изузетно добром стању у односу на књиге које су остале у Београду, иако су аустројске окупационе власти бригу о њима поверили службеницима Хрватима. Неки од чланова комисије признали су преда мном и пред другим лицима још нешто, да захваљујући овом чувању и сређивању библиотечко руководство је спасило Бугарску 10.000.000 лева колико су Срби хтели да траже за своју библиотеку. Ове своје утиске чланови српске комисије пожелели су да поделе и са другим својим сународницима тако што су у просторије за српске књиге довели лица из свог војног представништва овде.

Нема сумње да је све то коначно разбило њихову хајку да са висине гледају на бугарска осећања ка туђим стварима. И када сам им представио приближни износ средстава које смо издвојили за српску библиотеку, остали су шокирани. Дошли су чак на идеју да исплате настале трошкове као израз захвалности бугарској држави. Исте величанствене утиске стекао је и представник мешовите српско-бугарске комисије пуковник Нелтнер у чијем присуству је требао да се договори начин преузимања.⁵⁸⁷

Овим наводима Чилингинова треба приступити са пажњом, првенствено ако се има у виду адресат тог извештаја – Чилингировљеви надлежни у Министарству народне просвете. Његов циљ је да се таквим наводима пред њима представи као одличан организатор и комуникатор у не баш једноставним временима. Београдска делегација је једноставно била срећна што је у добром стању нашла један део књига на једном месту.

По утврђивању стања у посебним просторијама у којима су смештени фондови заплених библиотека, Томић је прегледао и просторије зграде Народне библиотеке да провери да се тамо којим случајем не налазе српске књиге. „Пажљиво разматрање

⁵⁸⁷ Исто.

по орманима и полицама довело је до негативног резултата. То се могло видети по повезу њихових књига који потпуно одудара од повеза наше Нар. Библиотеке и који је ранијега датума. Само на неколико места, код колекција нашег порекла, нашао сам неколико свезака од наших књига, којима су попуњени њихови примерци. Ти примерци не представљају никакву редкост, а број њихов не премаша десет.⁵⁸⁸

Да би што детаљније проверио све аспекте смештаја и чувања књига у Националној библиотеци Бугарске Томић је приступио и проучавању инвентарних књига Библиотеке, које му је Чилингиров ставио на располагање, почевши од месеца новембра 1915. године када у Бугарску стижу прве заплењене књиге. Томић је утврдио да из тог времена постоје само привремени инвентари те да сама Библиотека нема сталних инвентара за то време. „Није јасно зашто их нема: да ли што се није стигло дефинитивно инвентарисати све предмете набављене у току последње три године, или што се није хтело, да би се сакрио траг од ствари нелегално присвојених. Може се мислити и једно и друго. Прво судећи по систему рада иначе у овој културној установи бугарској, која има карактер склоништа политичких људи; а друго по систему заведеном у свима сличним установама, где нема трага о приновама у току рата, које су последица ратног плена.“⁵⁸⁹

У даљем тексту извештаја Томић наводи да је у инвентару до месеца јануара 1919. године убележено много српских књига, али да оне не потичу ни из једне српске библиотеке, већ из приватних библиотека и књижара које је софијска Народна Библиотека покупила током 1916. године.

Томић истиче да је истраживањем инвентара рукописа и инкунабула, које би евентуално биле из колекције Народне библиотеке није нашао ништа што припада Библиотеци, али су нађени други рукописи донети из Србије. „...Претресом рукописа нерегистрованих, склоњених у једном орману у канцеларији директора Библиотеке, нашао сам један завежљај са рукописима и комадима рукописа, послат из гостиварскога краја, а са актом тамошњег Управленија № 1781 од 29 јула 1916. год.; једно рукописно јеванђеље добивено од пиротског градоначелника 31. августа 1916.

⁵⁸⁸ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944, књ. 3: 1919-1944* (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 27.

⁵⁸⁹ Исто, 27.

год.; и један рукопис из XVII века послат ит Тетова од директора тамошње болнице. Др Танчева.⁵⁹⁰

Томић претпоставља да у Бугарској има и других рукописа⁵⁹¹ донетих из освојених крајева, нарочита са Косова и из Македоније, али да је потрага за тим објектима на другим странама у том тренутку немогућа, будући да су бугарске власти порицале да их поседују, у шта је сам Томић сумњао. С циљем да се предмети ове врсте са српске територије пренети у Бугарску, а који још нису пронађени, могли пронаћи и вратити установама, црквама, манастирима и приватним лицима, Томић истиче да је неопходно „да Министарство Просвете изда хитну наредбу просветним властима на територији раније окупираној Бугарима, да приберу податке: који су тачно предмети ове врсте однесени са српске територије, кад су, одакле су, и, нарочито, ко их је однео? Прибрани подаци, класификовани, преведени на француски, послали би се представнику наше Војне мисије у Софији да их преда команданту савезничких трупа у Бугарској, а овој бугарској влади са захтевом да се одмах отпочне истрага над лицима која су наредила одношење тих предмета и оних који су их отимали од власника. Да је комисија имала таквих података могла их је предати, изазвати истрагу у Бугарској и очекивати резултат. Овако, без њих, она се, у том погледу, вратила празних руку.“⁵⁹²

У наставку извештаја Томић подсећа министра на важност захтева за одштету делегатима на конференцији за мир у Паризу, напомињући да је у два наврата предлагао Министарству иностраних дела решења таког захтева, једном сам а једном са Милојем Васићем. „На основу такве одлуке конференције за мир у Паризу влада Краљевине С.Х.С. поставила би своје право на све објекте однесене на територији Краљевине Србије за време 1915-1918. год. и потом током времена, тражила би начина како да оствари ту одлуку.“⁵⁹³

⁵⁹⁰ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944*, књ. 3: 1919-1944 (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 29.

⁵⁹¹ „Из Бугарске није враћено 68 рукописа из приватне збирке учитеља Петра Костића из Призрена, новије књиге из историје Јужне и Источне Србије и Македоније, а према тврђењу Уроша Џонића и „Никољско јеванђеље“, као и дела Орина и Лукарија, те рукописи из Македоније, док су Мињову „Патрологију“ Бугари склонили, али су је на Томићев захтев ипак вратили.“ (Светлана Мирчов, Јован Н. Томић: библиотекар и научник (Београд: Народна библиотека Србије, 2007), 151

⁵⁹² Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944*, књ. 3: 1919-1944 (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 29.

⁵⁹³ Исто, 29.

Имајући у виду податке које доноси извештај Јована Томића о процесу утврђивања стања заплених српских књига, смештених у Народној библиотеци у Софији, од значаја је навести став Стилијана Чилингирова, као непосредног сведока и активног учесника у достави у смештају српских књига у установи која му је поверена. Тако он, у већ поменутом извештају од 5. јула 1919, наводи следеће: „Српско културно благо о коме је реч сређивано је одвојено од нашег и настављало је да постоји кроз цели период његовог чувања са наше стране под именом 'српска библиотека'. То најбоље показује да на њега се није гледало као на трофеј, већ као на збирку која је предодређена да се у најбољем реду преда њеном власнику. Као слична збирка она фигурира и у буџету где су у параграфу 33 одређене неопходне суме за њено одржавање.

Да се на то благо није гледало тако, није било потребе да се одвојено чува и да се сређује посебно одређеним средствима, када је лепо могла да се помеша са нашим, а средства да су предвиђена заједничким буџетом Библиотеке која ми је поверена.

Али ово одвојено држање, сређивање и администрација српске библиотеке изашло је доста скупо за бугарску државу. У периоду од три и по године – од новембра 1916. до 20. јуна 1919. године – коштало је без накнада за службена путовања уступљених службеника да донесу део београдске народне и целу Јеронимову библиотеку из Ниша, као и без трошкова за сандуке, ексер, слуге, превоз и друго – укупно 55.238,62 лева.

Ако се додају расходи који нису урачунати, тачан износ који можда зна Министарство и који није мањи од 2000 лева добиће се округли износ од око 57.000 лева. Наведених 55.238,62 лева потрошени су у датом периоду по следећим ставкама: 29.128,05 лева за дневнице персонала, 17.285,67 лева за изнајмљивање зграде, 4.405,35 за полице, 4.233 за грејање и 186,55 лева за осветљење.

Када вам све ово представим, господине министре, надам се да ће наићи на ваше одобрење, будући да је чувањем и враћањем српских књига испуњено једно дело које од свих може да буде наведено као пример, не само од стране Бугарске, већ и културе у најширем смислу. Кажем то, зато што и сами добро знате да и поред уредби хашке конвенције по којима културна добра не подлежу отуђењу као трофеји током рата, сви који ратују сада па и раније су сматрали за понос да повећају инвентаре

својих музеја и библиотека туђим добрима. Наша држава то није учинила са српским књишким добрима, чин, који чини ми се не може да остане непримећен ако не данас, то барем сутра.”⁵⁹⁴

Као што је већ речено реторика Чилингинова у овом извештају у многоне разликује од реторике на почетку рата, када се интензивно о запленим књигама и другом културном благу говорило као о „ратним трофејима“. Бугарска елита је чврсто веровала да после завршетка рата неће предати освојене територије, а уосталом освајање тих области био је кључни мотив за улазак Бугарске у рат на страни Аустрије. Нико није веровао да ће пређашња српска власт да се врати. Рачунало се, да ће после рата бити успостављена српска власт под туторством Аустрије на „крњој територији“, без југоисточне Србије и Македоније. Оправдање у смислу „чувања“ културног блага је накнадна легитимација како би се избегла осуда због кршења Хашког правилника о рату. Чилингинов је очито свестан да може да одговора, пошто Земљорадничка влада, која од августа 1919. преузима потпуну власт у Бугарској, не гледа благонаклоно на ратне хушкаче и део елите којима је неким својим деловањима припадао и он сам. Пред њом се у овом извештају правда и истовремено даје аргументе за могућу одбрану Бугарске од репарација. Без обзира на све, Чилингинов је својим ангажовањем ипак доста урадио на заштити српског књижног блага у Софији од новембра 1915. до 1919. године. Питање је шта би се десило са запленим српским књигама и да ли би тако биле третиране да није било људи као што су Тихов и Чилингинов, прави поштоваоци књиге и културе.

У другом делу свог извештаја Томић истиче да предмети који су нађени у Софији нису могли бити спаковани и транспортовани у Србију пошто није било средстава за тај посао. Било је немогуће на лицу места урадити селекцију књига и других предмета по библиотекама, јер су књиге и предмети били помешани. Та активност, по Томићу, требало би да буде завршена у Београду по доласку књига, тако што би се претходно обезбедила пространа просторија⁵⁹⁵ у којој би се одабир могао извршити брже и с минималним компликацијама.

⁵⁹⁴ НБКМ- БИА- Ф. 35², а.ј. 7, лист 231, 232,233

⁵⁹⁵ У недостатку другог Томић предлаже неоштећене одаје ранијег локала Народне Библиотеке у згради Универзитета, које би се претходно адаптирале.

Томић детаљно описује разлог зашто предмети нађени у Софији нису могли бити спаковани и транспортовани на српску територију. „Да би књиге, а нарочито теже, издржале пренос и неколико утовара и истовара, потребно их је паковати у јаке сандуке. У Софији није било никаквих сандука. Управа Софијске Народне Библиотеке, на мој захтев да ми на расположење стави потребан број сандука, у којима су донесене књиге из Ниша, Пирота и других места, одговорила је да их она нема и да су их бугарске војне власти узеле, чим су били испражњени. Затим сам поновио тај захтев код главног сектетара Министарства Иностраних Дела г. Радева, од кога сам добио сличан одговор са напоменом: да је доста што бугарска влада предаје ову велику количину књига. Најзад у последњој аудијенцији код главног команданта савезничких трупа у Бугарској, ђенерала г. Кретијена истакао сам тај захтев као потребу да би се могле књиге експедитирати на српску територију. Г. Кретијен при свем том што увиђа умесност и оправданост тога захтева, с погледом на прилике у Бугарској, и потребу да се књиге што пре избаце на српску територију, изјавио је жељу: да влада краљевине С.Х.С. што пре одобри потребан кредит за израду сандука и експедицију књига на српску територију, па потом нек сву ту суму унесе у ратну накнаду... Судаћи по количини тамо скупљених књига и новина, по броју сандука за њихов смештај и експедицију, а имајући у виду цену сандука рађених у последње време у Софији – за израду довољног броја сандука биће потребно (60.000) шест хиљада лева. Уз то треба рачунати још бар (30 000) тридесет хиљада лева за исплату радне снаге око паковања књига, преноса сандука и утовара у вагоне. Биће, дакле, потребна округла свота од (100.000) сто хиљада лева, да се обави тај посао до пребацивања на српску територију.“⁵⁹⁶

С тим у вези Томић моли министра просвете да што пре поднесе предлог Министарском Савету о одобрењу потребног кредита за ту сврху.

Томић такође истиче да је одбио предлог да се пренос књига на српску територију изврши у затвореним товарним вагонима, првенствено због бојазни да услед лошег стања вагона и још нерегулисаног саобраћаја материјал не буде оштећен.

Одлучено је, у периоду док се не обезбеде средства за паковање и експедицију библиотечких предмета, да се просторије у згради у којој су смештене српске књиге

⁵⁹⁶ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944*, књ. 3: 1919-1944 (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 30.

запечате од стране представника француске мешовите комисије, пуковника г. Нелтнера. Кључеви од свих запечаћених одаја предати су руководиоцу Народне библиотеке Атанасу Мајзнеру, а у локалу је одређено да станује библиотечки служитељ Стеван Милићевић. Мајзнера је Томић овластио да ради по упутствима и да се за сваки настали проблем обрати Нелтнеру.

У делу извештаја⁵⁹⁷ Софијске библиотеке стоји да 16. априла 1919, пошто су књиге прегледане и простор запечаћен печатом француског пуковника Нелтнера, почиње активност предаје књига српској комисији. Рад на томе трајао је до 20. јуна 1919. године

Овај догађај описује и Чилингинов у већ поменутом извештају бугарском Министарству просвете. „По том питању, желећи да сачувам одређену форму, подвлачећи још једном изражено од стране српске комисије признање да у Софију нисмо донели њихову библиотеку да је присвојимо, већ да је сачувамо – затражио сам да просторије буду запечаћене и заливане француским печатом, лично од стране господина председника пуковника Нелтнера, а не српским. Било је немогуће употребити бугарски печат, јер сам желео да даљу одговорност за библиотеку препустим српској комисији која је, такође на моје инсистирање, оставила за чувара свог човека. За оно што је констатовано сачињена су два записника од 16. априла ове године које су потписали - један директор Београдске народне библиотеке Јован Томић – за књиге и други Проф др Јован Ердељановић за сандуке са материјалима и архивама Универзитета. Оба записника потписао је и пуковник Нелтнер. Тако спаковане књиге и други материјали који су послати из музеја остали су до 20. маја када су предати. Печате је лично скинуо пуковник Нелтнер.

Само за скидање печата из просторија 6 и 7 било је потребно и писмено пуномоћје његовог ађутанта. Приликом отварања просторија сачињени су записници који утврђују интегритет печата и доступност складиштеног богатства. Примопредаја је почела 22. маја и трајала је до 20. јуна. Одвијала се тако што су наши запосленици држали спискове и број књига и појединих материјала“.⁵⁹⁸

⁵⁹⁷ НБКМ – БИА, Ф. 35, оп.2, а.ј. 7, л. 235-236

⁵⁹⁸ НБКМ- БИА- Ф. 35², а.ј.7, лист 231, 232,233

Закључни документ, који сведочи о резултату рада међудржавне мешовите комисије и о стању и броју књига и других докумената и предмета који су од стране српске делегације преузети у Софији је Записник⁵⁹⁹ бр. 266 од 24. јуна 1919. који су потписали Стилијан Чилингиров и А. Мајзнер и у коме стоји:

Доле потписани Стилијан Чилингиров, директор Народне библиотеке од 22. маја до 20. јуна предао је господину Мајзнеру, представнику београдске народне библиотеке и он је примио и послао књишко благо скупљено током рата између Бугарске и Србије са циљем да се сачува и преда његовом власнику - српској држави, а управо 35.604 повезаних, 31.425 неповезаних томова и 377 различитих фасцикли и карата, слика и неповезаних новина. Од повезаних томова 2.612 су новине. Сво ово књишко благо је спаковано у 146 сандука. Осим тога предати су и пет сандука: један сандук са минералима, један такође са минералима и разним документима са универзитета, један са фотографијама и архивама и један неотваран са ознаком У53. Или укупно 151 сандук. У једном од сандука су спаковани и 22 кутије и сандучићи са препаратима и лекарским инструментима. Предата су и 8 сандука са уметничким сликама и скулптурама пренетих из Народног музеја.

Овај записник је састављен у 5 истоветних примерака, оверених печатом Народне библиотеке од којих је један на францском који је за француску мисију у Софији, а друга четири се достављају на чување Министарству народне просвете у Бугарској и Србији и у народним библиотекама у два поменутих земљама.

На овај начин Бугарска је испоштовала Хашку конвенцију по којој културне вредности нису подложне узурпацији, присвајању. По речима српских делегата Бугарска је успела да уштеди 10.000.000 лева⁶⁰⁰. То је сума коју су Срби имали намеру да траже бугарској држави као компензацију за своје библиотеке.

По наводима Томића у горепоменутом извештају, пред полазак из Софије предао је А. Мајзнеру 5.000 динара на рачун паковања књига и споредних трошкова, с напоменом да, чим добије наређење из Београда, почне паковање библиотечких предмета и да наручи сандуке. Томић инсистира на ажурности и брзом деловању српске војне мисије у Софији у вези обезбеђивања кредита и посредовања у

⁵⁹⁹ НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, а.ј. 7, лист 236

⁶⁰⁰ НБКМ – БИА, Ф. 35, оп.2, а.е. 7, л. 233

реализацији преноса српских библиотека. Такође инсистира и на томе да се радна снага потребна за паковање, преношење и утовар терета, за који је требало доста средстава, не тражи у Софији уз бојазан од уцене мештана, већ да се обезбеди један број грђана из најближих српских округа, организованих у једну радничку екипу, која би имала стан и храну у француским баракама и која би одрадила тај посао. Томић такође предлаже, а на основу информације коју је добио од Чилингирова, да може да се предочи Влади Бугарске да одобри продају полица које су наменски прављене за српске библиотеке, да се то и учини, имајући у виду да су полице квалитетне, склопљиве и могу бити од велике користи за Библиотеку „чини ми се да би пробитачно било откупити их по умереној цени не исплатити их новцем него их узети као накнаду за трошак који пада на учиниоца штета нашој Народној Библиотеци.“⁶⁰¹

Свој опсежан извештај Томић завршава информацијом да је министар Грађевина на предлог свог изасланика у Софији, начелника Пере Поповића, поднео Краљевској Влади предлог за кредит од 100.000 лева, којим би се исплатио пренос свих предмета до тог тренутка нађених у Софији.⁶⁰²

За даљи рад комисије Српска влада је обезбедила суму од 100.000 лева, претпостављајући да су та средства довољна за завршетак посла паковања и транспорта књига и предмета из српских библиотека из Софије у Београд. За ову активност задужен је био Анастас Мајзнер који је у Софију стигао 5. априла и по упутствима Томића кренуо са радом. Из извештаја које је Мајзнер слао Јовану Томићу сазнаје се да се са радом почело 19. маја и да је у наредних девет дана спаковано 25.400 свезака у 40 сандука.⁶⁰³ Такође наглашава да један сандук димензије 90x80x60 cm кошта 120 лева, а како се у Софији налази преко 100.000 књига потребно је намање 150 сандука за књиге, 60 сандука за збирке новина и 20 за слике Милана Миловановића. Мајзнер упознаје Томића са намером да пренесе у Београд и одређен број разваљених сандука који су пуни хартије, аката, записника Трговачке коморе, инструмената који су власништво Универзитета и неколико са предметима Народног музеја. На крају писма га, такође, моли да одреди пут којим ће се ствари транспортовати. Истиче да су

⁶⁰¹ Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944*, књ. 3: 1919-1944 (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 31.

⁶⁰² Исто, 31.

⁶⁰³ Светлана Мирчов, Јован Н. Томић: библиотекар и научник (Београд: Народна библиотека Србије, 2007), 149.

додељена средства оскудна да се плати паковање и утовар ствари у вагоне и да се покрију трошкови боравка у Софији, а ако се иде преко Лом Паланке, потребна су додатна средства за утовар сандука у лађу.

По повратку за Београд Анастас Мајзнер 21. јула 1919. писмом⁶⁰⁴ обавештава Томића о преузетим активностима за транспорт књига и предмета Народне библиотеке и других установа. Он истиче да је спаковане ствари утоварио у шест вагона у Софији и спровео до Лом Паланке где их је претоварио у шлеп бр. 67225, те да је 27. јуна обавестио Министарство народне просвете да је неопходно да се пошаље лађа која ће тај шлеп довући до Београда. Будући да лађа није послата Мајзнер се 6. јула из Лом Паланке вратио у Београд и моли Томића да посредује да се хитно до Лом Паланке упути посебан брод који ће до Београда довући поменути шлеп.

У свом извештају⁶⁰⁵ Томићу, као шефу комисије за изналажење и повратак архива, књига и рукописа Народне библиотеке које су за време окупације однете из Србије за Софију од 4. септембра 1919. године, поред горе наведених чињеница, Мајзнер извештава да су му генерал Туцаковић, потпуковник Докић и мајор Милорад Петровић у Софији позајмили новац и тако помогли да доврши паковање, а посебно се захваљује пуковнику Нелтнеру за олакшице које је чинио уступајући му аутомобил за пренос ствари до железничке станице и потребне вагоне за пренос до Лом Паланке.

Следеће ангажовање Томића било је везано за обезбеђивање реморкера који ће шлеп на коме су утоварене књиге из Лом Паланке превући у Србију. Шлеп са шест вагона библиотечких предмета је тек 24. јула 1919. године приспео на пристаниште у Прахово, а 29. августа је стигао у Београд.

Путовање књига не завршава се њиховим приспећем у београдско пристаниште. Обезбеђен је локал у који је требало привремено сместити предмете, спаковане у сандуке, али због недостатка средстава за транспорт Јован Томић 8. септембра 1919. шаље допис и моли министра просвете да ургира „код надлежних државних власти да

⁶⁰⁴ Исто, 150.

⁶⁰⁵ Исто, 150.

се Народној библиотеци што пре ставе на расположење два три товарна камиона и потребан број заробљеника са којима ће се овај посао брзо свршити“.⁶⁰⁶

У Народну библиотеку Србије 13. јануара 1921. године из Министарства просвете долази обавештење⁶⁰⁷ Председништва Министарског савета, одељење за извршење међународних уговора, у коме се тражи да се одељењу за извршење међународних уговора у најкраћем року доставе спискови свих предмета које су Бугари однели с територије Краљевине Србије за време окупације, посебно ствари које су припадале Народној библиотеци, Народном музеју и осталим просветним установама, уколико ти предмети нису већ допремљени. Спискови који треба да садрже што тачнији опис појединих предмета, како би се ови могли идентификовати, потребни су ради тражења повраћаја.

На овај допис у име Библиотеке одговара Јован Томић дописом бр. 29 од 26. јануара 1921. у коме каже: „Апсолутна је немогућност поднети тражене спискове. Разлози су: 1. Одабирање предмета почетком 1915, у гранатама оштећеном локалу Народне библиотеке, вршено је под гранатама непријатељским, на брзу руку, само с једним чиновником, поред потписаног, хитно паковање и испошиљање у Ниш. Као што сам онда изјавио Мин. Просвете, тај рад са израдама спискова захтевао је двадесет лица и годину дана рада. Министарство ми то није ставило на расположење и наредило што бржу евакуацију. Поступио сам по томе.

2. Предмети из Ниша однети у Софију, враћени су у Београд, те се и данас налазе закључани у сандуцима, како су у Софији спаковани.

3. Да би се извршио преглед тих предмета, заједно са осталима, потребне су просторије. То нити се може извести у просторијама данашњег локала нити у магацину где су сандуци сложени у троспратне катове, а још мање на улици.

4. Предвиђајући неопходну потребу уређења Нар. Библиотеке, те да се том константује и штета причињена овој установи, две године молио сам и преклињао Министарство да се створе потребе. На све те представке нисам никад добио одговора. И не само то, него све док није одобрен закуп данашњег локала, у коме би се очувао

⁶⁰⁶ Гаврило Ковијанић, Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944, књ. 3: 1919-1944 (Београд: Народна библиотека Србије, 1992), 57.

⁶⁰⁷ Исто, 80.

један део предмета и радило на текућим пословима, добијао сам наређења о припремама за њихову сеобу, не зна се где, и о пресељавању предмета спакованих у сандуке из једног магацина у други.

5. Две године сви моји напори, под таквим погодбама, били су упућени само на то да погодбе за одржање предмета библиотечких не буду још горе него што су: да на пр. спречим наредбу г. Министра унтрашњих дела да се библиотечки предмети из данашњег локала, по захтеву Министарства Шума и Руда, избаце на улицу.

6. Наредба у акту 102 може се извршити само када се претходно створе погодбе за то.⁶⁰⁸

Овај допис, на жалост говори, да се пут српских књига ни скоро две године по повраћају из Софије није завршио и поред залагања Томића и сарадника.

Са временске дистанце од више од 30 године Чилингиров у тексту „Како су спашене књиге српске народне библиотеке (успомене)“ („Как бяха спасени книгите на србската народна библиотека (спомен)“) објављеном у часопису „Библиотека“ број 11 из 1958. године са великим поносом истиче следеће: „Бугарски представник који је предао ове материјале, приметио је са оправданим поносом у свом извештају господину Министру просвете, да је овом бригом и враћањем српских књига испуњено једно дело које се може сматрати задивљујућим примером не само бугарске, већ и опште хумане културе. И поред тога што се по одредбама Хашке конвенције искључују грабљење културног богатства као трофеја у ратно време, сви који данас ратују као и у претходним временима са поносом су тражили да обогате своје музеје и библиотеке туђим богатствима. Ово наша држава није учинила са српским књишким богатством. Чин који не сме бити непримећен ни данас, а ни касније.“⁶⁰⁹

У наведеном тексту Чилингиров у истом тону поноса и задовољства наставља наглашавајући да овај чин Народне библиотеке у Софији није остао непримећен. Наиме, у мировним преговорима у Неју ни на једном заседању није није било речи о контрибуцији за оштећена српска културна богатства. Бугарска је била спашена од

⁶⁰⁸ Исто, 81.

⁶⁰⁹ Стилијан Чилингиров, „Како су спашене књиге српске народне библиотеке: (успомена)“ :. *Библиотекар* 11 (1958), 67.

плаћања десетак милиона лева надокнаде Србији, а лично директор библиотеке био је награђен једним комплетом књига „Српске књижевне задруге“.

Чилингиров свој текст завршава писмом које је пратило овај комплет, са поносом наглашавајући да је „Народна библиотека успела да испуни један међународни споразум и да спаси част и достојанство своје отаџбине.“⁶¹⁰

Директору Народне Библиотеке,

Господину Стилијану Чилингирову, Софија

Поштовани господине, По наредби господина Јована Томића, Библиотекара Народне библиотеке, част ми је послати Вам један комплет издања Срп. Књижевне Задруге, с молбом да га примите за сећање на његово бављење у Софији.

30. маја 1919. г.

у Софији

С отличним поштовањем

Анастас Мајзнер

руководилац Народне библиотеке у Београду

Дакле, у знак захвалности⁶¹¹ што је помогао очувању књижог фонда Народне библиотеке у Београду, 30. маја 1919. године Анастас Мајзнер је Чилингирову послао преко 200 књига у издању „Српске књижевне задруге“ које се данас налазе у Меморијалном кабинету Стилијана Чилингирова.

Србија се Чилингирову за бригу о 70.000 књига Народне библиотеке Србије током Првог светског рата одужила и орденом Белог орла V степена,⁶¹² који се чува у његовој спомен соби.

⁶¹⁰ Исто 68

⁶¹¹ ЦДА, Ф. 108 К, оп.2, а.е. 2409, л. 15.

⁶¹² *Да надзърнем в стаята на Вазов и в кабинета на Пейо Яворов*, <http://www.desant.net/show-news/37239> (преузето 18.11.2019.)

3.3.2. Примери потраге за српским књигама и другим културним добрима непосредно после рата и после Нејског мировног договора

Током Првог светског рата, и поред повратка заплених књига, Народна библиотека је имала велике губитке. У ратним дејствима нестале су све новине из периода од 1912. до 1915. године, 3132 књиге и часописи у 4177 свезака и 56 старих рукописа што је највећи губитак.⁶¹³

Кићовић наводи податак који је у писменом саопштењу из априла 1959. године с њим поделио Светозар Матић у коме објашњава случај 40 и више рукописа евакуисаних у Ниш.⁶¹⁴ Траг за те рукописе Матић је добио од једног Немца који је тврдио да се они налазе у Немачкој. Реч је о рукописима, које је по наводима Мајзнера, по вредности одабрао тадашњи помоћник библиотекара др Мих. Поповић и које су он и Мајзнер предали за евакуацију у Ниш. Из тог фонда је негде на неки начин нестао и сандук са поменутим рукописима⁶¹⁵.

По повраћају Народне библиотеке из Београда и других библиотека, наставља се потрага за несталим књигама и другим културним добрима. Томе у прилог иду и одредбе Нејског мировног договора од 27. новембра 1919. године у коме се у члановима 125. и 126 дефинише и повраћај књига и архива.⁶¹⁶

⁶¹³ Мираш Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду* (Београд : Народна библиотека Србије, 2016), 138.

⁶¹⁴ Исто, 139.

⁶¹⁵ Реч је о изузетно драгоценим рукописима на пергаменту из 13 века: *Зборник попа Драгоља* (287 л.), 1 *Парамејник* (108 л.), 1 *Минеј* (43 л.), 1 *Четворојеванђеље* (48 л.), 1 *Јеванђеље и апостоли* (127 л.), из 13-14 века: 1 *Четворојеванђеље* (165 л.), 1 *Минеј* (299 л.), 1 *Октоих* (347 л.), из 14.в; 3 *Четворојеванђеља* (305, 366, 221 л.), 1 *Службеник* (29 л.), 2 *Триода* (420, 158 л.), 4 *Минеја* (211, 101, 233, 313 л.), 1 *Октоих* (265 л.), 1 *Патерик* (195 л.), из 14-15 века. 1 *Четворојеванђеље* (144 л.); на хартији из 14-15 века *Минеј* (127 л.) и 1 *Тиоик* (207 л.) из 16 века 1 *Четворојеванђеље* (231 л.) и 1 *Пролог* (370 л.) из 16-17 века, *Живот Саве Немањића* (256) и 1 *Зборник* (295 из 17 века 1 *Номоканон* (116 л.) 1 *Мали Зборник* (94 л.), 1 *Требник* (358 л.) из 18 в, 1 *Зборник* (102 л.) из 19 века, *Кријумчари Ст Новаковића* (10 л.) и *Мисли Јована Хацића о народу српском* (12 л.). поред ових рукописа нестало је и 138 писама (Мираш Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду* (Београд : Народна библиотека Србије, 2016), 139)

⁶¹⁶ „Члан 125

Поред плаћања наведених у члану 121, у складу са поступком који ће бити успостављен од стране међусавезничке комисије, Бугарска је дужна да врати предмете свих врста и конфисковане, одузете и запленине вредне књиге са територија које је окупирала у Грчкој, Румунији и Србији, које могу да буду идентификоване на бугарској територији, изузетак је случај животиња, које ће бити предмет члана 127.

У том циљу, владе Грчке, Румуније и Државе Срба, Хрвата и Словенаца дужне су Међусавезничкој комисији у року од четири месеца од ступања на снагу овог договора да доставе списак

У Централном државном архиву у Софији и у Бугарском историјском архиву налазе се документи који потврђују да су после рата велики број српских институција као и сами власници тражили књиге и предмете које Бугарска током освајачких похода конфисковала. Документи су углавном из 1919. године и обухватају молбе институција, али и приватних лица за одштетом и повраћајем узетих ствари. Тако се могу наћи захтеви за повраћај имовине, новца, вредних предмета (сервис краља Петра), архива различитих друштава, институција, организација. Места о којима је реч у овим захтевима углавном су поред границе затим Ниш, Лесковац, али и Свилајнац и други.

Генерал Кретијен, командант савезничких трупа у Бугарској председнику Савета министара Бугарске 30. априла 1919. године шаље допис⁶¹⁷ бр. 9121/2. В чији је предмет „књиге које припадају српској држави“ и у коме наводи да према информацијама које је добио од генералног шефа одсека за везу у Србији велики број књига српског порекла се налазе у Софији код лица Ценка Јачева на адреси улица Донкеглоу бр. 14. Јатчев је по добијеним информацијама био службеник бугарске војне секције и узео је те књиге из музеја, библиотека и цркава у јужној Србији где се често враћао као детектив. Кретијен моли председника Савета да се дати наводи провере и да се, ако се испостави да је то истина, књиге које су српска својина доставе генералном шефу одсека за везу.

Писмо сличне садржине од 1. маја 1919. које потписује Министарство спољних послова и вероисповести послато је градској управи, градоначелнику Софије, са

предмета и вредних књига за које могу да докажу да су изнешене са територија на којима се догодила инвазија, и која се могу идентификовати и открити на територији Бугарске. Они ће такође пружити све могуће информације као помоћ у откривању и идентификацији ових предмета.

Бугарска влада се обавезује да ће свим могућим средствима која су јој на располагању обезбедити обелодањивање наведених предмета и хартија од вредности и да у року од три месеца од ступања на снагу овог Уговора, усвоји закон који захтева од свих бугарских држављана да открију све такве предмете и хартије од вредности у свом поседовању или да буду кажњени као прикривачи и примаоци украдене имовине.

Члан 126

Бугарска се обавезује да ће тражити и вратити у Грчку, Румунију и Државу Срба, Хрвата и Словенаца, писане споменике и архиве или било које предмете од археолошког, историјског или уметничког интереса који су изнесени са територија ових земаља током овог рата.

Сваки спор око власништва над наведеним предметима између горе наведених снага и Бугарске биће упућени на арбитражу коју ће именовати Међусавезничка комисија и чија ће одлука бити коначна.”
Ньойски мирен договор от 1919 година https://bg.wikisource.org/wiki/Ньойски_мирен_договор_от_1919_година (преузето 12.4.2020)

⁶¹⁷ ЦДА фонд 176 к, а.ј. 4, лист 388

молбом да се ступи у контакт са осумњиченим за поседовање српских књига, Цинком Јатчевим, и ако се испостави да се код поменутог лица стварно налазе књиге које припадају, било српској држави, било српским приватним институцијама или лицима, да се одузму и предају на регуларан начин у канцеларији начелника српске секције при штабу генерала Кретијена⁶¹⁸.

Министарство спољних послова и вера, политичком одељењу градске управе 27. маја 1919. под бројем 8350 шаље допис⁶¹⁹ којим га обавештава да је Ц. Јадчев био позван у исту управу и да је категорички негирао да је узео било какве књиге из музеја и библиотЕка, те да је изјавио да ће се лично јавити Министарству с документом којим ће доказати у којим деловима освојених земаља је био током рата.

Потрага за књигама се овде не завршава. У архивској грађи у вези са наведеним случајем налази се и допис⁶²⁰ Министарства спољних послова и вера број. 384 од 3. јуна 1919. упућен Министарству војном, војној полицијској секцији, у коме се образлаже случај Цинка Јатчева и тражи реаговање и одговор на сумњу да се код њега налазе српске књиге. Министарство спољних послова и вера тражи од војног министарства да потврди да ли су ови наводи истинити и да ли су се предузете мере за решавање овог проблема

Одговор на поменути захтев генерала Кретијена стиже 11. јуна 1919. у коме се наводи да је пажљивом истрагом коју су спровеле надлежне власти утврђено да лице Цинко Јатчев није био учесник рата као и да није никада присвајао књиге које припадају српским музејима, библиотекама или црквама и да сходно томе нема места српским оптужбама⁶²¹.

Потврду да је заиста спроведена истрага у случају Ценка Јачева налазимо у одговору штаба активне армије војно-полицијске секције упућеном Министарству спољних послова и вера 26. јуна 1919, у коме се наводи да на основу увида у досијее Јачев током рата није био у служби као ратни полицајац, те да није поседовао никакве старе српске књиге⁶²².

⁶¹⁸ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 4, лист 388/2

⁶¹⁹ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 4, лист 388/6

⁶²⁰ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 4, лист 388/7

⁶²¹ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 4, лист 388/3

⁶²² ЦДА фонд 176 к, а. ј. 4, лист 388/8

Истрага везана за српске књиге коначно се завршава писмом, ручно писаним без датума, самог Јачева у коме он таксативно наводи када је 1915. године мобилисан и где је био распоређен. Из писма се види да је дотични рат провео углавном у Софији, у војном складишту, да је један краћи период боравио у граду Радомиру, те да није слат у Србију и на фронт. Јачев наглашава да не поседује српске књиге нити било какве друге предмете из српских манастира и музеја за шта га оптужују⁶²³.

Сличан случај се јавља и са лицем Илиевим. Делегација Владе Србије 27. јуна 1919. упућује допис⁶²⁴ бр. 3950 генералу Кретијену, обавештавајући га да је за време бугарске окупације заменик бугарског команданта Илиев одузео библиотеку српског санитарног пуковника из Ниша д-р Сима Кармуновића. Делегација моли генерала да посредује у проналаску Илиева те да овај врати библиотеку власнику.

Команда савезничких трупа 30. јуна 1919. прослеђује допис бр.11632/2В председнику Савета министара Бугарске, тражећи од њега да изда наредбу, да ађутант Илиев врати у српски одсек за везу библиотеку пуковника Кармуновића. На овај захтев реагује Министарство спољних послова и вера које 31. јуна шаље нови допис⁶²⁵ бр 4742 (руком писан) Војном министарству са молбом да се са ађутантом Илиевим, који је узео библиотеку доктора Кармуновића у Нишу током ратних дејстава, ступи у контакт како би наведену библиотеку вратио власнику.

Министарство рата – канцеларија Моравске области под бројем 769 24. јула 1919. прослеђује Министарству спољних послова и вера обавештење⁶²⁶ и потврду да бивши командант Ниша, капетан Илиев није узео библиотеку српског санитарног пуковник др Симе Кармуновића и уз допис доставља и лично објашњење Илиева од 17. јула 1919. у коме се наводи следеће:

„Као приватно лице капетан Илиев у наведено време никоме и никве књиге нисам узео. Као командантски ађутант у служби именован сам за началника једне команде за претраживање града Ниша, која је у овом циљу била подељена у више делова. Команда која је мени била поверена није узимала (скупљала) књиге из библиотека, а посебно медицинске или такве написане на неком од европских језика. Зато ми ништа није познато о библиотеци српског санитарног пуковника господина

⁶²³ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 4, лист 388/9

⁶²⁴ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 406, лист 1

⁶²⁵ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 406, лист 2

⁶²⁶ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 406, лист 3

Симе Кармуновића. Не сећам се таквог презимена. Не знам да ли је његова кућа припадала делу региона који сам претраживао. Сви узети при претресу предмети, оружја или књиге са сумњивим садржајем су предати у складиште, које је одређено за то, за проверу.“⁶²⁷

У наредном периоду има још таквих захтева. Делегација Владе Србије 26. септембра 1919. упућује допис⁶²⁸ бр. 5586 команданту савезничких окупационих трупа у Бугарској генералу Клоделу у коме се наводи да се извесни господин Станојевић, обратио мисији са захтевом да допринесе истраживању његове библиотеке која је остала у Нишу 1915. године. У кући у којој је била библиотека за време окупације Ниша боравио је инспектора школа у Трнову Думев. У допису је истакнута молба Станојевића да се од бугарских власти тражи да Думев објасни шта је са библиотеком о којој је реч, те да у случају да се књиге пронађу код Думва, требало би их послати у мисију. Допис је послат 29. септембар 1919. и прослеђен председнику Савета министара Бугарске, уз молбу да посредује у проналаску Думева и информација о библиотеци.

Већ 29. новембра 1919. године начелник одељења културних институција и фондова при Министарству просвете шаље директору Више педагошке школе у Пловдиву молбу⁶²⁹ да од наставника Думева, бившег инспектора Нишког школског округа, потражи објашњење и преписку врати Министарству. На истом документу, руком писаном, под бројем 571 директор школе 1. децембра 1919. прослеђује допис Думеву и очекује одговор. На основу касније преписке⁶³⁰ долази се до закључка да Думев није лице које се тражи, да је реч о професору школе у Пловдиву који је током рата био у Нишу распоређен на задатку успостављања школског одељења за инспекцијске послове, те да није реч о школском инспектору из Трнова, што су потврдиле и управне власти Трнова којима је име Думев непознато. Министарство долази до закључка да је реч о погрешним човеку.

Министарство спољних послова Бугарске 22. јуна 1920. шаље допис бр. 5868 свим министарствима у коме стоји:

⁶²⁷ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 406, лист 4

⁶²⁸ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 468

⁶²⁹ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 468

⁶³⁰ ЦДА фонд 176 к, а. ј. 468, лист 7

„У складу са чланом 125 договора о миру, Бугарска је у обавези да врати, у складу са утврђеним условима од стане Међусавезничке комисије, различите предмете и вредности одузете, заплењене или секвестиране у окупираним територијама Грчке, Румуније и Србије.

Бугарска влада се обавезује да свим средствима којима располаже олакша истрагу и проналажење наведених предмета и вредности и да то објави јавно, у року од 3 месеца по ступању на снагу Закона који обавезује бугарске поданике, уз претњу да ће бити кажњени за скривање да пријаве све предмете и вредности које су таквог порекла, а који се налазе код њих.

По члану 126. Бугарска се обавезује да пронађе и врати Грчкој, Румунији и држави Срба, Хрвата и Словенаца, све документе или архиве и предмете који имају археолошку, историјску и уметничку вредност које је Бугарска за време рата запленила.

Имајући у виду да одређена количина предмета, вредности и других ствари који су наведени у горепоменутом члановима 125. и 126. су пронађени и предати од примирја наовамо, као резултат ангажовања споразумне команде Софије, иницијатива заинтересованих лица и институција из Грчке, Румуније и Србије и пожељно је да се зна од сада пре приступања Међусавезничке комисије предвиђене у члану 130. Договора шта је већ предато, што ће убрзати рад ове комисије што је у нашем интересу, јер подршка ове комисије и трошкови везани с тим је на терету Бугарске. Министарство спољних послова и вероисповести моли сва министарства да саставе и допуњују надаље одговарајући списак свих оних предмета који су већ враћени постепено преко надлежних подређених органа. У тим списковима неопходно је да се бележи шта је када, преко кога и коме било враћено.“⁶³¹

Озбиљан и одговоран приступ наставку повраћаја још невраћених заплењених српских културних добара државе и министарстава, потврђује и допис комесара бугарске владе при Међусавезничкој комисији за репарацију бр. 466 од 5. маја 1921, који је такође упућен свим министарствима и у коме стоји: „...да је Међусавезничка комисија одредила процедуру по којој ће се вршити повраћај и предаја предмета свакаког вида и вредности које су узете, отете или заплењене са окупираних

⁶³¹НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, а. ј. 7, лист 193

територија у Грчкој, Румунији и Србији о којима говори члан 125 Договора о миру. При том Међусавезничка комисија тражи да у најкраћем времену има податке за оне повраћаје и предају таквих предмета и вредности које је Бугарска учинила од примирја до данас било Грчкој, Румунији или Србији, било појединцима, становницима ових држава.

Наредбом број 100/920 комесеријат је наредио да му се доставе такве информације, будући да много од институција представљају непотпуне и на неуједначен начин састављене податке.“⁶³²

Без обзира што су заплењене српске библиотеке маја месеца 1919. враћене у Београд, очито је остало доста неразрешених појединачних случајева приватних библиотека, рукописа српских научника, спорадично случајева откривених заплених књига у другим бугарским градовима. У архивској грађи у БИА и ЦДА могу се наћи подаци о потрагама за појединим материјалима чак до 1924. године.

Тако Министарство спољних послова⁶³³ тражи од директора Народне библиотеке на основу усменог захтева српске мисије у Софији, а по наредби председника Владе и министра иностраних послова, да се рукописи српског професора Петронијевића предају Кости Тодорову, пуномоћнику министра који ће их доставити српској мисији у Софији.

Предатоје 16 рукописа на српском, 2 на француском и 11 на немачком.⁶³⁴

На упит од стране бугарског Министарства народне просвете, који се тицао репарационих обавеза Бугарске ка победницама у Првом светском рату, 10. априла. 1921. Чилингиов одговара да је међу српским библиотекама било је и приватних радова⁶³⁵ – рукописи професора Петронијевића, који су предати 1920. по списку и потписом М. Димитријевићу, тада пуномоћнику српске државе. Такође ту су се нашли и рукописи професора Ивановића Батута који су послати директно у Београд преко српског официра за везу септембра 1918. године.

⁶³² НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, а. ј. 7, лист 190

⁶³³ НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 1, а. ј. 1188, лист 1571

⁶³⁴ НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 1, а. ј. 1188, лист 1572

⁶³⁵ НБКМ – БИА, Ф. 35, оп.2, а.е. 7, л. 237

У допису⁶³⁶ Краљевске српско-хрватско-словеначке мисије бр. 2033 од 1. августа 1921. побројане су све установе, библиотеке при гимназијама и семинарима, из којих су по њиховим подацима током бугарске окупације Србије по наредби бугарске власти узети и однети у Бугарску разни предмети. У допису су наведене следеће установе:

„1/ Из гимназије у Алексинцу - Сви предмети библиотеке однети су у Софију по наредби бугарског команданта града Георгиева 1916. године

2/ Из гимназије у Свилајнцу - Сви предмети и библиотека.

3/ Из гимназије у Штипу - Све ствари и библиотека.

4/ Из гимназије у Пожаревцу - Све ствари и библиотека, однети по наредби господина Димитра Нејкова, тада окружног школског инспектора.

5/ Из гимназије у Великој Градишци - Све ствари и библиотека однети су по наредби господина Велика Стоева, тада начелника финансијске секције у наведеном граду

6/ Из Народне библиотеке у Нишу, све књиге, слике, као и намештај су однети у Софију од стране Михаила Тихова, тадашњег директора прогимназије у Софији.

7/ Из гимназије у Нишу - Све ствари и библиотека су однети у Софију по наредби бугарског мајора И. Владимирова.

8/ Из гимназије у Неготину - Све ствари и библиотека су однети по наредби помоћника окружног управника Николе Самсарова, чиновника финансијске секције у датом граду Неше Калканова, а директор бугарске гимназије Икономов је преузео обавезу да их пошаље у Софију.

9/ Из гимназије у Зајечару - Све клупе, географске карте, предмети из разних кабинета као и библиотека били су однети у Софију по наредби господина Стоме Никова, тада окружног управника у Крајини. Ово слање је било реализовано по наредби господина Даскалова, тада директора бугарске прогимназије.

⁶³⁶ НБКМ- БИА- Ф. 352, а. ј. 7, лист 277 и 278 (ПРИЛОГ 10)

10/ Из гимназије у Охриду - Све ствари и библиотека однети су по наредби тадашњих бугарских власти

11/ Из гимназије у Тетову - Све ствари и библиотека су однети у Софију по наредби начелника финансијске секције у граду Ивана Загорског.

12/ Из учитељске школе у Неготину - Све ствари и библиотека су биле однете у Софију по наредби бугарске власти, а управо кмета наведеног града Васи́ла Раева, трговца из Видина, чиновника финансијске секције из Видина Стефана Хациева; команданта града Макасно́ва; Михаила Фоте́ва из града Бургаса који је био у Неготину службеник за државне некретнине 1915. и 1918. године. Сва горе наведена лица су учествовали у овом преношењу.

13/ Из семинарије из Призрена - Све ствари и библиотека су били однети у Пловдив, од којих је један мали део враћен у Београд. Пренос је реализован по наредби пуковника Бознакова, који је касније 1917. године био начелник Старозагорске дивизије уз помоћ каптана из генералштаба Букова.⁶³⁷

Имајући у виду оно што је изложено Краљевска српско-хрватско-словеначка мисија моли Међусавезничку комисију да се заложи пред Царском бугарском владом да наведени предмети буду враћени њиховим власницима по сили члана 125 Нејског мировног договора.

На горе наведени допис директор Народне библиотеке у Софији Христо Цанков 8. августа исте године одговара⁶³⁸ да из гимназија и других школа из градова Алексинац, Свилајнац, Штип, Пожаревац, Велико Градиште, Ниш, Неготин, Зајечар, Охрид, Тетово и Неготин у Библиотеку никада нису ступиле никакве књиге нити предмети. За случај библиотеке Призренске богословије одговорност пребацује на Народну библиотеку у Пловдиву.

У тачки 3. свог одговора Цанков истиче да, када је реч о књигама, сликама и намештају из Нишке народне библиотеке, оне су враћене у СХС заједно с књигама из београдске Народне библиотеке, на основу записника који је више пута цитиран и

⁶³⁷ Исто

⁶³⁸ НБКМ- БИА- Ф. 35², а.ј. 7, лист 278

додаје да нема потребе да од Софијске библиотеке и надаље траже књиге и друге предмете који су припадали нишкој народној библиотеци.

Одговор завршава речима: „Поверена ми библиотека отворена је стално поштованој влади СХС - нека пошаље своје делегате да прегледају књиге и друге ствари, како би се уверили да ништа туђе страно у њој нема, у шта се је и раније уверила комисија коју су послали на челу са господином Томићем, директором београдске библиотеке.“⁶³⁹

Од маја 1921. године у архивској грађи⁶⁴⁰ могу да се нађу телеграми и дописи школама, гимназијама и различитим установама у Бугарској у којима се тражи да одговоре да ли имају или не културно благо из Србије, Грчке и Румуније – документа, књиге и друге предмете заплењене у борбама. Сем тога наилазимо на списак костима⁶⁴¹ и ствари нађених и достављених из Народног позоришта Ниш, списак⁶⁴² костима и ствари нађених и достављених из Народног музеја Ниш – 276 предмета, као и списак предмета⁶⁴³ из дворца краљице Наталије у Нишу (116 предмета).

Директор Етнографског музеја 7. јуна 1921. године упућује допис⁶⁴⁴ бр. 153 Министарству народне просвете, одговарајући на писмо комесаријата бугарске владе при Међусавезничкој комисији за репарацију бр.664 од 1. јуна 1921. истиче да ништа од наведеног са списка⁶⁴⁵ који му је достављен уз дато писмо се не налази у музеју, првенствено мислећи на материјале из манастира Дечани за које каже следеће: „После

⁶³⁹ Исто

⁶⁴⁰ НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, а. ј. 7, лист 1-309

⁶⁴¹ НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, а. ј. 7, лист 196

⁶⁴² НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, а. ј. 7, лист 196

⁶⁴³ НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, а. ј. 7, лист 219

⁶⁴⁴ НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, а. ј. 7, лист 216

⁶⁴⁵ Огорчен, како истиче, на оптужбе српске владе директор Етнографског музеја у даљем тексту наведеног дописа прави ретроспективу пута заплењених српских културних добара и наводи следеће: „Чим је Аустроугарска објавила рат Србији по наредби српске владе архиве свих државних институција, такође и универзитета и библиотеке, научне институције и музеји у Београду, добро спаковани у сандуке, пренешени су у Ниш. Наше власти нашле су у Нишу само део универзитетске библиотеке – око 100 сандука који су били складиштени у једној просторији мушке гимназије која је била одређена за становање пролазећих бугарских и немачких војних јединица. И поред предузетих мера од стране бугарске команде део сандука војници су разбили и користили их за грејање. Како би се сачувале књиге, сви пронађени тамо сандуци пренешени су у Софију и после рата предате су београдском универзитету. Међутим, већи део библиотека и архива као и музејске збирке пренешене су у Скопље, много пре наше интервенције и одане 22. септембра 1915. били су однети у Митровицу. По наредби штаба наше Прве армије командант у Приштини потражио је ове материјале и нашао их је на железничкој станици у Митровици натоварене у 10 вагона које је чувала аустријска патрола. Касније је сазнато од стране аустријског извора да су сви ови материјали пренешени назад за Београд и поново враћени на њихово место.“

повлачења Срба из манастира Дечани, први који су га заузели били су неки делови Треће Балканске дивизије, које су га међутим ускоро напустили као последица лажне вести да према манастиру иду неколико црногорских батаљона. Монаси Руси, који су се плашили Албанаца, напустили су манастир заједно с нашом војском не успевши да понесу са собом неке од драгоцености манастира. Тако је манастир остао у рукама Албанаца, а неколико сати касније заузели су га Аустријанци. Због тога материјали из Манастира Дечане требало би да се траже негде другде, а не код нас.“⁶⁴⁶

Међутим, на сличан упит Министарства народне просвете упућен Народној библиотеци у Софији 2. јуна 1921, у вези манастира Дечани, одговара директор библиотеке Чилингиоров дописом⁶⁴⁷ од 8. јуна исте године у коме образлажући процес допреме, боравка и предаје српских књига у библиотеку наводи да је дана 24. јуна 1919. представнику београдске народне библиотеке Мајзнеру предат један део црквених или манастирских ствари које су се налазиле у Библиотеци у Софији, тачније „Свештеное евангелие“ из манастира Дечана. Уз допис Чилингиоров доставља и признаницу о предаји овог јеванђеља додајући да „у повереној ми библиотеци ништа више српског није остало.“⁶⁴⁸

Директор Народне библиотеке у Пловдиву Димитров дописом 12157 од 9. маја 1921. обавештава Министарство народне просвете да у његовој библиотеци има књига донесених из Србије и доставља њихов опис⁶⁴⁹. Димитров наводи да је ове књиге, укупно 58, библиотеци поклонио Ил. С. Бопчев приликом пресељења у Софију августа месеца 1919. године. „Међу њима само на 5 примерка издања Српске књижевне задруге има печат некакве 'Цркве Ћупријске', па претпостављам и осталих 43 да су из библиотеке исте цркве.“⁶⁵⁰

Ректор софијског универзитета писмом бр. 4637 од 7. јуна 1921.⁶⁵¹ обавештава да нема никаквих српских књига и предмета у његовој установи, те да се такве не налазе у Универзитету уверио се и лично српски професор, који је као члан комисије дошао да покупи чуване српске књиге у Народној библиотеци, па је дошао и у

⁶⁴⁶ НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, архивска јединица 7, лист 216

⁶⁴⁷ НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, а.ј. 7, лист 238

⁶⁴⁸ Исто

⁶⁴⁹ НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, а.ј. 7, лист 224

⁶⁵⁰ Исто

⁶⁵¹ НБКМ- БИА- Ф. 35, опис 2, а.ј. 7, лист 228

Универзитетску библиотеку и све универзитетске институте, прегледао пажљиво збирке и каталоге и нигде није нашао никакву књигу или предмет из београдске Универзитетске библиотеке.

Сви горе наведени документи, презентују случајеве потраге за српским књигама и другим културним добрима које је спровела бугарска власт по налогу, углавном Међусавезничке мисије, а на захтев српске државе, појединаца и институција. Важно је истаћи да се види добра воља и Народне библиотеке Софија, других библиотека и културних и образовних институција да се случајеви реше и тражени материјали врате власницима.

Ослањајући се на чланове 125. и 126. Нејског мировног договора којима се дефинише повраћај књига и архива, српска страна је у периоду по ступању на снагу Договора и повраћаја српских књига из Народне библиотеке у Софији, наставила са потрагом за оним књигама и материјалима који нису враћени. Доброг сарадника имала је у генералу Кретијену, команданту савезничких трупа у Бугарској, али и Министарству народне просвете Бугарске које се максимално трудило да изађе у сусрет српским захтевима. О томе сведочи доступна архивска грађа која потврђује да су велики број српских институција али и сами власници после рата тражили књиге и предмете које Бугарска током освајачких похода конфисковала. Да је повраћај књига, архива, али вредних предмета настављен и после 1919. године види се из архивске грађе која сведочи да појединци и институције чак до средине двадесетих година потражују своју имовину.

4. БУГАРСКИ ИЗВОРИ О СРПСКИМ ЧИТАЛИШТИМА И БИБЛИОТЕКАМА ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

По приступању Бугарске Тројном пакту 1. март 1941. она је на неко време вратила део својих територија, одузетих после Првог светског рата снагом Нејског уговора. После договора са Немачком и Италијом бугарска Влада је своје трупе послала на територије са преовлађујућим бугарским становништвом, тако да су већ 8. априла 1941. године у Цариброд ушле бугарске и немачке снаге, а у периоду од 12. до 23. априла у граду је успостављена бугарска управа. Бугарске јединице преузеле су од Немаца управу над градом Пиротом 18. априла 1941.⁶⁵² По уласку у ове средине врло брзо је почела изградња нових школа, индустријских објеката, путева. Жеља нове власти је била да поврати улогу коју је имала пре Нејског договора. Управо у овим срединама развија се и култура која се огледа кроз активности различитих друштава и новостворених читалишта.

У историји Пирота и околине скоро да нема података о животу у тој средини током Другог светског рата. Овај период у већини публикација на историјске теме се обрађује на конвенционалан начин уз преувеличавање активности Комунистичке партије Југославије и партизанског покрета отпора у средини, а уопште се не обраћа пажња интеграцији становништва у бугарске економске токове у периоду од марта 1941. до октобра 1944. када бугарске снаге одлазе са овог подручја. Нема података ни о свакодневном животу становништва, о култури, уметности.

У тексту „О досадашњим истраживањима покрета отпора у пиротском крају током Другог светског рата“ Горан Николић врло храбро слика живот у Пироту у том периоду, наводећи до сада чињенице које су претходни истраживачи историје Пирота и околине свесно заобилазили. Између осталог Николић пише: „После немачког препуштања пиротског краја Бугарској, пиротски трговци су брзо развили релативно живу трговину, пре свега са Софијом, а у складу с тим и комуникацију са бугарским властима. И радништво је кренуло сличним путем, баталило раније послове и окренуло се црној берзи. Чиновничке породице су отишле у Белу Паланку и Ниш, на територију Недићеве Србије. Главни разлог за такав потез био је економске природе, јер је

⁶⁵² Христифор Живковић Цикан, *Пирот и околина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945 (хронологија догађаја)*, (Пирот : Општински одбор СУБНОР, 1985), 29.

недићевска власт и даље давала плате и пензије предратним чиновницима. Истичу се, дакле, економски мотиви за пресељење, а не одбијање да се деца школују на бугарском језику, што је касније постало доста уобичајено да се напише. Бугарске школе у целом крају, укључујући и бугарску гимназију у Пироту, радиле су скоро нормално. Истиче се да су често управо родитељи утицали на одлуку да се њихова деца уписују у пиротску бугарску гимназију. У тој школи је радила и бугарска омладинска фашистичка организација Браник (Бранник)... Ученици родом из Пирота и околине не само да су масовно ишли у бугарску гимназију, већ се значајан број уписао и на Софијски универзитет. Према подацима из оригиналних уписних књига (Албумни книги на Софийския университет) у три ратне школске године на Софијски универзитет се уписало преко 50 бруцоша родом из пиротског краја (Софийски универзитет „Св. Климент Охридски“ Отдел „Универзитетски архив“, ф. 1, оп. 7, а.е. 107-111). И у бугарске основне школе ишло се масовно. То може да потврди скоро сваки старији становник пиротског краја који је, сходно свом годишту, стасао за основну школу у ратним годинама.⁶⁵³

Ове наводе Николића али и много других чињеница везаних за свакодневни живот људи у Пироту, Цариброду, али и Бабушници и Босилеграду у периоду од марта 1941. до октобра 1944, када се бугарска војска повукла са овог поднебља, потврђује недељник *Бугарски запад* који је излазио у Пироту.

На страницама овог недељника између осталог осликава се свакодневица људи у наведеним варошицама, привреда, школство, економија, спорт и култура. Међу текстовима има и доста претенциозних који величају нову бугарску власт, али и оних који до детаља описују проблеме људи, рад образовних и културних установа и новоформираних друштава и удружења.

Бугарски запад доноси доста податка о новоформираним читалиштима у Цариброду и Пироту, где се посебан акценат ставља на значај читалишта „Др К. Крстев у Пироту“. Наиме, оснивање Народног читалишта „Отец Паисиј“ у Цариброду и касније његово спајање са Избегличким читалиштем у Софији, недељник доживљава као наставак Царибродског читалишта које је радило до краја Првог светског рата.

⁶⁵³ Горан Николић, „О досадашњим истраживањима покрета отпора у пиротском крају током Другог светског рата“, *Пиротски зборник*, - Бр. 42 (2017): 117-118 и 123

Новоформирано читалиште у Пироту сведочи о доминацији нове бугарске власти, тако да *Бугарски запад* с поносом пише о активностима Читалишта, али и у два наврата објављује његове фотографије.

Из текстова у *Бугарском западу* можемо сазнати да и у варошицама Бабушница и Босилеград такође постоје читалишта, али презентоване информације су незнатне.

4.1. Народно читалиште „Отец Паисиј“ Цариброд

По успостављању бугарске власти у Цариброду априла 1941. кренуло се са максималним улагањем у школство и културу, а све с циљем да се ојача бугарска национална свест. У граду је отворена мешовита гимназија „Принц Кирил“, а у селима су се отварале школе и читалишта. Школе су биле добро материјално снабдеване, опремљене училима, док су читалишта попуњена великим бројем књига на бугарском.

Нове власти су учиниле још један корак напред на пољу културе покретањем иницијативе за обнављање и поновно активирање градског читалишта, те је основан петочлани комитет који је био искључиво задужен за отварање библиотеке у граду. Дана 9. новембра 1941. године одржана је оснивачка скупштина на којој је донета одлука о оснивању Народног читалишта „Отец Паисиј“. У записнику са оснивања стоји: „Ми, житељи Цариброда, желећи да радимо за свој и наших суграђана културно-просветни успон, решили смо да оснујемо народно читалиште које ће се звати „Отец Паисиј.“⁶⁵⁴

Оснивачку скупштину чинило је 40 оснивача, који су углавном припадали вишем слоју друштва и били образовани и напредни грађани. На истој изборној скупштини изабрани су Управни и Надзорни одбор Народног читалишта „Отец Паисиј“.⁶⁵⁵

⁶⁵⁴ ЦДА Софија - Ф. 264, оп.2, а.е. 7151, л. 63

⁶⁵⁵ Управни одбор: Стоимен Стојчев 41 год. (учитељ) председник, Георги Костов 56 год. (официр) потпредседник, Христо К. Мичев 41 год. (учитељ) секретар, Георги Јосифов 47 год. (учитељ) благајник, др Стефанов 40 год. (лекар) саветник, Георги Гајдаров 40 год. (часовничар) саветник, Јордан Мих. Гогов 35 год. (агроном) саветник, Софка Ст. Петрова 37 год. (домаћица) саветник, Рајна Кр. Младенова 40 год. (домаћица) саветник, Васил Манов 30 год. (трговац) саветник, Иван П. Спасов 29 год. (студент) замена.

Читалиште званично почиње са радом 18. јануара 1942. године. Од почетка ради веома амбициозно, о чему сведоче и подаци о организованим културним књижевним програмима, беседама, али пре свега позоришним представама.⁶⁵⁶

Сачувана архивска грађа из тог периода сведочи о разноврсности организованих програма. Тако окружна ветеринарска служба потврђује 2. фебруара 1942. спремност да по позиву Читалишта одржи предавање на тему „Паразити који се преносе на човека при конзумацији меса и борба с њима“⁶⁵⁷. У позиву управнику Округа, секретар Читалишта га обавештава да ће 23. маја 1942. године, с почетком у 17 часова, велики бугарски писац Константин Константинов одржати предавање на тему „Бугарска књига“. Да је такав вид предавања и окупљања заинтересованих у Читалишту био популаран, и да су се теме тицале различитих сфера живота, сведочи и позив за предавање на тему „Дифтерија и борба против ње“ које је одржано 20. децембра 1942. године.⁶⁵⁸

Тадашњи председник општине Цариброд, Атанас Г. Бакалов, даје лични пример осталој царибродској интелигенцији и 25. маја 1942. године поклања Читалишту 77 књига из личне библиотеке. У свом пропратном писму Бакалов између осталог каже: „Дарујем ово читалишту, са сазнањем да, празнећи делом своју приватну библиотеку, доливам једну кап у заједничку књишку и духовну ризницу нашег града, у библиотеку читалишта“.⁶⁵⁹

Сведок тог времена, недељник *Бугарски запад* доноси бројне вести о активностима читалишта и резултатима његовог рада. Председник ове установе Ст. Стојчев у својеврсном извештају о раду представљеном у тексту „Задаци Народног читалишта у Цариброду“ наводи да је од оснивања Народног читалишта „Отец Паисиј“ до јула месеца 1942. читалиште организовало 17 скаски на различите теме за све групе корисника, позоришну представу „Љуте клетве“, а контактирано је и Министарство

Надзорни одбор: Константин Станоев 43 год. (свештеник) председник, Цветко Крстев 46 год. (чиновник) члан, Стојан Торозов 34 год. (чиновник) члан, Славча Атанасов 28 год. (учитељ) замена (Архива Народне библиотеке „Детко Петров“ Димитровград)

⁶⁵⁶ Слободан Крстић, *Светлости димитровградске позорнице* (Димитровград: Центар за културу : Скупштина општине, 1998), 21.

⁶⁵⁷ Архива Народне библиотеке „Детко Петров“ Димитровград

⁶⁵⁸ Исто

⁶⁵⁹ Исто

народне просвете и Врховни читалишни савез за помоћ у новцу за куповину књига. У тексту се даље наводи и то да је Читалиште од априла 1942. изнајмило просторије у којима су смештене канцеларије, библиотека и читаоница као и да је у плану набавка радио апарат. По наводима Ст. Стојчева библиотека Читалишта има преко 400 књига које су сређене и изнајмљују се корисницима два пута недељно, те да закључно са јулом 1942. има око 100 чланова чији број константно расте.⁶⁶⁰ Ову тврдњу Стојчева потврђује и податак од 4. октобра 1942. године где у списку чланова стоји да је читалиште има 113 чланова.⁶⁶¹

Део активности Читалишта „Отец Паисиј“ био је усмерен на уједињење са Царибродским избегличким читалиштем. Тако је на ванредној годишњој Скупштини Царибродског избегличког читалишта, одржаној 2. августа 1942. године, донета одлука да се оно врати у Цариброд и да се споји са Народним читалиштем „Отец Паисиј“. Министарство народне просвете Бугарске – одељење за високо образовање и народну културу, у писму бр. 5739 од 17. августа 1942. обавештава да министар народне просвете прихвата ово решење. Са тим решњем се слаже и Министарство унутрашњих послова – одељење централне управе, служба за удружења и у писму бр. 23745-К од 15. септембра 1942. године одобрава пресељење избегличког читалишта у Цариброд и његово спајање са читалиштем „Отец Паисиј“.⁶⁶²

Већ 3. октобра 1942. године Борис Јаначков, председник Царибродског избегличког читалишта, у писму председнику Народног читалишта „Отец Паисиј“ у Цариброду, Стоимену Стојчеву, предлаже да се сазове ванредна скупштина чланова Читалишта „Отец Паисиј“ на којој ће се одобрити спајање двеју институција, те да о томе обавесте управу Царибродског избегличког читалишта у Софији. На ванредној скупштини одржаној 4. октобра 1942. године чланови Царибродског читалишта „Отец Паисиј“ доносе следећа решења:

„1. Одобрава се решење Царибродског избегличког читалишта у Софији да се врати у град Цариброд заједно са свом својом имовином – библиотеком, покућством,

⁶⁶⁰ „Задачите на Народното читалище в Цариброд: Каква дейност предстои да бъде развита в Читалището „Отец Паисий“, *Български запад*, бр. 15 (5.7.1942): 2.

⁶⁶¹ ЦДА Софија - Ф. 264, оп.2, а.е. 7151, л. 71-72

⁶⁶² Архива Народне библиотеке „Детко Петров“ Димитровград

готовином у новцу и слично, те да се споји са новооснованим у граду читалиштем 'Отец Паисиј'.

2. Царибродско народно читалиште 'Отец Паисиј' прихвата да постане наследник Царибродског избегличког читалишта у Софији и прихвата право да регулише све његове уговорене обавезе с трећим лицима, установама, организацијама и друго, као и да добије сва његова потраживања, регулисана договореним и законски прописаним принципима, закључно са датумом спајања са нашим читалиштем.

3. Скупштина овлашћује управне органе да успоставе везу са управом Царибродског избегличког читалишта и уговоре датум и појединости о преносу читалишта, пријем новца и покућства и формално извршење самог пресељења у наше читалиште 'Отец Паисиј'⁶⁶³

До коначног спајања Царибродског избегличког читалишта и Народног читалишта „Отец Паисиј“ долази 1. новембра 1942. године. Поводом спајања читалишта цар Борис III шаље телеграм честитку новом читалишту.⁶⁶⁴

После уједињења, ново Народно читалиште „Отец Паисиј“ интензивније наставља са радом. На редовној годишњој скупштини одржаној 17. јануара 1943. године изабрана је нова управа.⁶⁶⁵

Неколико месеци касније, на ванредној скупштини Читалишта од 4. јула 1943. године, изгласан је буџет⁶⁶⁶ и прихваћен је нови устав (статут), који је написан по послатом обрасцу из Министарства народне просвете Бугарске. Статут је допуњен следећом ставком: да се за добротворе, чланове Читалишта, сматрају они дародавци

⁶⁶³ *Българите от Западните покрайнини : (1878/1975)* (София : Главно управление на архивите при Министерския съвет : Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2005), 558.

⁶⁶⁴ Архив Народне библиотеке „Детко Петров“ Димитровград

⁶⁶⁵ Стоимен Стојчев Јанков (чиновник) председник, Георги Костов Изатовски (ковач) потпредседник, Илија Петров Попов (чиновник) секретар, Никола Рангелов Павлов (свештеник) благајник, Христо Кјосев Мичев (учитељ) члан, Георги Јосифов Димитров (учитељ) члан, Рајна Крстева Младенова (домаћица) члан, Јордан Михајлов Гогов (чиновник) члан, Евстати Станулов Григоров (чиновник) члан, Георги Георгиев Гајдаров (часовничар) члан, Петра Стоименова Стојчева (учитељица) библиотекар, Александар Ниоколов Маноилов (чиновник) библиотекар. Контролна комисија радила је у сатаву: Константин Станоев (свештеник), председник, Стојан Генов Торозов члан, Атанас Христов Тончев члан (ИДА Софија - Ф. 264, оп.2, а.е. 7151, л. 52)

⁶⁶⁶ У буџету читалишта за ту годину стоји да он износи 36200 лева од којих 10000 лева су чланарина, 16000 иду од приказаних програма, 5000 од поклона донатора, 2000 помоћ општине и 200 лева приход од општинских шума. У расходном делу за исту годину предвиђено је 4000 лева за куповину књига, али и 6480 за кооперативну изградњу зграде читалишта.

који су поклонили суму не мању од 1000 лева. Одређен је облик печата. Он је округао са исписаним – Народно читалиште „Отец Паисиј“ Цариброд у средини је датум оснивања 9. новембар 1941. година.

У периоду од фебруара до јуна месеца 1943. у многим местима тадашњег Царибродског среза отварају се читалишта и формира се Царибродски срески читалишни савез. Сва читалишта у оквиру Савеза имала су за циљ промовисање културе и писмености, а њихови оснивачи су првенствено били учитељи, који у скромним условима раде на стварању нових стечишта културе.

Тако је на иницијативу двојице учитеља, Цања Митева Цанева и Андреја Јорданова Иванова, 22. марта 1943. године у селу Сенокос основано читалиште „Просвета“⁶⁶⁷. Оснивачку скупштину тог читалишта чинило је четрдесетак чланова, углавном земљорадника, а самој скупштини су претходила два предавања о значају читалишта. Царибродском среском читалишном савезу 4. априла 1943. године прикључило се и читалиште „Христо Ботев“⁶⁶⁸ у Жељуши. Наиме, тада је организована оснивачка скупштина, којој су присуствовала 23 члана који су донели одлуку о оснивању читалишта.

Народно читалиште „Кнез Симеон Трновски“ у селу Радејна⁶⁶⁹ основано је 11. априла 1943. године. На позив Вута Петрова Илиева, директора основне школе у селу, одржана је оснивачка скупштина на којој је Илиев одржао предавање о значају и неопходности формирања читалишта, које поред школе, треба да постане најважнија културно-просветна институција у селу. Устав Народног читалишта „Кнез Симеон Трновски“ потврђен је од стране Министарства народне просвете 4. децембра 1943. године.

Село Пртопопинци је следеће место које се прикључило Царибродском среском читалишном савезу. Почетком маја месеца 1943. године сазван је сеоски скуп на коме је требало да се реши питање оснивања читалишта. Оснивачка скупштина од 25 мештана изабрала је управу и читалишту дала име „Светлина“⁶⁷⁰.

⁶⁶⁷ ЦДА Софија- Ф. 264, оп.2, а.е. 7160, л. 25

⁶⁶⁸ ЦДА Софија- Ф. 264, оп.2, а.е. 7161, л. 25-26

⁶⁶⁹ ЦДА Софија- Ф. 264, оп.2, а.е. 7155, л. 16-17

⁶⁷⁰ ЦДА Софија- Ф. 264, оп.2, а.е. 7162, л. 15-16

Народно читалиште „Иван Вазов“ у селу Видлич⁶⁷¹, данас Височки Одоровци, такође је основано 1943. године. Оснивачка скупштина читалишта одржана је 21. маја 1943. године у присуству тридесетак мештана, који су изразили спремност да подрже формирање народног читалишта у свом месту.

Читалиште „Сазнање“ у селу Славиња званично је основано 4. јуна 1943. године. По препоруци Врховног читалишног савеза, на редовној годишњој скупштини одржаној 4. априла, читалиште прихвата нови Статут и изгласава буџет за следећу годину.⁶⁷²

Сва ова читалишта функционисала су под покровитељством Царибродског читалишног савеза релативно добро све до успостављања југословенске власти у овим крајевима, до 8. септембра 1944. године.

Према писању новина *Бугарски запад*, при читалишту „Отец Паисиј“ 1943. године отворен је Народни универзитет⁶⁷³ о чијем раду у наредном периоду нема података.

Крајем 1943. и почетком 1944. године под утицајем Комунистичке партије и Народноослободилачке борбе преко Нишавског, Сврљишког и Јужноморавског одреда почиње да се развија народноослободилачки покрет у овим крајевима. Омладина постаје носилац овог покрета, стаје на страну НОБ-а и у њеним програмима види своју будућност. Јула месеца 1944. године у месту Извориште поред села Сенокос основан је Први царибродски партизански одред, који касније прераста у Прву царибродску народноослободилачку бригаду, која је узела учешће у ослобођењу земље. До ослобођења Цариброда и околине долази септембра 1944. године.

Царибродско народно читалиште „Отец Паисиј“ и Царибродски срески читалишни савез престају са радом 8. септембра 1944. године, када партизанске јединице улазе у Цариброд. Непосредно после ослобођења нова комунистичка власт основала је Народно читалиште „Христо Смирненски“.

⁶⁷¹ ЦДА Софија- Ф. 264, оп.2, а.е. 7165, л. 12, 16-18

⁶⁷² ЦДА Софија- Ф. 264, оп.2, а.е. 7164, л. 15

⁶⁷³ *Бугарски запад*, бр. 34 (1.1.1943): 5

4.2. Народно читалиште „Др К. Крстев“ Пирот

По подацима из бугарских извора у Пироту је 1. марта 1942. године основано Народно читалиште „Др К. Крстев“. На оснивачкој скупштини читалишта присуствовало је 37 чланова који су размотрили и прихватили његов статут (устав), изабрали управу и једногласно одлучили да читалиште носи име познатог Пироћанца и великог бугарског интелектуалца др Крстја Крстева⁶⁷⁴.

На основу архивских података сазнајемо да су чланови-оснивачи Народног читалишта „Др К. Крстев“ били угледни и образовани грађани Пирота, који су се озбиљно латили задатка да стварањем једне такве установе промовишу бугарску културу и писменост.⁶⁷⁵

⁶⁷⁴ Др Крстјо Котев Крстев (Пирот 1866. - Софија 1919.) је први бугарски књижевни критичар и књижевни историчар, писац, публициста, преводилац, јавна личност, члан књижевног круга „Мисао“. Рођен је Пироту где је завршио основну школу. Године 1878. са породицом се преселио у Бугарску. По завршетку Прве софијске мушке гимназије 1885. уписао је филозофију на Универзитету у Лајпцигу на коме је одбранио дисертацију о метафизичким филозофским концепцијама душе.

По повратку у Бугарску радио је као директор Педагошке школе у граду Казалаку и у Скопљу, као учитељ логике, психологије и етике у Првој софијској мушкој гимназији, а по оснивању Универзитета у Софији и као предавач филозофије. Дописни члан Бугарског књижевног друштва (данас Бугарске академије наука) постао је 1898. године.

Године 1892. покреће издавање најауторитативнијег бугарског књижевног часописа на граници 19. и 20. века „Мисао“ (1892 – 1907) . У кругу формираном око часописа су и велики бугарски књижевници Пејо Јаворов, Пенчо Славев и Петко Тодоров, за чије развој у области књижевности значајну улогу има др Крстев.

Др Крстев је међу оним интелектуалцима који су се оштро противили укључивању Бугарске у Први светски рат, због чега је био и хапшен, али је после октобра 1915. развио активну културно-просветну делатност у земљи и у Поморављу како би се супротставио процесима асимилације овдашњих Бугара. Члан је Поморавског народног просветног одбора.

⁶⁷⁵ Димитар Василев Писаров 41 год. управник округа, Крстјо Димитров Пиротски 31 год. окружни школски инспектор, Владимир Дончев Јонов 46 год. градоначелник (кмет), Минко Иванов Минков 38 год. директор мешовите гимназије, Димо Ц. Цонков 37 год. учитељ у нижим разредима, Григор Венков Милев 31 год. гимназијски учитељ, Петар Камбуrow 40 год. учитељ у нижим разредима, Вера Крстева Пиротска 30 год. учитељица у нижим разредима, Цанчо Теодосиев 32 год. учитељ у нижим разредима, Иван Нинов 38 год. трговац, Александар Радованов 35 год. гимназијски учитељ, Василка Иванова Нинкова 32 год. учитељица у нижим разредима, Анастасија Цонкова 30 год. учитељица у нижим разредима, Надежда Цанева 35 год. учитељица у нижим разредима, Цонко Цанков 39 год. чиновник, Никола Христов 44 год. чиновник, Харалампи Цамбазов 45 год. чиновник, Стефан Николов Стаменов 45 год. порески начелник, Иван Терзијски 32 год. чиновник, Цочо Цочев 38 год. чиновник, Иванка Терзијска 34 год. учитељица у нижим разредима, Иван Манолов 38 год, др Алеко Славчев Томов 30 год. ветеринар, Марко Дундаров 45 год. начелник станице, Илија Иванов агроном, Гено Ангелов Генов 30 год. наставник у мешовитој гимназији, Воин Петров Велев 52 год. општински чиновник, Дочо Димов Бајрамов 36 год. гимназијски наставник, Александар Стеф. Тодоров 42 год. учитељ у нижим разредима, Иван Луканов Атанасов 35 год. учитељ, Спас Стефанов Виденов 32 год. шумар, Елена Иванова Давидова 32 год. учитељица, Мајор Тотоманов 45 год. официр, Симеон П. Текерлеков 40 год. чиновник, Прван Андреев Лазаров 47 год. начелник Бугарске пољопривредне и задружне банке, Истатко Георгиев Истатков 30 год. учитељ разредне наставе (ИЦД Ф 178К. оп.5. а.ј. 164, л. 14-15.)

На истој седници од 1. марта 1942. године Оснивачка скупштина је од својих чланова изабрала Управни и Надзорни одбор Народног читалишта „Др К. Крстев“.⁶⁷⁶

О постојању овог читалишта у домаћој историографији нема никаквих података. Историчари Пирота и околине већ годинама заобилазе период бугарске власти током Другог светског рата, тако да основне податке о постојању и раду овог Читалишта налазимо искључиво у бугарским изворима – архивској грађи и недељнику *Бугарски запад*.

У првом броју „Бугарског запада“ од 23. марта 1942. међу побројаним организацијама које су основане у Пироту по доласку Бугара налази се и Читалиште „Др К. Крстев“ са председником директором гимназије М. Минковим.⁶⁷⁷

„Бугарски запад“ такође доноси и податак да Читалиште сарађује са новооснованим Народним универзитетом и да је средином марта месеца у Читалишту одржано предавање општинског ветеринар Алека Томова на тему „Гасни и бактериолошки рат“⁶⁷⁸

По наводима недељника средином маја 1942. Народно читалиште „Др К. Крстев“ је освећено и званично отворено. „Свечаности су присуствовали начелник гарнизона, градоначелник Ат. Константинов, Н. Монеv- представник Врховнох читалишног савеза, сви шефови служби у граду, учитељи са ученицима, браници и много грађана.“⁶⁷⁹ У тексту се даље наводи да је после служења молебана архијерејски намесник одржао говор о улози пиротског читалишта у прошлости и сада. Осим њега на отварању су говорили и председник читалишта М. Минков, окружни школски инспектор К. Д. Пиротски и Н. Монеv у име Врховног читалишног савеза. Отварање читалишта пратила је свечаност на којој су учествовали ученици који су рецитовали

⁶⁷⁶ Управни одбор чинили су: Минко Иванов Минков (директор мешовите гимназије) председник, Крсто Димитров Пиротски (окружни школски инспектор) потпредседник, Дочо Димов Бајрамов (учитељ) секретар, Григор Венков Милев (учитељ у мешовитој гимназији) благајник, Истатко Георгиев Истатков (учитељ разредне наставе) члан, Панчо Колев Искјов (начелник гарнизона) члан, Димитар Василев Писаров (управник округа) члан, Вадимир Дончев Јовов (кмет) члан, Иван Луканов Атанасов (главни учитељ) члан, др Алеко Славчев Томов (ветеринар) члан, Спас Стефанов Виденов (окружни шумар) члан, Гено Ангелов Генов (учитељ у мешовитој гимназији) члан
Надзорни одбор чинили су: Прван Андреев Лазаров (начелник Бугарске пољопривредне и задружне банке) председник, Стефан Николов Стаменов (порески начелник) члан, Александар Стефанов Тодоров (главни учитељ) члан. (ИДА Ф 178К. оп.5. а.ј. 164, л. 14-15.)

⁶⁷⁷ „Образовани организации в Пирот“, *Български запад* бр. 1 (21.3.1942): 2

⁶⁷⁸ „Хроника“, *Български запад* бр. 1 (21.3.1942): 4

⁶⁷⁹ „Голямо културно тържество в Пирот“, *Български запад*, бр 9 (23. мај1942): 3.

песме бугарских песника. *Бугарски запад* атмосферу са отварања допуњује податком да је свечаност била организована испред читалишта, да је дошло много Пироћанаца те да се освећење читалишта претворило у велико народно славље. У малој просторији читалишта изложене су бугарске књиге, за које су Пироћанци исказали велико интересовање, првенствено због тога што се освећивање Читалишта поклопило са Недељом књиге која се по први пут организовала у средини.

Јуна месеца *Бугарски запад* дарује библиотеку Читалишта „Др. К. Крстев“ са 115 књига изабраних бугарских аутора у жељи да обогати библиотеку новооснованог читалишта „и да олакша етничку инклузију становника овог краја домаћом књигом.“⁶⁸⁰

Сем културних активности различитих удружења и посебно гимназије, културни живот Пирота током Другог светског рата богати и делатност Читалишта. Тако октобра 1943. у просторијама читалишта организује се изложба познатог бугарског сликара Ванја Македонског, који после Варне, Пловдива, Самокова и других бугарских градова излаже и у Пироту.⁶⁸¹

У месецима који следе *Бугарски запад* доноси податке о скаскама које је Читалиште организовало само или у сарадњи са другим организацијама и удружењима.

Децембра месеца 1943. новина најављује организацију јавног читања ученика основне школе и гимназије, као и заинтересованих грађана. Посебо се истиче да ће своје радове читати учитељи- писци Неделчо Тончев, Гено Генов, Лили Желјаскова, Цв. Минчева и др. Овај програм је резултат сарадње Читалишта и учитеља у гимназији Б. Срински, Дим. Просков и Ђоров.⁶⁸² На жалост у бројевима који следе недељник не доноси податке да ли је јавно читање организовано.

Иако оскудни, подаци о постојању читалишта у Пироту током Другог светског рата су изузетно значајни и употпуњују историју пиротског библиотекарства.

⁶⁸⁰ „Вестник 'Български запад' подари на Пиротското читалище „Д-р К. Крстев“ 115 книги“, *Български запад*, бр. 13 (21.6.1942): 3.+

⁶⁸¹ „Изложба на худож. Ваню Македонски“, *Български запад*, бр. 71. (21.10.1943): 3

⁶⁸² „Литературни четения в Пирот“, *Български запад*, бр.78 (12.12. 1943):3.

Пирот и пиротски крај ослобођени су 8. септембра 1944. године.⁶⁸³ Новембра исте године формирана је Народна књижница и читаоница Народног универзитета при окружном НОО у Пироту, да би три године касније 17. маја 1947. отворена Градска народна библиотека у Пироту.⁶⁸⁴

⁶⁸³ Христифор Живковић Цикан, *Пирот и околина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945 (хронологија догађаја)*, (Пирот : Општински одбор СУБНОР, 1985), 161.

⁶⁸⁴ Синиша Јовановић, “Матична служба Народне библиотеке у Пироту“, у: *Народна библиотека у Пироту- прилози за монографију* (Пирот: Народна библиотека, 2012), 21.

5. БИБЛИОТЕЧКА ИСТОРИОГРАФИЈА О СРПСКО- БУГАРСКИМ ОДНОСИМА

Историја библиотека је повезана са развојем друштва и културе једног народа. Сложеност проучавања историје ових институција, посебно је изражена ако је истраживање условљено међусобним прожимањем и утицајем двеју суседних култура, као на примеру српско-бугарских односа на пољу читалишта и библиотека.

Мало је домаћих публикација у којима се између осталог могу наћи подаци о српско-бугарским библиотечким односима. У појединим зборницима и књигама јављају се текстови који су везани за судбину Народне библиотеке Србије и других српских библиотека током Првог светског рата које су претрпеле заплону добара од стране бугарске војске.⁶⁸⁵ Архивска грађа Народне библиотеке који је Ковијанић скупио, је значајан извор за истраживање историје националне библиотеке и њене судбине у периоду од 1821. до 1944. године. Знатан део ове грађе доноси значајне податке о повраћају заплених српских књига из Софије.⁶⁸⁶ Десанка Стаматовић у својој чувеној књизи о српским читалиштима наводи податке о односу бугарских и српских читалишта и о бугарским читалиштима уопште, док се у појединим публикацијама могу наћи и подаци о читалиштима из периода бугарског препорода.⁶⁸⁷

Бугарски извори доносе податке који до сада нису били познати српској библиотекарској јавности и који у многа места доприносе уобличавању историје појединих српских библиотека и читалишта.

⁶⁸⁵ Гаврило Ковијанић, Народна библиотека у Нишу: архивска грађа: (1904-1940) (Београд: аутор, 1986); Божидар Благојевић, Библиотека у Неготину 1846-1996. (Неготин: Народна библиотека Неготин, 1996); Славољуб Гацковић, Стеван Вељковић, Од читалишта до Народне библиотеке у Зајечару (Зајечар: Матична библиотека „Светозар Марковић“, 2001); Мараш Кићковић, Историја Народне библиотеке у Београду (Београд: Народна библиотека, 1960); Светлана Мирчов, Јован Н. Томић: библиотекар и научник (Београд: Народна библиотека Србије, 2007); Десанка Стаматовић, Ресавска библиотека од Читаонице Омладине ресавске до данас: 1868-1998. (Свилајнац: Ресавска библиотека: Центар за културу, 1996); Александра Вранеш, Нишка Народна библиотека: документи и свакодневице. (Ниш: Народна библиотека „Стеван Сремац“, 2004); Бранка Драгосавац, Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918. (Панчево: Градска библиотека, Ниш: Народна библиотека „Стеван Сремац“, Неготин: Народна библиотека „Доситеј Новаковић“, 2016); Дејан Ристић, Кућа несагоривих речи: Народна библиотека Србије : 1838-1941. (Београд : Народна библиотека Србије, 2016); Народна библиотека Пирот: прилози за монографију (Пирот: Народна библиотека Пирот, 2012)

⁶⁸⁶ Гаврило Ковијанић, Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944, књ. 3: 1919-1944. (Београд: Народна библиотека Србије, 1992)

⁶⁸⁷ Десанка Стаматовић, Читалишта у Србији у XIX веку (Панчево : Градска библиотека, 2011); Народна библиотека Пирот: прилози за монографију (Пирот: Народна библиотека Пирот, 2012); Борислава В. Лилић, Историја Пирота и околине. Део 1. (Пирот: НиП Хемикалс, 1994)

Најзначајнија публикација је „Бугарска читалишта пре ослобођења: допринос историји бугарског препорода“ („Българските читалища преди освобождението: принос към историята на българското възраждане“) Стилијана Чилингинова. Књига је изашла 1931. године и на 683 стране анализира историју бугарских читалишта до 1878. године. Међу овим читалиштима налазе се и подаци о историји читалишта у Нишу, Пироту, Врању и Цариброду (Димитровграду).

У првом поглављу под називом „Библиотеке у прошлости“ аутор се бави развојем писмености и историје библиотека у свету те судбином бугарске књиге и њеним историјским развојем. Друго поглавље које носи назив „Читалишта“ представља историјски развој и појаву читалишта у Бугарској, значај читалишта за период препорода у земљи, отварање првих читалишта и стварање историјских услова за њихову појаву, утицај са стране, аутор говори о језику као средству уједињења, просвети, часопису „Читалиште“, о читалишним библиотекама. У трећем, централном делу публикације „Историја појединих читалишта“ Чилингинов описује 131 читалиште која су поређана по азбучном реду. У прилозима се посебно истиче примери устава читалишног, који је био карактеристичан за већину читалишта основаних у периоду од 1854. до 1878. године.

Цитираност ове публикације Чилингинова у многим научним и стручним текстовима, првенствено бугарске библиотечарске научне јавности, само потврђује референтност ове стручне и научне књиге. Књига сведочи о култури Бугарске, првенствено о значају читалишта као стедишта револуционарног покрета за слободу, тежње бугарске интелигенције и грађанства за формирањем ових институција, преузимањем културно-просветних модела развијених европских земаља, али и суседне Србије, у циљу подстицаја промена у друштву. Сам Чилингинов се не бави детаљним односом читалишта и јавних библиотека, стављајући акценат првенствено на значај читалишног покрета у Бугарској- извором буђења националне свести током османске владавине.

У бугарској библиотечкој историографији јавља се још једна значајна публикација која се бави читалиштима из доба препорода, међу којима има података и о српским читалиштима. Реч је о књизи под називом „Народна читалишта у Бугарској. Књ. 1“ („Народните читалища в България : Т. 1) аутора Николе Кондарева, Стања

Сиракова и Петра Чолова која је објављена 1972. На преко 300 страна аутори говоре о читалиштима у Бугарској пре ослобођења земље од Турака, а међу читалиштима које обрађују налазе се подаци и о читалиштима у Пироту, Нишу, Зајечару, Неготину, Врању и Цариброду (Димитровграду). Књига има сличну концепцију као и монографија Стилијана Чилингирова с тим што аутори за доста читалишта разматрају нове податке, углавном из архивске грађе и периодике из 19. века.

Најновија публикација која се бави овом темом је „Енциклопедија читалишта из доба препорода“ („Енциклопедия Възрожденски читалища“) која излази 2011. године. У енциклопедији су набројана бугарска читалишта која су основана до 1878. године, међу којима такође има података, углавном истих као и у горенаведеним публикацијама, о неколико српских читалишта.

Податке о заплени српских књига у Првом светском рату и боравку „српске библиотеке“ у Софији доносе монографије о Народној библиотеци „Св Кирил и Методи“⁶⁸⁸ и мали број чланака у периодици. Посебно је значајан чланак Стилијана Чилингирова из 1958. у часопису „Библиотекар“ бугарске националне библиотеке Софији у коме из временске перспективе од четрдесет година говори о питању заплени српских књига и њиховом боравку у Софији.⁶⁸⁹

Најзначајније и највредније податке о српско-бугарским библиотечким односима доноси богата архивска грађа коју чувају Бугарски историјски архив (БИА)⁶⁹⁰ при Народној библиотеци „Св Ђирило и Методије“ и Централни државни архив у Софији.

Чилингиров, као један од најзначајнијих познавалаца развоја читалишта и библиотекарства у Бугарској, али и као добар познавалац српске културе и историје, оставио је иза себе богату архивску грађу, смештену у три фонда, која је изузетно

⁶⁸⁸ Велико Ђорданов, Историја на народната библиотека в София: по случай 50-годишнината ѝ 1879-1929 (София: Државна печатница, 1930); Ружа Симеонова, Българската национална библиотека и нейните директори: 1879-2009 (София: Издателска къща „Христо Ботев“, 2009)

⁶⁸⁹ Стилијан Чилингиров, „Как бяха спасени книгите на Сръбската народна библиотека: (Спомен)“. *Библиотекар* 11 (1958): 64-68

⁶⁹⁰ Бугарски историјски архив чува 1 600 000 докумената, који су смештени у 900 фондова, 89 колекција и стотинак појединачних поклона. Обрађено је и на располагању научним радницима и другим корисницима преко 1 300 000 докумената – *Български исторически архив* http://www.nationallibrary.bg/wp/?page_id=256 (преузето 11.1.2021)

значајна као извор података о бугарско-српским културним везама, првенствено када је реч о читалиштима и библиотекама.

У Бугарском историјском архиву сачувана су бројна документе везана за рад и активности Стилијана Чилингирова у Народној библиотеци, што као библиотекара, што као директора библиотеке. Најбогатија и најкомплетнија је документација која је резултат његовог ангажовања и рада као директора.

Велики број докумената Чилингирова налазе се у Централном државном архиву у Софији у Ф 108К, који садржи два инвентара. У историјској референци на инвентар 1 записано је да је донатор предао документа 1942. године градском архиву у Софији. Реч је о рукописима неких његових дела. У овој архиви налази се знатан број докумената писама, записа, извештаја везаних за путовања Чилингирова у Србију, његове везе са српским писцима и културом, као и значајан извештај о преузимању пиротских библиотека као изасланика Министарства народне просвете и запосленика у националној библиотеци.

У Меморијалном кабинету Стилијана Чилингирова, који се налази у оквиру Музеја књижевности, поред углавном личних рукописа аутора, налази се и велики број књига које је Чилингиров добио у знак захвалности од Народне библиотеке у Београду.

Најзначајнији подаци који у многоне расветљују дешавања везана за период Првог светског рата и активности бугарске државе и војске на заплени српског књижевног и културног блага из Ниша и других градова у Србији, налазе се у Ф. 35 Бугарског историјског архива, који је обрађен 2004. године. Фонд садржи званичну документацију, преписку, извештаје, записнике, потврде, писма која се односе на процес налажења и преноса српских књига из Ниша у Софију, на организацију рада Народне библиотеке у Софији током рата, условљену приливом бројне грађе са српских и других простора, документа које говоре о обезбеђивању посебног простора за такозвану „српску библиотеку“, извештаји официра и ангажованих културних радника са терена о заплешеној и послатој за Софију грађи и друго. У овом архиву се налазе и документа настала у периоду после рата која су везана за повраћај српских књига као што су извештаји, захтеви Француске мисије у Софији, записници, одговори и друго.

Сем у Бугарском државном архиву при Народној библиотеци, значајан број докумената везаних за период Првог светског рата и период непосредно после рата налази се у Централном државном архиву у Софији. Велики део тих докумената су на француском језику и односе се на активности Француске мисије у разрешавању захтева српске стране на проналажењу изгубљених и заплених књига и друге културне имовине.

За период Другог светског рата сем архивске грађе везане за читалишта у Димитровграду и Пироту, вредан извор је недељник *Бугарски запад* (*Български запад*) који је излазио у Пироту. Објављено је укупно 88 бројева: први је изашао 21. марта 1942, а последњи 7. августа 1944. године. *Бугарски запад* је штампан у штампарији „Рахвира“ у Софији са издавачем и уредником Караном Дончевим (1911-1985).⁶⁹¹ Прва 12 бројева новине имали су поднаслов „Бори се за свеукупни културни, привредни и национални успон бугарског запада“. Од 13. броја мења поднаслов у „Новине за пиротски, цариградски, трнски, босилеградски и бабушнички округ“.

Ова архивска грађа до сада није објављивана нити детаљно проучавана, тако да њена анализа и интерпретација у овом раду представља важан извор за уобличавање историјских белина везаних за период Великог рата и судбину српског културног блага запленионог од стране бугарске војске, као и године током Другог светског рата.

4. 1. Стилијан Чилингиров

Писац, етнограф, историчар, истакнута јавна личност, Стилијан Чилингиров „живи“ живот интелектуалца, чешће критикованог него цењеног, посебно у периоду после Другог светског рата. Дуго година пренебрегиван, пре свега као писац, за културну заједницу после деведесетих година 19. века, постао је познат по својим јавним активностима и стваралаштву. Иако у историјским студијама које се односе на Србију, презентује неблагонаклон однос према Србији и Србима, не могу да се игноришу чињенице да Чилингиров има значајне везе са Србијом, које га чине добрим

⁶⁹¹ Каран Дончев је бугарски новинар и уредник. Члан је Савеза професионалних провинцијских новинара. После Другог светског рата од стране Народног суда осуђен је за свој новинарски рад.

познаваоцем, првенствено српске културе и књижевности, а улога коју је имао у очувању српских књига заплених у Првом светском рату је за свако поштовање.⁶⁹²

Стилијан Хаџидобрев Чилингиров⁶⁹³, у бугарској култури познат и као последњи представник препорода (*последния възрожденец*), је писац, друштвени и културни радник, политичар. Рођен је 26. октобра 1881. године у граду Шумену у породици занатлије. У родном граду завршио је педагошку школу, паралелно радећи као обућарски и књижарски калфа, чак и као чобанин. На железничкој станици у Пловдиву 1897. године учио је за телеграфисту. Једно време радио је и као учитељ у селима у околини Варне. Године 1904. уписује педагогију на универзитету у Софији, тада Вишој школи, да би 1909. завршио филозофију и педагогију на Софијском универзитету. Пошто је био добар студент, тадашњи министар просвете Бугарске Иван Шишманов, га шаље у Немачку где је специјализирао естетику и књижевну историју у Берлину и Лајпцигу (1905-1907). Радио је као професор немачког и бугарског језика у Другој софијској мушкој гимназији. Од 1911. уредник је новина „Бугарска,, („България,,), а у периоду од 1914-1915. заједно са Д. Мишевим уређује часопис „Бразда“. Био је секретар Напредне-либерарне партије, коју напушта 1913. године. Током Балканских ратова Чилингиров је био дописник штаба Друге бугарске армије. Јавно се изјашњавао против Савезничког рата и уласка Бугарске у Први светски рат.

Чилингиров⁶⁹⁴ је писао приповетке, романе, есеје, путописе, драме, поезију, за децу и одрасле, мемоаре, радове из уметности, политике, књижевности, педагогије и друго⁶⁹⁵. Прве своје радове штампао је у часопису „Звезда“ 1898. године. Свој књижевни рад је доживљавао као просветитељску и културну обавезу, која има за задатак да подигне ниво бугарске књижевности на ниво европских тенденција тога доба. Велики број његових дела, посебно романи, имају аутобиографску основу које аутор вешто надграђује, имплементирајући актуелни друштвени, културни и

⁶⁹² Елизабета Георгиев, „Стилијан Чилингиров и његов допринос очувању српских библиотека које су Бугари запленили у Првом светском рату“, *Читалиште*, број 30 (мај 2017): 52-61

⁶⁹³ Ружа Симеонова, *Бугарската национална библиотека и нејните директори: 1879-2009* (Софија: Издателска књига „Христо Ботев“, 2009), 91.

⁶⁹⁴ Чилингиров је често објављивао и под псеудонимима: Батју Стилју, Бачо Стилју, Башта Д. Булатов, Белгарикус, Дејан Стромниј, Добрев, С. Добрев, С. Х. Добрев, Један бугарин (Един българин, Един стар обществен деец), Палма, Прогресист, Скитач, Скитник, Снешко/Белодрешко, Спартански, Христо Стоименов, Христо Стојадинов, С. Д, С. Сп., С. Ч, Учител. Ф, Falco и друго.

⁶⁹⁵ Аутор је скоро 100 наслова објављених као засебне публикације и преко 1500 чланака у зборницима и штампани, одржао је више од 800 предавања.

политички тренутак, па се тако у њима често тражи решење за друштвене и националне проблеме. Главни ликови у књижевности Чилингинова су сељаци, занатлије, учитељи. Он их вешто користи како би на најбољи начин осликао друштвени амбијент Бугарске у тешким временима после турског ропства.

Од посебног значаја је његов научно-истраживачки рад који обухвата студије, монографије из бугарске историје, етнографије, фолклора, педагогије, али и историјска истраживања бугарског читалишта и библиотечке делатности. Аутор је хрестоматија и читанки за основну школу. Стилијан Чилингиров аутентично, у детаље и са осећајем за историчност документује утиске о савременицима и догађајима којима је био сведок. Кроз преписку, текстове у периодици⁶⁹⁶, кроз сачуваних десетак свезака и неколико стотина страница дневника и скоро исто толико страница мемоара, Чилингиров осликава друштвени и културни живот Бугарске свога времена. За већину историчара прве половине 20. века, првенствено културног живота Бугарске, незаобилазан извор информација је управо богата архивска грађа, дневници и мемоари Чилингинова⁶⁹⁷.

Прво радно искуство Стилијана Чилингинова у Народној библиотеци у Софији је непосредно по завршетку факултета 1904. године. Професор Иван Шишманов, који маја 1903. године постаје министар просвете у кабинету Рача Петрова, поставља Чилингинова за учитеља немачког и бугарског језика у Другој софијској мушкој гимназији. Као учитељ Чилингиров је имао више прилика у том периоду да службено буде слат у Библиотеку где је радио са великим бугарским писцима окупљеним око круга „Мисао“, Пенчом П. Славејковим⁶⁹⁸, Пејом К. Јаворовим⁶⁹⁹ и Петком К. Тодоровим⁷⁰⁰.

Одрекавши се свог политичког ангажовања, Чилингиров 1. септембра 1913. године почиње да ради у Националној библиотеци. Ружа Симеонова у књизи о историји Народне библиотеке у Софији наглашава да „постоји симболика у чињеници да Чилингиров заузима место обећавајућег и вредног научника Др Ивана Димитрова

⁶⁹⁶ Интересантан је податак да је Чилингиров припремио, али није успео да изда, библиографију бугарске периодике од 1844. до 1910. године која броји око 200.000 библиографских јединица.

⁶⁹⁷ ЦДА Софија - Фонд Стилијан Чилингиров - Фонд 108к, опис 2

⁶⁹⁸ Пенчо Петков Славејков (1866-1921) велики бугарски песник и културни радник с краја 19. и почетка 20. века. У Народној библиотеци у Софији на месту заменика директора, а касније директора провео је десет додина (1901-1911)

⁶⁹⁹ Пејо Јаворов (1878-1914) велики бугарски песник, један од зачетника бугарске модерне. Значајан део свог кратког живота провео је у Народној библиотеци у Софији

⁷⁰⁰ Стилијан Чилингиров, *Моите съвременници II* (Софија: Кибеа, 2015), 50.

који је погинуо у рату“⁷⁰¹. Будући да наставља пут првог школованог библиотекара И. Димитрова, Чилингиров брзо улази у суштину библиотекарства, проналазећи се у овој новој науци. Његови библиографи често истичу да се као библиотекар почетник у националној библиотеци, првенствено интересовао за књижевност. Као члан управе Библиотеке Чилингиров ради и сарађује са Др Н. Бобчевим⁷⁰², Др Ал. Златановим⁷⁰³ и Др М Тиховим⁷⁰⁴, великим бугарским интелектуалцима тога доба.

Један од првих иницијатива Чилингирова, имајући у виду његова интересовања за културу и историју балканских народа, било је одређивање састава, задатака и концепције формирања одељења *Balcanica*. Као последица тога донета је одлука да одељење обухвата све књиге које су изашле на било ком језику, а односе се на балканске народе.⁷⁰⁵

Месец дана по свом доласку у Библиотеку 12. октобра 1913. године Чилингиров као главни библиотекар реферише о стању библиотеке, истичући доста неправилности у раду, недостатку каталога, стању библиотеке и библиотечког простора⁷⁰⁶. Други важни задатак који је Чилингиров урадио по налогу директора библиотеке Златанова био је израда пројекта правилника рада библиотеке који је ступио на снагу 24. септембра 1915. године.⁷⁰⁷ У току свог рада у библиотеци Чилингиров је наилазио на застарела схватања значаја ове установе међу бугарском интелектуалном елитом, тежећи да докаже да библиотека није складиште књига, већ научни центар.

По одласку М. Тихова 1916. године са места директора Националне библиотеке, као стручни радник Чилингиров сам руководи установом, бринући о свим доменима њеног рада, и велики део стручног посла у Библиотеци одрађује сам, будући да је мушки део колектива био на фронту.⁷⁰⁸

⁷⁰¹ Ружа Симеонова, *Българската национална библиотека и нейните директори: 1879-2009* (София: Издателска къща „Христо Ботев“, 2009), 91.

⁷⁰² Никола Савов Бобчев је бугарски фолклориста, књижевни критичар и преводилац са руског језика. Био је директор Народне библиотеке Софија у периоду од 1911. до 1913. године.

⁷⁰³ Александар Златанов директор Народне библиотеке Софија у периоду од 1913. до 1915. године

⁷⁰⁴ Михаил Тихов директор Народне библиотеке Софија у периоду од 1913. до 1916. године

⁷⁰⁵ Велико Ђорданов, *История на Народна библиотека в София: по случай 50 годишнината ѝ 1879-1929 (фототип изд.)* (София: Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методиј“, 2017), 243.

⁷⁰⁶ Исто

⁷⁰⁷ Исто, 244.

⁷⁰⁸ Године 1917. године у Софији се догодио веома јак земљотрес у коме је видно била оштећена зграда библиотеке али и зграда Славјанског добротворног друштва у којој су биле смештене заплећене српске

Од самог почетка рада у Библиотеци, Чилингиров је посебно интересовање показивао за старе и реке књиге, али и за вредну периодику и архивску грађу из доба бугарског препорода. Године које је провео на месту руководиоца библиотеке, иако тешке, ратне и са много проблема, у историји бугарског библиотекарства и у историји бугарске националне библиотеке забележене су као године у којима је библиотека добила неколико веома важних и значајних издања⁷⁰⁹. Тако 1917. године Библиотеци је лично цар Фердинанд поклатио оргинални примерак дела Марва Орбина из 1601. године. Године 1918. на иницијативу опуномоћеног амбасадора Бугарске у Русији Ст. Чапрашикова, у Библиотеку долази велики број новина, фотографија и часописа везаних за политичке и друштвене промене изазване Октобарском револуцијом и периодом пре ње. Тих година библиотечки фонд је обогаћен бројном архивском грађом везаном за бугарски препоро, као и личним архивама познатих писаца и револуционара.

И поред значајних обавеза и задужења које је преузео на себе за очување бугарског писаног културног наслеђа, Чилингиров је у периоду Првог светског рата и пред сам крај рата велику пажњу посветио истраживању и очувању бугарских културних и историјских споменика првенствено на територији Добруце⁷¹⁰ где је боравио и истраживао материјално и нематеријално културно наслеђе, а и значајно је и његово посредовање у војном представништву у Букурешту за слање стручњака који ће проучавати живот и културу бесарапских Бугара⁷¹¹.

За директора Народне библиотеке Чилингиров је званично постављен 1. новембра 1919. године. Ослањајући се на своја визионарска размишљања и тежње да уздигне значај Народне библиотеке, по завршетку Првог светског рата Чилингиров прослеђује Министарству просвете пројекат за промену Закона о народној просвети и Закона о депозиту књига, који је претходно усагласио са мишљенима библиотечког комитета. По њему „контрола књижног депозита треба буде изузета из општег

књиге. Као добар руководиоца који се брижно односи према повереном му друштвеном добру, Чилингиров је алармирао све органе власти о стању важне за државу установе, те је омогућио да улицом на коју излази библиотека не пролазе тешка возила како не би додатно потенцирала постојећа оштећења.

⁷⁰⁹ Ружа Симеонова, *Българската национална библиотека и нейните директори: 1879-2009* (София: Издателска књига „Христо Ботев“, 2009), 93.

⁷¹⁰ Добруца је историјско-географски регион у југоисточној Европи који дели Румунију и Бугарску.

⁷¹¹ Ружа Симеонова, *Българската национална библиотека и нейните директори: 1879-2009* (София: Издателска књига „Христо Ботев“, 2009), 92.

административног надзора владе, тако што ће остати једино у прерогативима Министарства просвете.“⁷¹². У извештају који прати овај предлог, Чилингиров инсистира да се коначно дефинише место Народне библиотеке у бугарском друштву. Као управник Чилингиров наставља библиотечку политику П. Славејкова да Народна библиотека не треба да врши улогу великог читалишта. Идеја је да је што већи број књига у оптицају, па самим тим и веће је задовољство друштва везано за извршење задатка и мисије библиотеке.

Још као заменик директора библиотеке Чилингиров предлаже допуну закона о народној просвети којом покушава Архив Препорода (Вазраждане) да пребаци из Етнографског музеја у Народну библиотеку. У том свом пројекту за промену наведеног закона који је послат уз извештај бр. 11 од 4. јануара 1919. године, Чилингиров поред одељења рукописне и старе штампане књиге предвиђа и стварање архивског одељења⁷¹³. Идеја Чилингирова реализована је 21. јула 1921. када је у Народној библиотеци формирано Архивско одељење, а касније му се придружило и архив Препорода, пошто је библиотека обезбедила простор. И другим активностима Чилингиров показује свој однос према значају архивске грађе па у даљој својој делатности у више наврата је успео да спаси вредне архиве писаца и других културних радника које су биле угрожене од пропадања.⁷¹⁴ Управо због те упорности и труда у очувању архивске грађе, рукописне и старе књиге, многи теоретичари бугарског библиотекарства истичу значајну и пресудну улогу Чилингирова што се данас Бугарска национална библиотека може поносити бројном таквом грађом која је смештена у Бугарском историјском архиву (БИА) при Библиотеци.

Резултат континуираног рада и инсистирања Чилингирова да се Народној библиотеци да значајније место у бугарском друштву видљиви су већ 1920. године када је буџет библиотеке са 15.000 лева повећан на 150.000 лева.⁷¹⁵ Поред тога Чилингиров на различите начине, користећи свој углед и упорност, у библиотеку доводи значајне бугарске интелектуалце, писце али и образоване руске емигранте који

⁷¹²) Исто 93.

⁷¹³ Л. Трашлиева, *Български исторически архив при Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“: история и съвременност* (София: ИДА, 2000) 37.

⁷¹⁴ Велико Йорданов, *История на Народна библиотека в София: по случай 50 годишнината ѝ 1879-1929* (фототип изд.) (София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2017), 254.

⁷¹⁵ Исто, 94.

ће у наредном периоду значајно допринети развоју библиотеке. Све време свог рада у библиотеци Чилингинов инсистира и на сређивању фонда, па до 1921. Народна библиотека има азбучни и предметни каталог, направљене по стандарима тадашњег библиотекарства.

У богатој архивској грађи из периода његовог директоровања, може се сазнати да је он као управник имао изузетно коректан однос са запосленицима, инсистирао је на њиховој сталној едукацији, слао их је у иностране библиотеке, подржавао је њихове иницијативе, излазио у сусрет и у решавању приватних проблема.

Чилингинов упорно и без задршки води посебну борбу с влашћу за обезбеђивањем простора и адекватне зграде за библиотеку, односно да се зграда библиотеке у потпуности реконструише и адаптира. Не наилази на одобрење Министарства ни других органа управе, па сукоби на релацији са њима постају све израженији.

Почетак краја директоровања Чилингинова у Народној библиотеци је 29. мај 1922. године када у зграду Библиотеке, у време његовог одсуства, због учешћа на премијери своје представе у граду Лому, упада група резервних официра који су се враћали са митинга против управе Бугарског земљорадничког народног савеза у цетру престонице. И поред аргументоване одбране и очигледног неспоразума, а штитећи своје запослене, Чилингинов није успео да се одбрани и 1. септембра 1922. премештен је и именован за директора Етнографског музеја.⁷¹⁶

У периоду који следи Чилингинов се свесрдно трудио да као књижевник, етнолог, историчар и публициста, надграђује нов културни амбијент у својој домовини. Један је од оснивача Савеза бугарских писаца и његов председник од 1941. до 1944. и председник Врховног читалишног савеза од 1941. до 1944. године.

После доласка комуниста на власт после 9. септембра 1944. Чилингинов је због друштвено-политичких активности из претходног периода пао у заборав. Његово стваралаштво је проглашено осредњим и без значајних књижевних остварења, смењен

⁷¹⁶ Велико Ђорданов, *История на Народна библиотека в София: по случай 50 годишнината ѝ 1879-1929* (фототип изд.) (София: Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методиј”, 2017), 284.

је са места председника Удружења писаца Бугарске, а у годинама које следе његова дела нису објављивана. Умире 22. новембра 1962. године у Софији.

Имајући у виду плодотворност и разноврсност у стваралаштву овог аутора, после његове смрти поставило се питање огромног књижевног наслеђа и судбине куће писца, па је комисија одељења „Културе и уметности“⁷¹⁷ утврдила да заоставштина писца, кабинет, библиотека⁷¹⁸ и друго су својеврсни споменик који може да послужи за изградњу Музеја књижевности, те је предложено да се архива писца у потпуности сачува.

⁷¹⁷ *Мемориален кабинет Стилијан Чилингиров*, <http://nlmuseum.bg/index.php/filiali/memorialen-kabinet-stiliyan-chilingirov> (преузето 13.01.2017.)

⁷¹⁸ Значајни део личне библиотеке Чилингирова су књиге на српском језику или оне од српских и страних аутора, посвећених историјској прошлости Срба. Међу њима се налазе и старе штампане књиге као што су „Српски летопис“ Феодора Павловича за 1832. године, „Историја српског народа“, Београд 1873. (са мноштвом бележака по страницама књиге), издање Певла Стаматовича „Младиј Серблин у всемирном царству“, Будим 1854, „Увештателное послание к сербам“, Москва, 1865, књига Аполона Мајкова „Историја српског народа“, Београд 1858, М. Липрандија „Србски вопрос“ из 1859. и низ других. Присуство ових издања у његовој библиотеци, као и белешке по њима које је Чилингиров остављао, могу да се повежу са његовим интересовањем и каснијим његовим истраживањима „Српско-бугарски односи од најстаријих времена до данас“ („Србско-българските отношения от най-старо време до днес“) из 1918, „Документи о скопској и нишкој епархији“ („Документи за скопската и нишката епархия“) или пак за његову књигу коју су пратиле бројне полемике „Поморавље у српским сведочанствима“ („Поморавя по сръбски свидетелства“). Важно је истаћи да је преко 200 књига, издања Српске књижевне задруге, Чилингиров добио као поклон и захвалност Народне библиотеке у Београду у знак признања због помоћи и залагања у очувању књижног фонда ове библиотеке током Првог светског рата.

ЗАКЉУЧАК

„Захватајући поједине епохе дубоко и свестрано, историја библиотека осветљава развој човекове потребе за бележењем најпре практичних, свакодневних потреба, па затим и трајних, интелектуалних и естетских вредности; она осветљава, такође, организациони оквир у који је човек одвајкада претекао своју потребу да продужи памћење; она објашњава кроз однос према написаном, однос друштва према себи, својој традицији, актуелној стварности и својој будућности.“⁷¹⁹

У својеврсној опозицији култура – устанак, култура – борба, култура – револуција тражен је ослонац у изградњи националних култура Срба и Бугара на увек турском балканском простору. „Кренувши од идеје о националној историји и формирању историзма међу својим народима, први актери 'културе новог Балкана' раде у условима страног угњетавања управо позивом на образовање и просвећивање.“⁷²⁰ У таквим условима и међусобним односима на овим просторима развијала су се читалишта, а касније и библиотеке.

Историјска опсервација друштвених, политичких и културних појава везаних за српско-бугарске односе захтева максималну објективност и непристрасност у анализи извора, превасходно ако се истраживање бави пределима уз границу двеју држава. Овај простор је изузетно осетљив због честих територијалних промена, односно промена границе, што се најизразитије види на примеру Димитровграда (Цариброда) који се у периоду од 1914. до 1945. два пута нашао у саставу Бугарске и два пута у саставу Југославије.

Честе једностране анализе друштвеног, социјалног и економског тренутка у односима Бугарске и Србије, у периоду после ослобођења од османске власти, захтевају пажљив приступ истраживача. Турбулентни политички односи Бугара и Срба у другој половини 19. и првој половини 20. века били су у основи променљивих релација на пољу културе, иако се она показала истрајнијом и мање осетљивом на

⁷¹⁹ Гордана Стокић Симончић, *Књига и библиотека код Срба у средњем веку* (Панчево: Градска библиотека, 2008), 8.

⁷²⁰ Румјана Конева, „Съседът между мира и войната: Българската литература за своя съсед в края на XIX - началото на XX в.“, *Балкански идентичности, част II* (София: Институт за изследване на интеграцията, 2001), 248.

политички амбијент. Солидни културни односи истрајавали и у временима крајње израженог непријатељства.

Читалишта и библиотеке које су се налазиле на овим просторима, развијала су се уз прожимање и међусобни утицаје српске и бугарске културе. Бугарска је дуги низ година своју књигу и штампу стварала у Србији, а српска читалишта у источном делу Србије, један период свог развоја била су под бугарским утицајем. Почетак новог века на Балкану је донео ратове у којима су Срби и Бугари били на различитим странама, а њихово непријатељство се одразило и на књиге и библиотеке. Ратни сукоби и освајачке претензије Бугарске, довеле су националну библиотеку српског народа, као и један број јавних, школских, високошколских и манастирских библиотека у Софију, где су књиге у солидним условима и брижно чуване скоро три године.

Полазећи од чињенице да је историја српских читалишта и библиотека недовољно истражена те да она може да се допуни бугарским изворима; да постоји потреба за додатним уобличавањем и интегралним текстом који ће разјаснити недоумице у вези са развојем српских читалишта и библиотека; да актуелни тренутак допушта да се реконструишу дешавања у вези са заплењеном Народном библиотеком и другим српским књигама и културним добрима почетком Првог светског рата у Нишу и другим срединама, приступило се изради докторске дисертације *Бугарски извори о читалиштима и библиотекама у Србији до краја Другог светског рата*.

Главни извори за рад била је богата архивска грађа коју чувају Бугарски историјски архив при Народној библиотеци „Св Ћирило и Методије“ у Софији и Централни државни архив у Софији, али и више бугарских монографија, периодичних публикација, електронских извора који обрађују историјат читалишта и бугарске националне библиотеке, те бројни српски извори који потврђују или оспоравају наводе у бугарским изворима.

У самом процесу обраде постојећих извора кренуло се од чињенице „да се историјско истраживање не своди на проналажење једног поузданог извора да би се из њега извукло све што се може пружити, будући да су извори углавном донекле нетачни, непотпуни или обојени предрасудама и личним интересом. У ствари, треба сакупити што више делића доказа из великог броја извора – најбоље из свих извора који се односе на тему истраживања. На тај начин ће се лакше уочити све нетачности и искривљавања одређеног извора и историчар ће подкрепити своје закључке. Сваки тип

извора поседује и јаке и слабе стране; када се посматрају заједно и међусобно упореде, постоји могућност да ће се обелоданити праве чињенице – или нешто веома близу истини.⁷²¹

Исцрпна истраживања расположиве архивске грађе, обрада монографских и периодичних публикација и других извора, систематизовање свих доступних података, утврђивање хронолошког тока развоја читалишта и хронолошког тока прикупљања, боравка у Софији и повратка српских књига, омогућавају да се као новине и постигнућа до којих се дошло у раду *Бугарски извори о читалиштима и библиотекама у Србији до краја Другог светског рата* обелодане више чињеница и истина.

Историјске промене условљене тежњом бугарског народа за ослобођењем од вишевековне османске власти и за успостављањем новог друштвеног уређења у новој држави, карактеришу доба препорода - борбу за национални и културни идентитет. Први корак у том процесу је формирање народних читалишта педесетих година 19. века. Рад доноси исцрпне податке о историјском развоју бугарских читалишта, о којима се до сада у српској библиотечкој јавности мало знало и писало. Историјски значај читалишта огледа се у њиховој кључној улози у развоју духовности, образовања, писмености што је била основа за осамостаљење бугарске државе.

У циљу потпунијег сагледавања, сличности и разлика, рад доноси и упоредну анализу развоја бугарских и српских читалишта, утицај читалишта на развој библиотека као и основе историје бугарских јавних библиотека. Разлика између бугарских и српских читалишта је условљена историјским, политичким и економским приликама. Србија пре Бугарске добија самосталност и креће у привредни и културни развој, док ће Бугари морати да чекају још десетак година како би се ослободили Османлија. За очување националног и културног идентитета народ и напредна интелигенција увиђа значај културе и духовности много пре коначног ослобођења и крећу са оснивањем читалишта. Сама бугарска читалишта у свом историјском развоју нису претрпела велике промене па их карактерише дуготрајност, о чему сведочи њихово постојање и данас.

Имајући у виду историјски и политички оквир и географску подељеност региона Источне Србије, односно Западне Бугарске, те утицај бугарске егзархије, ови

⁷²¹ Џон Тош, *У трагању за историјом: циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје* (Београд: Clio, 2008), 133.

крајеви су један временски период били под црквеним и културним утицајем Бугарске, који је посебно био изражен шездесетих и седамдесетих година 19. века. У бугарској историји читалишта налазимо податке о неколико српских читалишта, која су један део свог развоја била под бугарским утицајем. Реч је о читалиштима у Пироту, Нишу, Цариброду (Димитровграду), Врању, Неготину и Зајечару. Истраживање доноси до сада непознате податке и о постојању читалишта у Београду које је 1858. године основала бугарска емиграција на челу са револуционаром Георгијем Савом Раковским, а које је у српској престоници несметано радило до 1868. године.

Компарацијом српских и бугарских извора о читалиштима у Пироту, Нишу, Цариброду, Врању, Неготину и Зајечару дошло се до следећих закључака:

- Анализа српских и бугарских извора, архивске грађе и подаци из публикација, о Читалишту (Читаоници) у Пироту, доводе до закључка да заједнички они употпуњују до сада постојећу слику о оснивању и раду читаонице (читалишта) у овом месту. Постојећи бугарски извори говоре о проблемима приликом оснивања читалишта, о утицају цркве на његово формирање, те улози коју је оно имало до 1878. године. Подаци објављени у радовима Десанке Стаматовић, Гаврила Ковијанића, најеминентнијих истраживача читаоничког покрета у Србији, као и других истраживача који су се бавили овом тематиком, подударају се са објављеним подацима у бугарским изворима. Имајући у виду да је Пирот тек 1878. године припојен Србији, те да је до тада био под значајним утицајем Бугара, јасно је да су и подаци у бугарским изворима обимнији и систематичнији. Бугарски облик читалишта у Пироту јавља се и током Другог светског рата када се ова средина поново нашла под бугарским утицајем. Марта 1942. у Пироту је основано Народно читалиште „Др К. Крстев“ које је несметано радило до септембра 1944. године.
- Бугарски извори о оснивању и раду Читалишта у Нишу довели су до значајног померања године његовог оснивања. Према њима оно је деловало и радило седам година раније од онога што је наша стручна и научна јавност до сада познавала. Сличан податак се односи и на читалиште у Врању које је по бугарским изворима основано пет година раније од званичних података које нуде српски извори. Из овога се може закључити да имајући у виду близину

Ниша те исти политички и културно-историјски амбијент ове две средине, бугарски извори само потврђују тежњу Бугара да су стварањем читалишта у Врању желели да успоставе културну и образовну доминацију и над тим местом.

- Највише података, и то искључиво из бугарских извора, има о читалишту у Цариброду (Димитровграду) који се до 1918. и од 1941. до 1944. налазио у границама Бугарске. Постојећи подаци осликавају развој читалишта у варошици на граници са Србијом и утицај читалишног покрета у Бугарској на формирање Царибродског градског читалиште крајем 19. и почетком 20. века. Посебно се издваја судбина читалишта у годинама по завршетку Првог светског рата и његов борак у Софији као Царибродско избегличко читалиште, те повратак у град и стварање Народног читалишта „Отец Паисиј“ новембра 1941. године.
- На основу бугарских извора, читалишта у Неготину и Зајечару постојала су 1873. године и подаци о њима везани су за поклон новина *Независност* (*Независност*), што је много касније од података које доносе српски извори. Имајући у виду да су дате новине поконили Данаил. Хр. Попов и Петар Филов, борци за самосталност Бугарске и сарадници револуционара Васила Левског, може се закључити да је ширење револуционарних идеја на тој територији остваривано и путем читалишта. Бугарска историја читалишног покрета доноси податке да су скоро у исто време основана читалишта у Пироту и Видину, па се и ова чињеница може узети као битан фактор у ширењу значаја читалишта за развој образовања и културе на тим географски блиским просторима. Наиме, могуће је и да се ради о истим институцијама које су кроз периоде државних превирања и због утицаја бугарске екзархије условно речено, својатана од стране Бугара.
- Подаци о постојању Бугарског читалишта у Београду потврђују историјску чињеницу да се средином 19. века бугарска интелигенција образовала у престоници Србије и развијала своју културу. У српској библиотечкој историографији нема навода и доказа о постојању овог читалишта, тако да бугарски извори доносе нову грађу за историју и развој читалишног живота у

престоници Србије у 19. веку. Ово читалиште је допринело јачању бугарске емиграције педесетих и шездесетих година 19. века у Београду и развоју револуционарних идеје које су његови чланови, по повратку у отаџбину, спроводили током устанка за слободу.

Докторски рад *Бугарски извори о читалиштима и библиотекама у Србији до краја Другог светског рата* представља први написани историјат заплених српских књига у Првом светском рату од стране Бугара. По уласку бугарске војске у Србију, почетком Првог светског рата, у Нишу су нађене и заплене Народна библиотека Београд и друге културне и образовне установе из српске престонице, које су у циљу спашавања допремљене у Ниш. Бугарска шаље компетентне људе, на челу са директором Народне библиотеке Софија М. Тиховим, који преузимају српске библиотеке и друга културна добра и пребацују их у Софију. И поред примера уништавања културних добара и књига од стране бугарске војске, велики број библиотека, заплених на терену, бива доведен у бугарску престоницу. Извори показују коректан однос запослених у софијској библиотеци према тзв. „српској библиотеци“ који је представљен и борбом и бригом за обезбеђивање простора, полица, особља за сређивање књига.

Истраживања бугарских извора уобличавају непознанице везане за заплени српских библиотека и других културних добара током Првог светског рата. Ретроспективом догађаја дошло се до закључка да је и поред изражене нетрпељивости и доживљавања заплени српског књишког блага као „ратни трофеј“ поштовање према књизи суседног народа донекле победило постојећу нетрпељивост и политички конфликт. Овај поетички закључак своју основу има у бројним примерима борбе запослених у библиотеци у Софији, првенствено М. Тихова и Стилијана Чилингирова, да се за српске књиге обезбеде добри услови смештаја и да се вредно културно благо адекватно сачува. Наравно, архивска грађа потврђује да се реторика неведених актера „спасавања“ српских књига мења током година, али неоспорна је чињеница да је заплени грађа била сачувана и уредно враћена власнику.

Рад доноси бројне податке о заплени и достављању српских књига из разних средина Србије – из Лесковца, Ниша, Свилајнца, Прокупља, Пирота, Пожаревца, Куршумлије и друго. И поред чињеница у историографији да је бугарска војска

уништавала српска културна добра и библиотеке, од значаја је што постоје потврде да је велики део библиотека био спасен од уништења запленом и достављањем Народној библиотеци у Софији, те да су касније са књигама из Народне библиотеке у Београду враћене Србији.

Архивска грађа и други бугарски извори потврђују значај културног радника и библиотекара Стилијана Чилингирова у очувању српских књига заплених у Првом светском рату. Поред улоге Чилингирова у до сада недовољно разјашњеној судбини српских књига које су из Ниша допремљене у Софију, и боравку истих у Народној библиотеци Софија, у књизи „Бугарска читалишта пре ослобођења: допринос историји бугарског препорода“ („Български читалища преди освобождението: принос към историята на българското възраждане“) он представља податке и изворе о историји четири српска читалишта. Иако доста оскудни, подаци о читалиштима у Нишу, Пироту, Димитровграду и Врању допуњују историју данашњих библиотека у овим местима. Ентузијазмом, познавањем рада библиотека, искуством у библиотечком пословању, ажурношћу, професионалним односом према култури другог народа, Чилингиров максимално улаже себе у процесу пријема, чувања и касније предаје српских књига које су боравиле у Софији. Од посебног значаја за анализу и расветљавање чињеница везаних за различите периоде боравка српских библиотека у Софији имају писани извештаји и друга документа у којима Чилингиров до детаља представа сваку етапу рада на очувању српских књига у библиотеци којим руководи.

Паралелна анализа извештаја Чилингирова и Томића, који су обојица достављали министарствима просвете својих држава, као и других докумената из архивске грађе, допринела је да се до детаља представи слика преузимања српских библиотека из Софије. Архивска грађа омогућава да се покаже колико је Народна библиотека Софије и по преузимању српских књига од стране српске комисије на челу с Јованом Томићем, била ангажована на решавању појединачних случајева потрага за, углавном, приватним библиотекама, о чему сведоче наведени примери.

Рад доноси и податке о јавној и другим библиотекама у Пироту и о библиотеци Призренске богословије, чиме се употпуњују до сада познате чињенице везане за ове две културне установе.

Јавна библиотека у Пироту, основана 1908. године, имала је свој нимало лак пут почетка развоја, условљен балканским ратовима, Првим светским ратом, а пре свега положајем средине која је одувек изазивала велику пажњу Бугарске. Управо бугарски извори, тачније извештај Стилијана Чилингирова из 1915. године, су у овом тренутку једини подаци о библиотекарству у Пироту тога доба. Иако пристрасно, критички и пробугарски писан, извештај Чилингирова је значајан документ о односу средине према књизи и библиотеци. Из њега сазнајемо о постојању и значају не само јавне библиотеке у Пироту, већ и библиотеке при Гимназији и приватних библиотека. На основу свих наведених података и на основу историјског развоја библиотеке у Пироту, може се закључити да јавна библиотека, гимназијска и приватне библиотеке које су узете из Пирота почетком бугарске окупације 1915. године, а после враћене у Београд 1919, никада нису враћене у Пирот.

Библиотека Призренске богословије је по доласку у Софију имала посебан третман, будући да су уз библиотеку из Призрена донета и друга културна добра која је комисија посебно обрађивала и анализирали. Бугарска архивска грађа, између осталог, потврђује наводе Ане Савић да рукописи учитеља Костића нису враћени у Призрен. Наиме и поред великог ангажовања и мешовите мисије, Министарства просвете Бугарске и Народне библиотеке Софија, вредни рукописи нису нађени.

Будући да сложени односи две културе, бугарске и српске, у домену историје читалишта и библиотека до сада нису истраживани, сматрамо да је дисертација *Бугарски извори о читалиштима и библиотекама у Србији до краја Другог светског рата*, заснована на темељним архивским истраживањима, објављеним историјским изворима, хронолошки систематизована, снабдевена одговарајућим научно-информативним апаратом и прилозима, остварила свој циљ – да се коришћењем бугарских извора, о којима се до сада мало знало, додатно уобличи, истражи и допуни историјат читалишта и библиотека у Србији до Другог светског рата, те да се њени резултати искористе за писање целовите историје српских библиотека.

Попис коришћених скраћеница

ЦДА – Централни државни архив

НБКМ – Народна библиотека „Кирило и Методије“

БИА – Бугарски историјски архив

Ф.- фонд

а.ј. – архивска јединица

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа:

Бугарски историјски архив при Народној библиотеци „Св. Кирил и Методи“ Софија

Централни државни архив Софија

Архива Народне библиотеке „Детко Петров“ Димитровград

Монографске публикации

1. Avramovski, Živko. *Ratni ciljevi bugarske i centralne sile 1914-1918*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.
2. Андрејевић, Момчило. *Библиотека у Димитровграду: 1898-1998*. Димитровград: Народна библиотека: Скупштина општине, 1998.
3. Атанасова, Виолета. *Петър Берковски : 1852 - 1892 : Био-библиография*. Хасково : Регионална библиотека „Христо Смирненски“, 2007.
4. Батаковић, Душан. *Србија и Балкан: Албанија, Бугарска, Грчка: 1914-1918*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2016.
5. Бекярова, Катя. *Икономическата мисъл в България от средата на XIX век до средата на XX век*. София: УНСС, 2019.
6. *Библиотечното дело в България: сборник от нормативни документи 1878–2009*. София: Българска библиотечно-информационна асоциация, 2010.
7. Благојевић, Божидар. *Библиотека у Неготину 1846-1996*. Неготин: Народна библиотека Неготин, 1996.
8. *Бугарска књижевност: хрестоматија*. Београд: Филолошки факултет; Ниш: Братство, 2007.
9. *Българите от Западните покрайнини : (1878/1975)*. София : Главно управление на архивите при Министерския съвет : Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2005.

10. Везенков, Александър. *9 септември 1944 г.* София: Сиела, 2014.
11. Велев, Венцислав. *Западните покрайнини: България и Югославия 1919-1931.* София: За буквите, 2009.
12. Вранеш, Александра. *Нишка Народна библиотека: документи и свакодневице.* Ниш: Народна библиотека „Стеван Сремац“, 2004.
13. Вучковић, Жељко. *Јавне библиотеке и јавно знање.* Нови Сад: Библиотека Матице Српске; Футура публикациије, 2003.
14. Гацовић, Славољуб. Вељковић, Стеван. *Од читалишта до Народне библиотеке у Зајечару.* Зајечар: Матична библиотека „Светозар Марковић“, 2001.
15. Георгиев, Елизабета. *Културни Цариброд: прилози за културну историју Димитровграда и историју Центра за културу Димитровград.* Димитровград: Центар за културу, 2018.
16. Георгиев, Елизабета. *III година књиге: Библиотека у Димитровграду 1898-2009.* Димитровград: Народна библиотека „Детко Петров“, 2011.
17. Деретић, Јован. *Културна историја Срба.* Београд: Евро Ђунти, 2013.
18. Димитров, Г. *Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение.* Пловдив: Търговска печатница, 1895.
19. Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије :1918 – 1941.* Београд: „Филип Вишњић“, 2020.
20. Драгосавац, Бранка. *Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918.* Панчево: Градска библиотека, Ниш: Народна библиотка „Стеван Сремац“. Неготин: Народна библиотека „Доситеј Новаковић“, 2016.
21. Дурковић-Јакшић, Љубомир, Поповић, Олга. *Универзитетска библиотека "Светозар Марковић" : Од зачетка до отварања 1926.* Београд : Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 1977.
22. Ђурашиновић, Биљана М. *Јавне библиотеке у Србији између два светска рата.* Панчево : Градска библиотека, 2020
23. *Енциклопедия „България“*, том 4. София: Издателство на БАН, 1984.
24. *Енциклопедия Възрожденски читалища.* София: БОГИАННА, 2011.
25. Живковић, Цикан Христифор. *Пирот и околина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945 (хронологија догађаја).* Пирот : Општински одбор СУБНОР, 1985.

26. Игњатовић, Ђорђе. *Културна сарадња Срба и Бугара у XIX веку : Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама (1833-1878)*. Београд: Просвета, 1980.
27. *История на българите— От освобождението (1878) до края на Студената война (1989)*, том III. София: Знание ЕООД : Книгоиздателска къща Труд, 2003.
28. *Историја српског народа: Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537)*, Књ. 2. Београд : Српска књижевна задруга, 1994.
29. *Историја српског народа: Од Берлинског конгреса до Уједињења (1878-1918)*, Књ. 6, Т. 1. Београд : Српска књижевна задруга, 1994.
30. *Историја српског народа: Од Берлинског конгреса до уједињења: 1878-1918*. Књ.6, Т.2. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.
31. *Историја српског народа: Од најстаријих времена до Маричке битке*, Књ. 1. Београд : Српска књижевна задруга, 1994.
32. *Историја српског народа: Од првог устанка до Берлинског конгреса (1804-1878)*, Књ. 5. Београд : Српска књижевна задруга, 1994.
33. Јовановић, Јован М, *Дипломатска историја Нове Европе 1918-1938*. Београд К. Ј. Михаиловић, 1938.
34. Ђорданов, Велико. *История на Народна библиотека в София: по случай 50 годишнината ѝ 1879-1929 (фототип изд.)*. София: Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий”, 2017.
35. Ђорданов, Велико. *История на Народната библиотека в София: по случай 50-годишнината ѝ 1879-1929*. София: Държавна печатница, 1930.
36. Карџић, Вук Стефановић. *Српски ријечник: 1852*. Београд: Просвета, 1986.
37. Кићовић, Мараш. *Историја Народне библиотеке у Београду*. Београд: Народна библиотека, 1960.
38. Ковијанић, Гаврило. *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821-1944, књ. 3: 1919-1944*. Београд: Народна библиотека Србије, 1992.
39. Ковијанић, Гаврило. *Народна библиотека у Нишу: архивска грађа: (1094-1940)*. Београд: аутор, 1986.
40. Кондарев, Н, Сираков, Ст. Чолов, П. *Народните читалища след освобождението*. София: Отечествен фронт, 1979.

41. Кондарев, К. *Читалищата в България : поява, същност и задачи*. София: Българска книжнина, 1939.
42. Кондаров, Никола, Сираков, Станьо, Чолев, Петър. *Народните читалища преди освобождението*. София: Отечествения фронт, 1972.
43. Крстић, Слободан. *Светлости димитровградске позорнице*. Димитровград: Центар за културу : Скупштина општине, 1998.
44. Лилић, Борислава. *Југоисточна Србија : 1878-1918*. Београд : Институт за савремену историју, 2005.
45. Лилић, Борислава В. *Историја Пирота и околине. Део 1*. Пирот: НиП Хемикалс, 1994.
46. Лилић, Борислава В. *Историја Пирота и околине. Део 2*. Пирот: НиП Хемикалс, 1994.
47. Лилић, Борислава. *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције 1804-1878, књ. 2*. Београд: Институт за политичке студије, 2002.
48. Манчев, Кръстьо. *История на балканските народи (XIX-XX в)*. София: Академично издателство “Проф. Марин Дринов“, 1999.
49. Манчев, Кръстьо. *Сърбия и сръбско-българските отношения: 1804-2010*. София: парадигма, 2014.
50. Маркова, Зина. *Българската екзархия 1870 – 1879*. София: Издателство на БАН, 1989.
51. Мирчов, Светлана. *Јован Н. Томић: библиотекар и научник*. Београд: Народна библиотека Србије, 2007.
52. Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Службени гласник, 2018.
53. Младенова, Мария. *Библиотекознанието в България от освобождението до средата на 40-те години на XX век*. София: „За буквите-О писменех“, 2007.
54. *Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916*. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993.
55. *Народна библиотека Пирот: прилози за монографију*. Пирот: Народна библиотека Пирот, 2012
56. Николић, Илија прир. *Пирот и срез нишавски: 1801-1918: грађа. Књ. 3, 1894-1918*. Пирот: Музеј Понишавља, 1981.

57. Николић, Илија, Раденковић, Драгољуб, Живковић, Новица. *Пиротска гимназија 1879-1979*. Пирот : Гимназија „Предраг Костић“, 1979.
58. Николић, Коста. *Једна изгубљена историја- Срби у 20. веку*. Београд: Службени гласник, 2017.
59. Николов, Богдан. *Хронологија на по-важни събития в димитровградско 1433 – 1961*. Ниш: Братство, 1962.
60. Николов, Богдан. *Царибродски културно-просветен летопис 1878 – 1920 г.* София: Агенция за българите в чужбина, 1994.
61. Пенев, Боян. *Доситей Обрадович у нас*. София: Държавна печатница, 1912.
62. Пенев, Боян. *Изкуството е нашата памет*. Варна: Книгоиздателство „Г. Бакалов“, б.г.
63. Пијановић, Петар. *Српска култура 1900-1950*. Београд: Службени гласник, 2014.
64. Пијановић, Петар. *Српска култура у XVIII и XIX веку*. Нови Сад: Матица српска, 2020.
65. Попов, Димитар [и др.]. *Историја Бугарске*. Београд: Сlio, 2008.
66. Поппетров, Николай. *Социално наляво, национализъмът напред. Програмни и организационни документи на български авторитаристки националфашистки формации*. София: ИК Гутенберг, 2009.
67. Радојевић, Мира, Димић, Љубодраг. *Србија у Великом рату 1914-1918*. Београд: СКЗ: Београдски форум за свет равноправних, 2014.
68. Райчевски, Стоян. *Царибродските българи*. София: „Захарий Стоянов“, 2008.
69. Ристић, Дејан. *Кућа несагоривих речи: Народна библиотека Србије : 1838-1941*. Београд : Народна библиотека Србије, 2016
70. Савић, Ана. *Библиотека призренске богословије – задужбина Симе Андрејевића Игуманова (1872-2012)*. Београд: Народна библиотека Србије, 2013.
71. Самодумов, Т. *Народните читалища в миналото и сега*. София: б.и, 1948.
72. Селихар, Карла. *Српске читаонице у Војводини до 1918. године : докторска дисертација*. Београд : [К. Селихар], 2015
73. Симеонова, Ружа. *Българската национална библиотека и нейните директори: 1879-2009* София: Издателска къща „Христо Ботев“, 2009.

74. Сотиров, Спас. *Поганово звено между земята и небето*. Димитровград : Народна библиотека, 2002.
75. Спасов, Людмил. *Проблеми на новата българска история: България 1919-1944*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2003.
76. *Становништво Народне Републике Србије*. Београд: Завод за статистику и евиденцију Н.Р. Србије, 1953.
77. Стаматовић, Десанка. *Ресавска библиотека од Читаонице Омладине ресавске до данас: 1868-1998*. Свилајнац: Ресавска библиотека: Центар за културу, 1996.
78. Стаматовић, Десанка. *Читалишта у Србији у XIX веку*. Панчево : Градска библиотека, 2011.
79. Стателова, Елена, Грънчаров, Стойчо. *История на нова България: 1878-1944*. София: Анобис, 1999.
80. Стефановић, Мила. *Јагодинско библиотекарство (1851-2011)*. Јагодина: Народна библиотека „Радислав Никчевић“, 2011.
81. Стефановић, Мила. *Народна библиотека у Крагујевцу : (1866-2004)*. Крагујевац : Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета : Народна библиотека „Вук Караџић“ ; Београд : Октоих, 2005.
82. Stokić-Simončić Gordana, *Ka filozofiji bibliotekarstva : Džesi Šir u teoriji i praksi bibliotekarstva 20. veka*. Pančevo : Mali Nemo, 2002
83. Тодоров, Величко. *Знам ги аз тях!: Сърбия и сърбите в българската литература*. София: Гражданско дружество Критика, 2000.
84. Трашлиева, Л. *Български исторически архив при Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“: история и съвременност*. София: ИДА, 2000.
85. Чилингиров, Стилиян. *Българските читалища преди освобождението: принос към историята на българското възраждане*. София: Народно читалище „Света София“, 2000.
86. Чилингиров, Стилиян. *Моите съвременници II*. София: Кибеа, 2015.
87. Чилингиров, Стилиян. *Читалища след освобождението*. София: б.и, 1934.
88. Чубриловић, Васа, Ђоровић, В. Владимир (1938). *Србија од 1858. до 1903*. Београд: Геца Кон, 1938.
89. Янкова, Иванка. *Нормативна уредба на библиотеките в България*. София: „Захарий Стоянов“, 2011.

Чланци у серијским публикацијама и зборницима:

1. Antić, Dejan. „Evakuacija ratne prestonice Srbije -Niša 1915. godine“. *Istorija 20. veka*. God. 39, br. 1 (2021): 19-34.
2. Антић, Дејан. „Ниш под окупацијом у Првом светском рату – крај 1915. и почетак 1916. године“, *Токови историје*, бр. 1, (2020): 47–48.
3. „Акција Царибродске омладине“. *Наш исток*, Год. 1, бр. 11 (1932): 3.
4. Борисов, Никола „Българското читалище в Белград: 1858–1866“, *Читалище* бр. 2 (февруари 1969): 16 и 32
5. *Български запад*, бр. 34 (1.1.1943): 5.
6. „Велике припреме чланова царибродског југословенског националног клуба за забаву у Пироту: Царибродска омладина у Пироту“. *Наш исток*, бр. 29 (31.12.1932):4.
7. „Величанствена годишња скупштина Југословенске националне омладине: Манифестација за Краља и Југославију“, *Наш исток*, бр. 47 (6. 5. 1933): 2.
8. Георгиев, Елизабета. „Бугарски извори о читалиштима у Србији“ у: *Библиотеке и идентитет*, главни уредник Гордана Стокић Симончић. Панчево: Градска библиотека: Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 2018 : 39-51
9. Георгиев, Елизабета. „Бугарска култура у преводу“, у: *Културе у преводу : тематски зборник. Књ. 2*, уредници Александра Вранеш, Љиљана Марковић. Београд : Филолошки факултет Универзитета, 2016:147-161
10. Георгиев, Елизабета. „Народна читалишта у Бугарској-историја и данашњица“. *Читалиште*, број 29 (новембар 2016): 52-61
11. Георгиев, Елизабета „Преломно време и преводилац: библиотека целина Синише Пауновића у Библиотеци у Димитровграду“ у: *Легати и библиотеке целине / Библионет 2016*. Београд : Заједница матичних библиотека Србије ; Крагујевац : Народна библиотека „Вук Караџић“, 2016: 345-357.
12. Георгиев, Елизабета. „Стилијан Чилингиров и његов допринос очувању српских библиотека које су Бугари запленили у Првом светском рату“. *Читалиште*, број 30 (мај 2017): 52-61

13. *Държавен вестник*, бр. 166 (31.7.1941)
14. Ђорђевић, Ивана. Луић, Драган. „Школство и просвета у Србији у првој половини 19. века“ у: *Зборник радова Учитељског факултета*, књ. 12. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену, 2018: 79-90.
15. Ђорић, Марија. *Терор бугарских окупатора у врањском крају за време Првог светског рата* у: *Национални интерес : часопис за национална и државна питања = National interest : magazine for National and State issue*. Београд : Институт за политичке студије, 2005: 189
16. Ђурашиновић, Биљана М, „Народне књижнице и читаонице као облик јавног библиотекарства у Србији од 1918. до 1941. године“. *Читалиште*, Год. 16, бр. 31 (новембар 2017): 62-70
17. „Закон за народните читалища“, *Държавен вестник* бр. 291 (28. 3. 1927)
18. *Западно ехо*, Год. 3, бр. 41 (1924): 4.
19. *Западно ехо*, Год. 7, бр. 149 (1928): 5.
20. *Зограф*, Год. 10, бр 12 (1981): 3.
21. Иванович, Т. „Грамотност на населението в България“. *Училищен преглед*, год. 1, кн. 1 (јануари 1896): 27-46.
22. Исић, Момчило. „Писменост у Србији у 19. веку“. у: *Образовање код Срба кроз векове*. Београд : Завод за уџбенике и наставна средства : Друштво историчара Србије : Историјски институт, 2003: 63-79.
23. „Источно време“, Год. I, бр. 47 (21. ноември 1874): 2
24. Јовановић, Синиша. „Матична служба Народне библиотеке у Пироту“, у: *Народна библиотека у Пироту- прилози за монографију*. Пирот: Народна библиотека, 2012: 21-25.
25. Јовановић, Часлав. „Неготин: од Читалишта до Библиотеке“, *Заједница библиотека*. бр. 1/2, годиште 1995/1996: 57-62.
26. Колева, Радка. „Пловдивската библиотека - културен институт от европейски тип“ у *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те години на XX век: сборник статии*. София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003: 238-245.

27. Конева, Румяна. Съседът между мира и войната: Българската литература за своя съсед в края на XIX - началото на XX в. У: *Балкански идентичности, част II*. София: Институт за изследване на интеграцията, 2001: 236-248.
28. „Кратки сведения за икономическото състояние в Цариград”. *Домашен учител*. Год. 1, бр. 2 (1889): 23.
29. „Към читателите“. *Домашен учител*. Год. 1, бр.1 (1898): 20.
30. Манић, Божидар. „Прилог за историју библиотекарства у Пироту“ у *Народна библиотека Пирот: прилози за монографију*. Пирот: Народна библиотека Пирот, 2012: 8-16
31. Манојловић, Миролуб. „Бугарска окупација у пожаревачком округу 1916-1918.“ у: *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. Пожаревац: Историјски архив, 2014.
32. Маринов, М. Проф. Валерий Александрович Погорелов и неговият „Опис на старите печатни български книги /1802-18770/ у: Известия на Народната библиотека, т XIII, София: Народна библиотека, 1973: 555-571.
33. Милошевић, Миладин. „Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Први назив југословенске државе“, *Архив: часопис Архива Југославије*, бр. 1 (2000): 97-111.
34. *Наш исток*. бр. 29 (31.12.1932): 3.
35. *Наш исток*. бр. 30 (7. 1. 1933): 4.
36. Николић, Горан. „О досадашњим истраживањима покрета отпора у пиротском крају током Другог светског рата“. *Пиротски зборник* бр. 42 (2017): 115-170.
37. *Нишава*. бр. 1 (1909): 1
38. Пејчић, Векослав. „Ранча Крстић (1825-1878) – први кмет пиротске општине“ у *Народна библиотека Пирот: прилози за монографију*. Пирот: Народна библиотека Пирот, 2012: 8
39. Пенев, Боян. „Доситеј Обрадович у нас“, *Списание на БАН*, III, (1912): 73.
40. „Право”. VII, 9, 8 (мај 1872): 3
41. „Први домаћички течај у срезу Цариградском“. *Наш исток*, Год. 2, бр. 37 (1933): 4.
42. Радева, Живка. „История на Великотърновската народна библиотека (1889-1945 година)“ у: *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те*

- години на XX век: сборник статии. София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003: 250-253.
43. Ракић, М. „Из нове Србије“. *Отаџбина*, бр. 6 (1881): 420-430.
 44. Ристић, Бранко. С. „Десанка Максимовић међу Бугарима“. *Баштина*, бр. 9-10 (1998-1999): 151-158.
 45. Ристић, Дејан. „О страдању Народне библиотеке Србије у Првом светском рату и првим поратним покушајима обнове националног фонда“. *Историјске свеске* бр. 23 (новембар 2015): 33-35
 46. Симић, Бојан. „Југословенско-бугарска лига у Београду“, у: *Традиција и трансформација*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2015: 161–178.
 47. Стокић Симончић, Гордана. „Историја библиотека као научна дисциплина“. *Гласник Народне библиотеке Србије*. Год. XIV, бр. 1 (2014/2015): 87-95
 48. Стокић Симончић, Гордана. „У трагању за историјом“. *Читалиште*, бр. 18 (мај 2011): 1-2.
 49. Стокић Симончић Гордана., „Српска читалишта и рађање модерног српског библиотекарства“ у: *Читалиште, читаоница, књижница: 170 година смедеревске библиотеке*. Смедерево : Народна библиотека Смедерево, 2016: 16-26.
 50. Стојанчевић, Владимир. „Георги Сава Раковски и питање бугарско-српске сарадње за ослобођење балканских народа од турске власти“ у: *Срби и Бугари. 1804-1878. Чланци и расправе*. Прометеј:Нови Сад, 1995: 179-196.
 51. Тилева, Виктория. „Софийската народна библиотека - врџстница на Освобождението“ у: *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те години на XX век: сборник статии*. София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003: 203-217
 52. Тодорова-Свиленкова, Зденка „Преглед на по-важните културно-просветни събития в Димитровградско“. *Мост* 125-126 (1990): 76-83.
 53. *Труд*. бр. 1863 од 26. априла 1916: 4
 54. *Турция*. VIII, 14, 20. мај 1872.
 55. *Турция*. VIII, бр. 44 (10. децембра 1872): 3.
 56. „Хроника“. *Нишава*, Год. 2, бр. 26 (1910): 3.
 57. „Хроника“. *Нишава*, Год. 2, бр. 27 (1910): 3.

58. *Цариброд*. Год. 1, бр. 17 (1901):3
59. Чилингиров, Добромир. „Пораждане на идеята за Шуменска народна библиотека“ у: *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те години на XX век: сборник статии*. София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003: 254-256.
60. Чилингиров, Стилијан. „Как бяха спасени книгите на Сръбската народна библиотека: (Спомен)“. *Библиотекар бр. 11* (1958): 64-68
61. *Читалиште*. 8, кн. 9-10, (от ноември – декември 1929) :283-284
62. Шишманов, Иван. „Нови студии из областта на българското възраждане“, *Сборник БАН*, XXI (13): 401- 421
63. Янкова, Иванка. „Универзитетската библиотека - съзиждане на модерен европейски библиотечно-информационен комплекс“. у: *История на библиотеките в България от средновековието до 40-те години на XX век: сборник статии*. София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003: 265-270.

Електронски извори

1. Антић, Дејан Д. *Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века*. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2466-3905/2016/2466-39051607055A.pdf> (преузето 21.04.2020)
2. Аянова, Димана. *Читалищата в София са в една много конкурентна среда*. <http://focus-news.net/opinion/0000/00/00/19645/> (преузето 11.12.2019)
3. *Български исторически архив*. http://www.nationallibrary.bg/wp/?page_id=256 (преузето 11.1.2021)
4. *Български тълковен речник*. <http://www.t-rechnik.info/home/search> (преузето 18.11.2019.)
5. Велев, Венцислав. *Съюзът на народните читалища и неговите председатели*. <https://www.academia.edu/Съюзът-на-народните-читалища-и-неговите-председатели> (преузето 17.11.2019.)

6. Граовац, Срђан. *Српско-бугарски рат 1885. године – узроци историјског неспоразума*. <https://www.kcns.org.rs/agora/srpsko-bugarski-rat-1885-godine-uzroci-istorijskog-nesporazuma/> (преузето 21.8.2021)
7. Дедијер, Јевто. *Стара Србија: географско и етнографска слика 1912*, <https://docplayer.org/91302197-Dr-jevto-dedijer-stara-srbija-geografska-i-etnografska-slika-1912.htm> (преузето 21.8.2021)
8. Димитров, Марко Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919-1939. <https://csii.bg/wp-content/uploads/2020/01/DRZHAVATA-I-IKONOMIKATA-V-BLGARIYA-1919-1939.pdf> (преузето 10.1.2021)
9. *Да надзърнем в стаята на Вазов и в кабинета на Пейо Яворов*. <http://www.desant.net/show-news/37239> (преузето 18.01.2017.)
10. Демографија Србије, https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Демографија_Србије#Попис_становништва (преузето 12.09.2021)
11. *Закон за народните читалища*. <http://www.eui.eu/Projects/InternationalArtHeritageLaw/Documents/NationalLegislation/Bulgaria/80zakonchitalishta.pdf> (преузето 7. 11. 2019).
12. Захаријев Василев, Боян. *Българското читалище – роля, позиция, бъдеще*. http://ncf.bg/wp-content/uploads/2013/07/analiz_chitalishta_b.pdf (преузето 15.12.2019.)
13. Историја школства у Србији. https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Историја_школста_у_Србији (преузето 12.09.2021)
14. Кратка история. <https://web.archive.org/web/20100310193443/http://cl.bas.bg/za-centralna-biblioteka-1/history-bg> (преузето 29.9.2021)
15. *Културни и творчески дейности организирани от читалищата по области*. <http://www.nsi.bg/bg/content/3707/читалища> (преузето 09.12.2015)
16. Леонидов, Румен. *Премълчаните дневници на Стилиян Чилингиров*. <https://kibea.net/press/2024> (преузето 12.01.2017)
17. *Мемориален кабинет Стилиян Чилингиров*. <http://nlmuseum.bg/index.php/filiali/memorialen-kabinet-stiliyan-chilingirov> (преузето 13.01.2017.)
18. Мидић, Далибор. *Пиротска митрополија (1761- 1878)* <http://eparhijaniska.rs/епархија-uvod/2015-06-24-21-49-51> (преузето 28.11.2018)

19. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – История в периода 1878-1953. https://nationallibrary.bg/wp/?page_id=96 (преузето 12.01.2017.)
20. Начало на българското възрождане. Зараждане на националноосвободителната идеология - Паусий Хилендарски и Софроний Врачански, <http://history.kabinata.com/themes/12.htm> (преузето 20.11.2019.)
21. Неделкович, Славиша. Косово и Метохија у плановима бугарске пропаганде (1870–1878). http://serbianstudies.weebly.com/uploads/2/6/6/1/26612077/4.2._srpske_studije_4.pdf
22. Ньойски мирен договор от 1919 година. https://bg.wikisource.org/wiki/Ньойски_мирен_договор_от_1919_година (преузето 12.4.2020)
23. Преглед на читалища. http://chitalishta.com/index.php?&act=community&do=list&special=1&&sql_which=3560; (преузето 29.04.2020)
24. Prva niška gimnazija „Stevan Sremac” <https://sr.wikipedia.org/sr-el/Прва-нишка-гимназија-Стеван-Сремац> (преузето 13.02.2021)
25. Регистър на народните читалища, <http://chitalishta.com/?act=regions&do> (преузето 06.12.2019)
26. Стара Србија. https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Стара_Србија, (преузето 18.01.2021)
27. Гордана Стокић Симончић „Како се рађало цивилно друштво:уз друго издање„Читалишта у Србији у хіх веку“ др Десанке Стаматовић” <http://www.citaliste.com/knjige/1/goca.pdf> (preuzeto 12.01.2021)
28. Стилијан Хаджидобрев Чилингиоров. <http://archive.li/cXF8w> (преузето 13.01.2017.)
29. Стилијан Хаджидобрев Чилингиоров. <http://busols.com/~jivko/chilingirov/bio.html> (преузето 14.01.2017.)
30. Създаване на Съюза на народните читалища. <http://unionchitalishta.eu/istoria> (преузето 07.11.2019)
31. Съюза на народните читалища. <http://unionchitalishta.eu> (преузето 09.01.2016)
32. Универзитетска библиотека <http://www.unilib.rs/o-nama/istorijat/istorija-biblioteke/> (преузето 12.02.2021)
33. Централна библиотека на БАН. https://www.bas.bg/?page_id=3204 (преузето 29.9.2021)

34. *Читалище*. <https://bg.wikipedia.org/wiki/Читалище> (преузето 06.12.2019)
35. Янкова, Иванка. *Огнища на духовна пробуда: изгревът на светлината по българските земи*. http://bgv.unibit.bg/pdf/yankova_ognishta.pdf (преузето 28.11.2019.)

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ 1 – Статут Царибродског градског читалишта

ПРИЛОГ 2- Правилник о раду Царибродског читалишта - „Из читалището“
Нишава, Год. 2, бр. 32 (1910): 2

ПРИЛОГ 3 – Записник начелника штаба Друге бугарске армије, потпуковника Влчева и чланови комисије, о пронађеним књигама у згради Нишке гимназије од 11. новембра 1915. - БКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 11

ПРИЛОГ 4 – Записник о примопредаји заплених библиотека од 23. децембра 1915. - БКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 39

ПРИЛОГ 5 – Извештај М. Тихова од 11. јануара 1916. који је поднео министру Народне просвете (одељење културних установа) - НБКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 30

ПРИЛОГ 6 – Записник бр. 5 са седнице Комисија за сређивање српских библиотека одржане 8. септембра 1916. - НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 197

ПРИЛОГ 7 – Записник бр. 5 са седнице Комисија за сређивање српских библиотека одржане 25. октобра 1916. - НБКМ- БИА- НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 224

ПРИЛОГ 8 – Записник бр. 5 са седнице Комисија за сређивање српских библиотека одржане 28. октобра 1916. - НБКМ- БИА- НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 243

ПРИЛОГ 9 – Извештај бр. 283 од 5. јула 1919. Стилијана Чилингинова достављен Министру народне просвете Бугарске - НБКМ- БИА- Ф. 35², а. ј. 7, лист 231, 232, 233

ПРИЛОГ 10 - Допис Краљевске српско-хрватско-словеначке мисије бр. 2033 од 1. августа 1921. - НБКМ- БИА- Ф. 35², а. ј. 7, лист 277 и 278

ПРИЛОГ 1

Статут Царибродског градског читалишта

Архива Народне библиотеке „Детко Петров“ Димитровград

СТАТУТ ЦАРИБРОДСКОГ ГРАДСКОГ ЧИТАЛИШТА

ГЛАВА 1

ЦИЉ ЧИТАЛИШТА

Члан 1 – Циљ читалишта је да доприноси развоју и одржању умних интересовања, како њених чланова, тако и у друштву.

Члан 2 – Средства за постизање ових циљева су:

- а) издржавање библиотеке са читаоницом
- б) приказивање позоришних представа, одржавање књижевних вечери и др.
- в) одржавање јавних предавања
- г) издавање и пласман разних књига корисног садржаја.

ГЛАВА 2

ЧЛАНОВИ ЧИТАЛИШТА

Члан 3 – Свако ко прихвати и придржава се овог Статута може бити члан читалишта.

Напомена: Ко жели да буде члан читалишта треба лично да се упише и да претходно уплати месечну чланарину.

Члан 4 – Сваки члан је дужан да редовно уплаћује месечну чланарину од 20 стотинки.

Напомена: Ако неко три месеца узастопно не уплати чланарину, брише се из списка чланова, а на основу решења управе.

ГЛАВА 3

УПРАВЉАЊЕ ЧИТАЛИШТЕМ

Члан 5 – Пословима у читалишту руководи петочлана Управа. Председник је по правилу градоначелник (кмет). Тајним гласањем бирају се остали чланови, који после између себе бирају потпредседника, секретара, благајника и библиотекара.

Напомена: У случају да неко из Управе престане да буде њен члан, замењује се једним од следећих чланова који је имао највећи број гласова.

Члан 6 – Дужности управе су:

а) да се стара о добром раду читалишта, предузимајући разне мере за његов напредак

б) да позива чланове на редовне (годишње) и ванредне састанке

в) да на годишњој скупштини даје писмени извештај о раду.

Члан 7 – По писменом захтеву председника Управа треба да се састаје најмање једанпут месечно.

Члан 8 – Ако неки члан управе неоправдано одсуствује три пута узастопно са састанка, он се удаљује из Управе и замењује се следећим који има највише гласова.

Члан 9 – Одлуке Управе се усвајају већином гласова; у случају једнаког броја гласова, председник има одлучујућу реч.

Члан 10 – Дужности председника су: да сазива и води састанке чланова читалишта и чланова Управе; да контролише рад чланова Управе и води рачуна о записницима са састанака Управе.

Члан 11 – Секретар води и потписује дописе и води записнике са састанака Управе.

Члан 12 – Благајник је дужан да води тачан списак чланова, да прикупља чланарину и прима све приходе читалишта, да издаје признанице за уплаћен новац и исплаћује рачуне које су потписали председник и секретар.

Напомена 1: Благајник код себе не може да држи више од педесет лева. Остале суме уплаћује у месну штедионицу, одакле може да их подигне на основу овлашћења Управе.

Напомена 2 : Благајник даје личну писмену гаранцију од стране два гаранта на суму од 20 лева, која се чува у општинској управи.

Члан 13 – Библиотекар је дужан да води списак свих ствари, књига и часописа и да издаје књиге члановима библиотеке најмање два пута недељно.

ГЛАВА 4

СКУПШТИНЕ

Члан 14 – Скупштине могу бити редовне (годишње) и ванредне.

Члан 15 – Редовне Скупштине се сазивају једанпут годишње, јануара месеца, да се размотри извештај старе управе и да се изабере нова.

Напомена: При избору Управе право гласа имају само они чланови који су најмање два месеца били редовни чланови и уплатили чланарину.

Члан 16 – Ванредне Скупштине се сазивају када Управа нађе за сходно, или то писмено затражи најмање четвртина чланова.

Члан 17 – На редовне скупштине чланови се позивају позивницом, која се уручује недељу дана пре дана одређеног за седницу, а за ванредну према потреби.

Члан 18 – Седнице се отварају тачно у време означено на позивници. Седнице су пуноважне ако њима присуствује више од половине чланова.

Напомена: Ако до времена одређеног за седницу не дође потребан број чланова, а на основу претходног члана, чека се један сат. После тог времена Скупштина се отвара и њене одлуке су пуноважне, без обзира на то колики је број присутних чланова.

ГЛАВА 5

БИБЛИОТЕКА

Члан 19 – Библиотека се отвара најмање два пута недељно да би се члановима издавале књиге, а читаоница је отворена стално и приступачна је свакоме.

Члан 20 – Књиге потребне за библиотеку бира и купује Управа.

ГЛАВА 6

ПРИХОДИ ЧИТАЛИШТА

Члан 21 – Читалиште скупља приходе од: чланарине, позоришних представа и забава, добровољних прилога и средстава Владе и општине.

ГЛАВА 7

ОПШТЕ ОДРЕДБЕ

Члан 22 - Читалиште има свој печат округлог облика с натписом „Царибродско градско читалиште“, а у средини је књига окружена зрацима.

Члан 23 – Годишња слава читалишта су Духови (Педесетница-Тројице).

Члан 24 – У случају да читалиште прекине са радом, књиге и ствари се предају школској библиотеци, а новац Земљорадничкој банци, с обавезом да све буде враћено првом читалишту које буде отворено у Цариброду.

Члан 25 – Статут, сем његових циљева, може да се мења уз сагласност две трећине чланова.

Члан 26 – Кућни ред Царибродског градског читалишта уређује се посебним правилницима.

Члан 27 – Овај Статут ступа на снагу 1. јануара 1898. г. Измене Статута ступају на снагу након њиховог усвајања.

Град Цариброд, 1. децембар 1902. године

Чланови Управе:

Председник: Хр. З. Кирићев

Потпредседник: Т. Манов

Секретар: Ст.А.Цацов

Благајник: Г. Златанов

Библиотекар: Ел. Виденов

ПРИЛОГ 2.

Правилник о раду Царибродског читалишта „Из читалишћето“ *Нишава*, Год. 2, бр. 32 (1910): 2

Чл. 1. Читаоница је доступна свима без разлике на држављанство и пол. Млађима од 10 година је забрањено да посећују читаоницу.

Чл. 2. Читаоница је отворена од 8 часова ујутру до 8 увече.

Напомена: Читаоница је затворена целог дана 1. јануара, на Велики петак и Велику суботу, првог дана Ускрса, 24. и 25. децембра (Божић).

Напомена: На посебној табли у читаоници је окачен списак са часописима и новинама које се добијају током године по решењу управе.

Чл. 3. Забрањено је да се посетиоци групно окупљају око столова у читаоници, да разговарају, гласно да читају, да пуше дуван, да плјују по даскама, неприлично да седе, да шврљају по новинама и часописима, да премештају књиге по столовима и да их гужвају и цепају. Забрањено је у читаоници уносити алкохол.

Чл. 4. Изложене по столовима новине и часописи не смеју да се износе из читаонице.

Чл. 5. Сваки члан управе обавезан је да љубазно опомиње посетиоце да поштују ред у читаоници, а ако има посетилаца који настављају да нарушавају ред у њој, о томе се обавештава управа.

Напомена: У њиховом осуству о реду у читаоници брине запошљени у читалишту.

ПРИЛОГ 3

Записник начелника штаба Друге бугарске армије, потпуковника Влчева и чланови комисије о пронађеним књигама у згради Нишке гимназије од 11. новембра 1915. - БКМ- БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 11

НБВН
 фонд № 35
 арх. сл. 593
 л. 44

ПРОТОКОЛЪ

Днесъ 11-й Ноември 1915 година Комисијата назначена
 отъ Началника Штаба на 1-а Отдѣлна армия въ сѣставъ: Прѣсѣда-
 тель Майоръ Левчански и членове: Санитарния Поручикъ Жейковъ,
 Поручикъ Миховъ, археолога Д-ръ В.Филевъ и етнографа Ст.Л.Ко-
 стевъ са събра въ мъжката гимназия въ гр.Нишъ и пристъпи къмъ
 запечатването на сандѣцитѣ, съдържащи книги отъ Наредната и Уни-
 верситетската библиотека въ гр.Бѣлградъ.

Комисијата намѣри СТО СЕДЕМДЕСЕТЪ И ЕДИНЪ /171/ сандѣ-
 ци намиращи се въ двѣ стаи - въ едната 102, а въ другата 70, а
 единъ черенъ пѣтнички сандѣкъ съ счупенъ куфаръ безъ сигнату-
 ра, носящи слѣднитѣ знаци:

С Т А Я М А.

1/ Н.Б. Е.21.	17/ 7.Н.Б.с	33/ Н.Б. с.40	47/ Н.Б. Е.12	60/ Н.Б.200
2/ Н.Б. Е.48	18/ Н.Б. А.4	34/ Н.Б.9	48/ Н.Б. Е.3	61/ Н.Б. Е.13.
3/ Н.Б. с.39	19/ 11.Н.Б.с	35/ Н.Б. Е.31	49/ 4.Н.Б.	62/ Н.Б. Д.
4/ Н.Б. Е.25	20/ П.К.2	36/ Н.Б. Е.39	50/ Н.Б.40	63/ Н.Б.34
5/ Н.Б.28 Д.	21/ Н.Б.15 Д.	37/ Н.Б. Е.32	51/ Н.Б.	64/ Н.Б.44
6/ Н.Б. 41 с.	22/ Н.Б.39 Д.	38/ Н.Б. Е.50.	52/ Н.Б.38	65/ Н.Б. 43 с.
7/ 1.Н.Б. с.	23/ 10.Н.Б. с.	39/ Н.Б. Е.26	53/ Н.Б.48	66/ Н.Б. Е.10
8/ с.2.Н.Б.	24/ Н.Б. Е.33	40/ Н.Б. Е.45.	54/ Н.Б.	67/ Н.Б....
9/ Н.Б. Е.43	25/ Н.Б.30. Д.	41/ Н.Б. Е.42	55/ Н.Б.	68/ Н.Б.43
10/ 2.Н.Б. Д.	26/ Н.Б. 46 с.	42/ Н.Б.41 Д.	56/ Н.Б.	69/ Н.Б.
11/ Н.Б.50. Д.	27/ Н.Б.29 Д.	43/ Н.Б. Е.16	57/ Н.Б.	70/ Н.Б.35
12/ Н.Б.38. с.	28/ Н.Б. Нов. Д.	44/ Н.Б. Е.9	58/ Н.Б.	71/ Н.Б.
13/ Н.Б.42 Д.	29/ Н.Б. В.К.и Нов.	45/ Н.Б.31 Д.	59/ Н.Б.	72/ Н.Б.2
14/ Н.Б. с.36	30/ Н.Б. К. 3 Нов.	46/ 9.Н.Б.	60/ Н.Б.	73/ Н.Б.37
15/ Н.Б. с.37	31/ Н.Б. Д.11	47/ Н.Б.	61/ Н.Б.	74/ Н.Б.47
16/ Н.Б. Д.21	32/ Н.Б. с.50	48/ Н.Б.	62/ Н.Б.	

75/ Н.Б.33 ..D.	80/ Н.Б. Е.30	85/ Н.Б. Е 15	90/ Н.Б. Е 7.	95/ Н.Б. Е 10	100/ Н.Б. ..F.28
76/ Н.Б. ..F.8.	81/ 3 Н.Б. ..D..	86/ Н.Б. Е 47	91/ Н.Б. Е 11	96/ Нов.Н.Б. Б.	101/ Н.Б.
77/ Н.Б. С.45	82/ Н.Б. ..F.31	87/ Н.Б. Е 14	92/ Н.Б. Е 3	97/ Н.Б. ..F.5	102/ Н.Б.
78/ Н.Б. ..F.6	83/ Н.Б. Е 29	88/ Н.Б. ..F.22	93/ Н.Б. Е 34	98/ Н.Б. Е 40.	102/ Н.Б. ..F.5
79/ Н.Б. Е.24.	84/ Н.Б. ..F.1	89/ Н.Б. ..F.7	94/ Н.Б. Е 20	99/ 6 Н.Б.D..	

Комисията слѣдъ като намѣри всички сандѣци въ тая
стая здрави, обви ги съ канапъ и скрѣпи съ по единъ печатъ на
Щаба на 1-а Отдѣлна армия.

С Т А Я Н Б.

1/ 5 Н.Б.	15/ 71 Н.Б.	32/ У 13	48/ У 34	60/ У 2
2/ 6 Н.Б.	16/ У 43	32/ У 11	49/ У 33	61/ У 2
3/ Н.Б. 13	17/ У 10	33/ У 16	50/ У 33	62/ У 19У
4/ 7 Н.Б.	18/ У 49	34/ У 17	51/ У 5.	63/ У 26
5/ 4 Н.Б.	19/ У 47	35/ У 22	52/ У 28	64/ У 7
6/ Е.35	20/ У 61	36/ У 39	53/ У 28	65/ У 7
Н.Б.	21/ У 21	37/ У 48	54/ У 58	66/ У 18
7/ 79 Н.Б.	22/ У 27	38/ У 36	55/ У 50	67/ У 30
8/ 81 Н.Б.	23/ У 52	39/ У 54	56/ У 50	68/ У 30
9/ У 46	24/ У 42	40/ У 35	57/ У 45	69/ У 41
10/ Н.Б.13	25/ У 6	41/ У 12	58/ У 23	70/ У 25
11/ 1001 Н.Б.	26/ У 32	42/ У 14	59/ У 23	71/ У 25
12/ Н.Б.22	27/ У 24	43/ У 10	60/ У 37	72/ У 4
13/ Н.Б.С.	28/ У 9	44/ У 44	61/ У 40	73/ У 53
47	29/ У 38	45/ У 20	62/ У 40	74/ У 53
14/ Н.Б. 27	30/ У 29	46/ У 3	63/ У 31	75/ У 31
31/ У 13	47/ У 15	64/ У 8	76/ У 8	77/ У 8

Комисията слѣдъ като прѣгледа всички сандѣци въ тая
стая намѣри 67 отъ тѣхъ напълно здрави, които обви съ канапъ и
подпечати съ по единъ печатъ на 1-а Отдѣлна армия.

Останалитѣ три намѣри поврѣдени, а именно:

33
523
12

1/ Сандъкъ У 54 стрешенъ безъ капакъ, съдържащъ раз-
ни минерали, който остави неподпечатанъ;

2/ Сандъкъ У 4 съ нездравъ капакъ, който обви съ ка-
напъ и подпечати съ три печати и

3/ Сандъкъ " ПЖТНИШКИ САНДЪКЪ " съ разбитъ куфаръ и
отворенъ; който затвори, обви съ каналъ на кръстъ и подпе-
чати съ единъ печатъ.

Настоящиятъ протоколъ се състави въ три еднообразни
екземпляри.-

гр.Н И Ш Ъ
11 Ноемврий 1915 г.

ПРЪДСЪДАТЕЛЪ:МАЙОРЪ

S. Ivanov

Сан.Перучикъ:

M. Ivanov

Перучикъ:

H. Muxov

Ч Л Е Н О В Е:

Археологъ :

Dr. P. L. Andonov

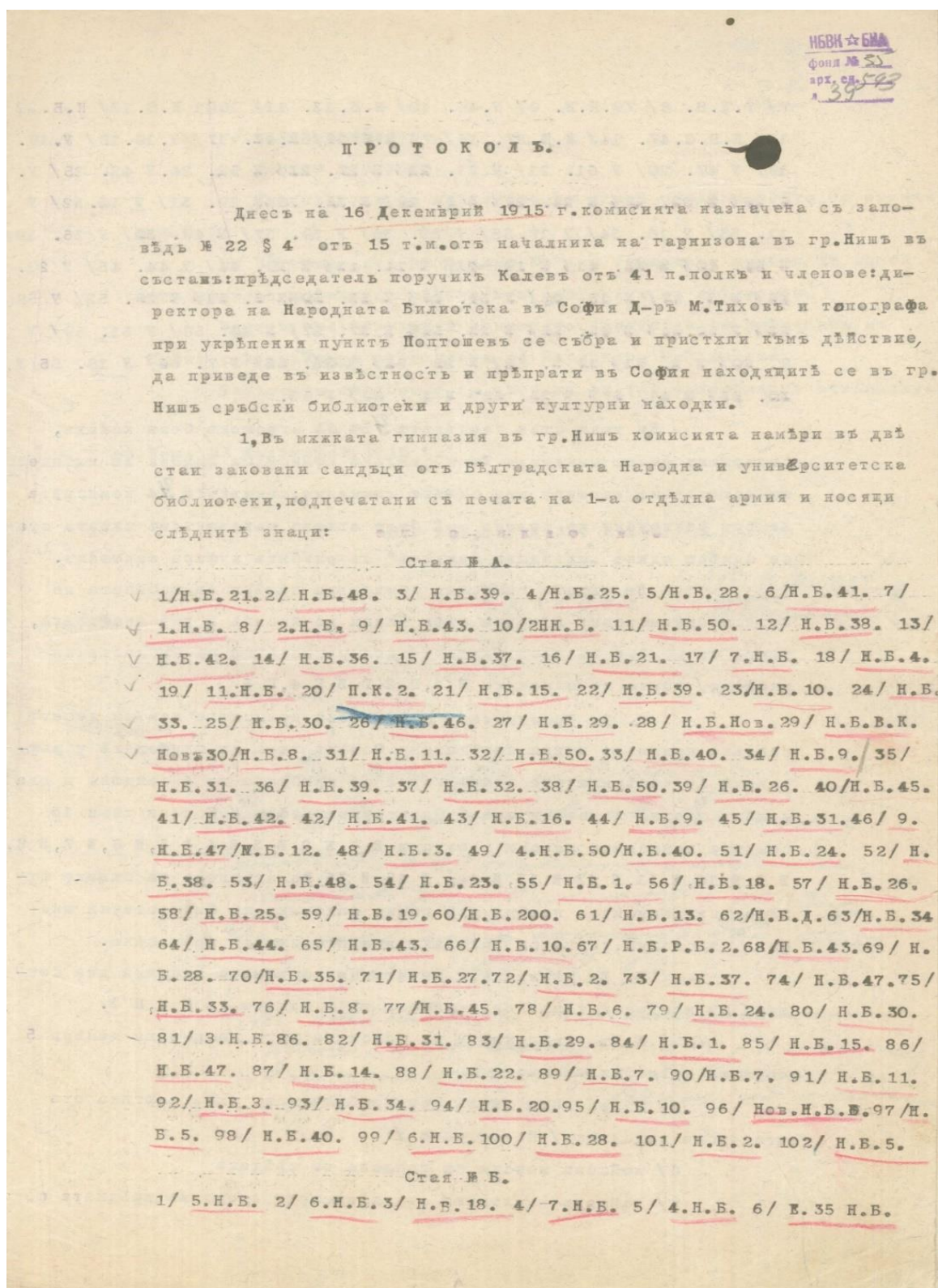
Етнографъ :

Ant. Koyov

*Заб. № 32 въ стая № 75 е разликъ
отъ комисията, понеже се повтаря два пъти*

ПРИЛОГ 4

**Записник о примопредаји заплениених библиотека од 23. децембра 1915. - БКМ-
БИА - Ф. 35, а. ј. 593, лист 39**

7/ 7.Н.Б. 8/ 79.Н.Б. 9/ У.46. 10/ Н.Б.13. 11/ 1001 Н.Б.12/ Н.Б.22
 13/ Н.Б.С.47. 14/ Н.Б.27. 15/ 71 Н.Б.16/ У.43. 17/ У.10.18/ У.19.
 19/ У 47. 20/ У 61. 21/ У 21. 22/ У 27. 23/ У 52. 24/ У 42. 25/ У.
 6.26/ У 32. 27/ У 24. 28/ У 9. 29/ У 38. 30/ У 29. 31/ У 14.32/ У
 11. 33/ У 16. 34/ У 17.35/ У 22. 36/ У 39. 37/ У 48. 38/ У 36. 39/
 У 54. 40/ У 35. 41/ У 12. 42/ У 14. 43/ У 10. 44/ У 44. 45/ У 20.
 46/ У 3. 47/ У 15. 48/ У 34. 49/ У 33. 50/ У 5. 51/ У 28. 52/ У 58
 53/ У 50.54/ У 45. 55/ У 23. 56/ У 37. 57/ У 40. 58/ У 31. 59/ У
 8. 60/ У 2. 61/ 19 У. 62/ У 26. 63/ У 26. 64/ У 7. 65/ У 18. 66/ У
 30. 66/ У 41. 67/ У 25. 68/ У 4. 69/ У 53.

Въ тази стая сандъкътъ У54 бѣ строенъ, безъ калакъ,
 съдържащъ разни минерали.Този сандъкъ комисията прибора въ кабинета
 по естествена история при сжщата гимназия;сандъкътъ У4 комисията
 намѣри разкованъ, не пълненъ,той биде отново закованъ;въ сжщата стая
 се намѣри единъ „лхтински сандъкъ“ съ разбитъ куфаръ закованъ.

Въ сжщата гимназия комисията намѣри въ кабинета по
 естествена история и други стая книги по маситѣ и изъ шкафоветѣ,
 които тя прибора въ петъ сандѣка/ долни половини на библиотечни
 шкафове/,които се означиха Г 1,Г 2,Г 3,Г 4,Г 5.

2. Въ Еронимовата Библиотека комисията намѣри десетъ
 сандѣка пѣдни съ книги,незаковани.Освѣнъ това въ шкафоветѣ и раф-
 товетѣ се намѣриха още книги,които се прибораха въ 4 сандѣка и два
 долая /долни половини отъ библиотечни шкафове/.Всички тѣзи 16
 сандѣка комисията закова изначи Е 1,Е 2,Е 3,Е 4,Е 5,Е 6,Е 7,Е 8,
Е 9,Е 10,Е 11,Е 12,Е 13,Е 14, Е 15,Е 16.Въ зданието на сжщата би-
 блиотека комисията намѣри двѣ горни половини на библиотечни шка-
 фове съ стѣкла,които се заковаха и пригодиха за прѣнасяне.

3. Въ държавната печатница комисията намѣри два сан-
 дѣка съ намѣрени тамъ книги,закова ги изначи съ П 1,П 2.

4.Въ помещението на Балоната рота комисията намѣри 5
 картини прѣдставляващи:

а/ стара жена съ лотариенъ билетъ въ рѣка,картина отъ
 италиански художникъ/ не се чете /.

б/ пейзажъ морски съ гондола по срѣдата

в/ пейзажъ — планина съ склонове и езеро въ прѣдната част

г/ мъжки портретъ

д/ дамски портретъ.

Тия картини се опаковаха въ единъ сандъкъ, който се обозначи съ К 1.

5/ Въ градината на стария Конакъ комисията намѣри 13 части отъ мраморния фонтанъ обковани и пригодени за прѣнасяне.

Всички тия материали комисията нареди да се прѣнесатъ въ София чрезъ вагони адресирани до Народната Библиотека.

Настоящия протоколъ се състави въ три еднообразни екземпляри.

гр.Нимъ 23 Декемврий 1915 г.

П Р ъ д с е д а т е л ь :

Ч л е н о в е :

Съставенъ е оригинален
Нимско протоколъ: въ 10 и 6
модъ № 43 отъ които е описан
сандъкъ У10, виденъ У11; и 4
У26 отъ които е описан два сандъка
модъ отъ които № 62 и 63
181 новия мотва 81 и 65 описан в оригинален
нимско, а отъ виденъ наградилъ 7 Н. 65 е описан
2 отъ които отъ отъ които № 4 и 7, които са
составилъ е описан само веднажъ отъ отъ отъ
№ 4.

ПРИЛОГ 5

Извештај М. Тихова од 11. јануара 1916. који је поднео министру Народне просвете (Одељење културних установа) - НБКМ- БИА - Ф. 35, а.ј. 593, лист 30

М. Н. П.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА.

№ 8
М. I 1916 г.
ГР. СОФИЈА.

До Господина
Министра на Народното Просвешћение.
/ Отдѣление за културнитѣ учрѣжде-
ния /.

РА ПО Р Т Ъ.

Господине Министре,

Въ изпълнение предписанието Ви подъ № 25752 отъ 11.XII 1915 г. честь имамъ да Ви донеса, че възложената ми командировка по служебна работа въ гр. Нишъ изпълнихъ. Благодаря Ви много, за дѣто мене се падна честта да прибера една толкова важна и богата за страната ни придобивка отъ успѣхитѣ на нашата война.

Работата по приемане и прѣнасяне на находящитѣ се въ Нишъ сръбски библиотеки извършихъ по слѣдния начинъ: съ пристигане то ми въ града се прѣдставихъ на коменданта г-нъ Генералъ Тангидовъ, отъ когото поискахъ и нужното съдѣйствие за извършване на възложената ми работа. По негова заповѣдь биде конституирана комисия за приемане и прѣнасяне на сръбскитѣ библиотеки въ съставъ: прѣседателъ Поручикъ Колевъ отъ 41 п. полкъ и членове: директора на Народната Библиотека въ София и ~~Том~~ *Том*ографа при укрѣплення пунктъ Поптошевъ. Като основа по приемането на тия библиотеки ми послужи протокола на комисията при 1-а отдѣлна армия, който свое-врѣменно ми бѣ изпратенъ отъ *Щаба* на същата армия и който носѣхъ съ себе си. По този протоколъ стана приемането на Народната и *Уни*верситетската библиотеки отъ Бѣлградъ, които се намираха въ помещението на Нишката *Мхх* гимназия. Двѣтѣ библиотеки образуватъ 172 сандѣха, здраво обковани и подпечатани съ печата на 1-а отдѣлна армия. Сандѣцитѣ носѣтъ сигнатури *мт* дадени имъ отъ сѣрбитѣ. Комисията не отваря сандѣцитѣ, а ги прие така, както ги намѣри, като рѣши от-варянето и подробното описване на намирянитѣ се въ тѣхъ материали

да стане въ София при окончателното имъ приемане отъ Народната Библиотека.

Въ същата гимназия се намѣриха гимназиалната и училищеската библиотеки, които се наредиха въ 5 сандѣка, заковаха се и пригодиха за прѣдписане.

Въ гр. Нинѣ съществува Нинска Народна Библиотека, наречена „Иеронимова“, на името на нейния основателъ епископъ Иеронимъ. Тази библиотека ми направи впечатление съ своитѣ съчинения, болшинството отъ които сѫ старопечатни книги, ~~недредени~~ сръбски списания и вѣстници, както и много чуждестранни цѣлни съчинения по история, география, етнография и др. Въ нея се намѣриха и ~~до~~ ^{стари} годишници на научни нѣмски и френски списания. Намѣриха се също и нѣколко ~~рѣкописни~~ сръбски ^{сръбоязични} ~~старобългарски~~. Прѣдъ видъ значението на цѣлата тази библиотека наредихъ, тя да се вземе изцѣло; опакова се въ 16 голѣми сандѣци.

Въ държавната печатница намѣрихъ добри запазени съчиненията на Вукъ Караджичъ, послѣдното държавно издание и други нѣкои нови книги, държавни издания. Подбрахъ отъ всички ~~книги~~ по нѣколко тѣла и се опаковаха въ два сандѣка.

Прибраха се също и частитѣ отъ мраморния фонтанъ отъ стария конакъ, които и ^{две} 5 картини, намѣрени въ помѣщенieto на балоната рота, свѣдѣния за които ми бѣха дадени отъ почитаемото Министерство.

Всички тия материали въ 209 сандѣка ^{се катовашиха} ~~комисията нареди да се~~ ^{и така артефакта в Саврий.} ~~катовашиха~~ въ 5 вагона, ~~които вече сѫ въ София.~~

Макаръ и не още отворени и надлежно проучени тия материали сѫ отъ голѣмо значение, защото, прѣдполагамъ, че тѣ съдържатъ най цѣлнитѣ отдѣли отъ Бѣлградската Народна и университетска библиотеки, а именно Balkanika и рѣкописниятъ отдѣлъ, които сравнително сѫ по богати отъ ~~тѣзи~~ ^{тѣзи} при нашата Народна Библиотека. Значението, което нашата Библиотека добива сега съ това увеличение на своя имотъ, най малко се удвоява и смѣя да Ви увѣря, Господине Министре, че Народната Библиотека въ София ще заема по цѣнността на своя имотъ първо мѣсто между Библиотекитѣ на балканскитѣ държави.

При прѣгледждането на библиотекитѣ натъкнахъ се на многобройната и широко разпространявана сръбска повинистическа литература, състояща се отъ отдѣлни брошури съ политическо съдържание, литература тѣй много култивирана въ Сърбия особено въ послѣднитѣ три

години. Всички книги от подобен родъ, следъ като вземахъ нужното число екземпляри, оставихъ въ комендантското управление за унищожаване. Злото, което носи тази макоена често съ отрова противъ насъ литература, ме доведе на мисълта, дали не е нужно, за запазване спокойствието въ новозаетитѣ области, коренното унищожаване на тази литература. Оставени по книжарницитѣ, както имахъ случая да ги виждамъ ^{новобри} ~~ни~~ книги, съдържащи само дива жалба и ^у ~~у~~раза противъ насъ съ наравно тъй опасани, както и оставенитѣ по домоветѣ оржия и муниции.

^{нов редъ} Докато бѣхъ въ Нишъ военнитѣ власти разпоредиха да стане прѣтърсване по къщитѣ, съ цѣль да се прибере всичкото оржие и муниции; при е този случай помислихъ, дали не би трѣбвало да се прѣдприеме и една ревизия по книжарницитѣ, ^{и цѣль} ~~за~~ да се конфискува всичката ^{сръбска} ~~сръбска~~ шовинистическа литература, която само би възбуждала духоветѣ къмъ непокорство и би подържала вредната за ^{Балканск} ~~наша~~ Грандомания, тъй при присѣда на сѣрбитѣ. По този въпросъ конферирахъ съ началника на гарнизонна г-ня Генералъ Тантиловъ, който усвои мисълта ми даде въ по широкъ обемъ да се унищожатъ всички сръбски книги въ заетитѣ отъ насъ области Той ме помоли, съ негово разрѣшение да предприемъ ~~отъ~~ ревизия по книжарницитѣ, ^{за} ~~за~~ да се прибератъ сръбскитѣ книги и да се унищожатъ. Понехе това излизане извънъ ^{рамкитѣ на моитѣ забѣга} ~~рамкитѣ на моитѣ забѣга~~ и, като съобразихъ, че това е същевременно и въпросъ отъ юридическо естество, тъй като книжаритѣ би трѣбвало да се обезщетятъ за отнетитѣ имъ книги, рѣшихъ да докладвамъ по-рано това въ повѣреното ми Министерство, като мисля, че ако ще трѣбва да се взема ^у ~~у~~ какви мѣрки относно сръбскитѣ книги, това би трѣбвало да стане едновременно въ всички градове, за да може, наистина, да се постигне нѣщо цѣлостно и завършено.

^{у населението} При впечатлението, което добихъ за духа и настроението създадени отъ умѣло водената сръбска пропаганда, ^{у населението} ~~у населението~~ моето мнѣние по този въпросъ е: ако не цѣлата сръбска книжнина, то поне шовинистическата имъ литература, която, подържана отъ официалната сръбска властъ, е намѣрила ^{изключително голямо} ~~голямо~~ разпространение, да бѣде, колкото се може по скоро, прибрана отъ рѣшитѣ на населението и унищожена. Така държавата би оградила спокойствието си въ новозаетитѣ области и въ това отношение, което, при значението на „политическата брошура“ въ бивша Сърбия, съвсѣмъ не е за игнориране. Въ замѣна на това, мисля, че

бжде на мѣстото си, почитаемото Министерство на Народното Просвѣ-
щение да направи всичко възможно, за да може въ най късо врѣме
българската книга да намѣри широко разпространение въ новитѣ земи.

Давамъ изразъ на скромното си мнѣние по този въпросъ, като
вѣрвамъ, че и безъ това Министерството на Просвѣщението се е зани-
мавало вече съ него и като мисля, че все пакъ съ непосредствено
виденото бихъ допринесалъ нѣщо за неговото разрѣшение.

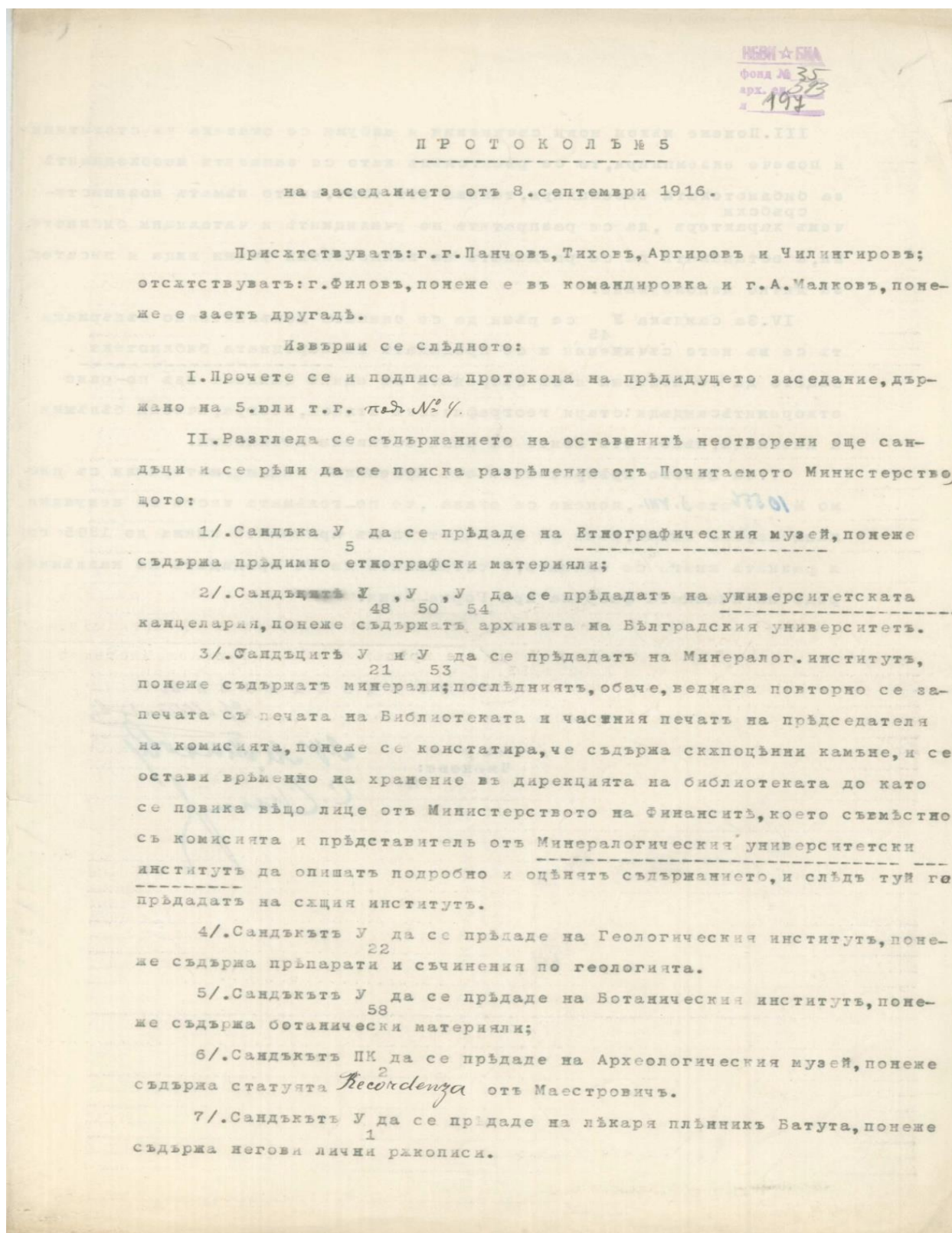
Изградилия при
Прилагамъ при настоящето си и намѣренитѣ нѣколко рапорти
на училищни инспектори отъ бивша Сърбия, съдържащи цѣнни свѣдѣ-
ния за уредбата и състоянието на училищата въ Сърбия и Македония.
Тия рапорти и едно общо изложение за основнитѣ училища въ Сърбия
и Македония, направено отъ заведующия отдѣла за основното образо-
вание при Министерството, намѣрихъ на масата въ кабинета на Мини-
стра на Просвѣщението въ зданието Иеронимовата Библиотека. *Мисля*
че, въ това отношение въ Българска Влада да не е имало погравително министерство
Всичко това като донасямъ до просвѣтното Ви внимание,
моля Ви Господине Министре, да приемете увѣренieto ми въ дълбоката
къмъ Васъ почитъ.

Д И Р Е К Т О Р Ъ:

покази, одобряващите се в рѣш
своето мнѣ.
Dr. M. Ruzic

ПРИЛОГ 6

Записник бр. 5 са седнице Комисија за сређивање српских библиотека одржане
8. септембра 1916. - НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 197

III. Понеже някои нови съчинения и албуми се оказаха въ статитини и повече екземпляри, то се рѣши: слѣдъ като се запазятъ необходимитѣ за библиотеката екземпляри, такива отъ тѣхъ, които нѣматъ новинисти-сръбски ченъ характеръ, да се разпратятъ по училищнитѣ и читалищни библиотеки, а останалитѣ да се раздадатъ на компетентни учени лица и писатели за лично използване.

IV. За сандѣка У⁴⁵ се рѣши да се опишатъ допълнително съдържащитѣ се въ него съчинения и се прѣдадатъ на Народната библиотека. Същото да се извърши и съ сборанитѣ въ единъ сандѣкъ изъ по-рано отворенитѣ сандѣци: стари географически атласи, географически бѣлѣжки и дневници, някои отъ които сѣ били оставени неописани.

V. За наново прѣпратенитѣ отъ арсеналаж книжни материяли съ писмо № 1055⁶ отъ 3. VIII., понеже се оказа, че по-големата частъ сѣ ненужни канцеларски книжа, рѣши се да се отдѣлятъ архивнитѣ книжа до 1885 год. и разнитѣ книги^и се опишатъ, а останалитѣ да се прѣдадатъ по надлѣжний редъ на книжната фабрика при Горна-Баня.

П Р ѣ Д С Е Д А Т Е Л Ъ:

Dr. M. Petrov

Dr. M. Petrov

Членове:

S. Zimov

ПРИЛОГ 7

Записник бр. 5 са седнице Комисија за сређивање српских библиотека одржане
25. октобра 1916. - НБКМ- БИА- НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 224

НБКМ ☆ БИА
фонд № 35
арх. ед. 583
л. 224

ПРОТОКОЛ № 6.

На заседанието от 25 октомври 1916 г.

Присъствуват: г. г. Д-ръ М. Панчовъ, Д-ръ В. Филовъ, Стоянъ
Аргировъ, Чилингировъ, и Илия Стойковъ, делегиранъ като заместникъ
на г. Сотирова. Отсъствуват: г. Д-ръ Тиховъ, понеже е назначенъ за
управителъ въ Скопие.

Заседанието се отвори въ 10 часа и се извърши слѣдното:

- 1/. Прочетоха се протоколитъ № 4 и 5 и се одобриха.
- 2/. г. Председателятъ събщи, че е изпратилъ протоколитъ № 4 и
5 въ Министерството на Народното Просвѣщение и е поискалъ одо-
брение отъ същото на взетитъ рѣшения въ протоколъ № 5. Писменъ
отговоръ не е получилъ, но г. Началникътъ на Културното Отдѣле-
ние устно му е съобщилъ, че рѣшенията се взиматъ само за свѣдѣ-
ния и нѣмало нужда изрично да се одобряватъ. Същото е казалъ и
г-ну Чилингирову. Комисията рѣши, слѣдъ туй, да се събере на 26.
того въ 10 часа прѣдъ обѣдъ, като се повикатъ за същото засе-
данье и г. г. професоритъ Г. Вончевъ и А. Иширковъ и вѣдолице отъ
Министерството на Финанситъ и се извърши разпрѣдѣлението на
оставенитъ неописани материяли, съгласно рѣшенията изложени въ
протоколъ № 5.
- 3/. Пристъпи се къмъ отваряне сандѣцитъ, донесени отъ г. А. П. Сто-
илова изъ Призренско и Придинско, като се покани да присъству-
ва и г. Стоиловъ, за да даде нѣкои упѣтвания по съдържанието имъ.
Отвориха се 5 сандѣка, отъ които единиятъ подъ № , съдържащъ
одеждитъ и короната на Скопския сръбски митрополитъ, съ точния
имъ описъ, залѣпенъ върху капака отъжтрѣ, се прѣдаде по припадлѣж-
ностъ на Директора на Археологическия музей ~~музей~~ на черковния от-
дѣлъ при музея.

Другъ сандѣкъ подъ № , съдържащъ една тепсия, два ки-
лима три големи портрети на сръбски крале и кралици и други
малки портрети на сръбски офицери и войници, се прѣдаде на Ди-
ректора на Етнографическия музей съ право да задържи за музея
прѣметитъ съ етнографска стойностъ, а портретитъ да прѣдаде на
Археологическия музей или Военното Министерство; ако послѣднитъ

ги намиряят за нуждни тимъ-да се унищожатъ.

Останалитѣ три сандѣка, които съдържаха книги отъ Приврекската сръбска семинария, се прѣдадоха на Директора на Народната библиотека за надлѣжно описване.

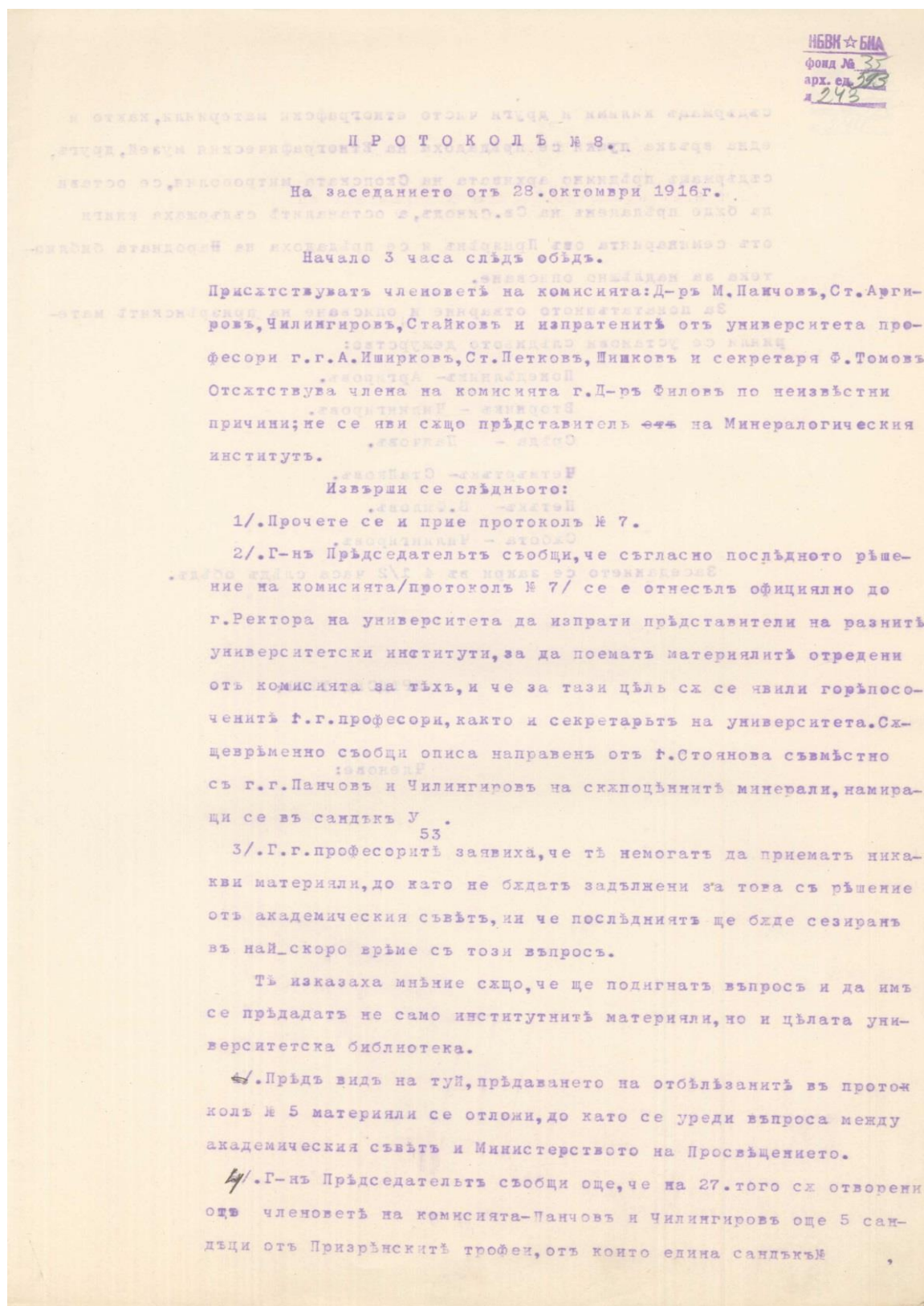
Заседанието се закри въ 12 часа по обѣдъ.-

ПРЕДСЕДАТЕЛЪ: *Dr. Mitrović*

Членове: *Dr. Stanić, Dr. Jovanović, Dr. Petrović*

ПРИЛОГ 8

Записник бр. 5 са седнице Комисија за сређивање српских библиотека
одржане 28. октобра 1916. - НБКМ- БИА- НБКМ- БИА- Ф. 35, а. ј. 593, лист 243

съдържащ килими и други чисто етнографски материали, както и една връзка пушки се прѣдадоха на Етнографическия музей, другъ, съдържащ прѣдимно архивата на Скопската митрополия, се остави да бѣде прѣдаденъ на Св.Синодъ, а останалитѣ съдържаха книги отъ семинарията овъ Призрѣнъ и се прѣдадоха на Народната библиотека за надлѣжно описване.

За понататѣшното отваряне и описване на призрѣнскитѣ материали се установи слѣдното дежурство:

Понеделникъ— Аргировъ.

Вторникъ — Чилингировъ.

Срѣда — Панчовъ.

Четвъртъкъ— Стайковъ.

Петъкъ— Б.Филовъ.

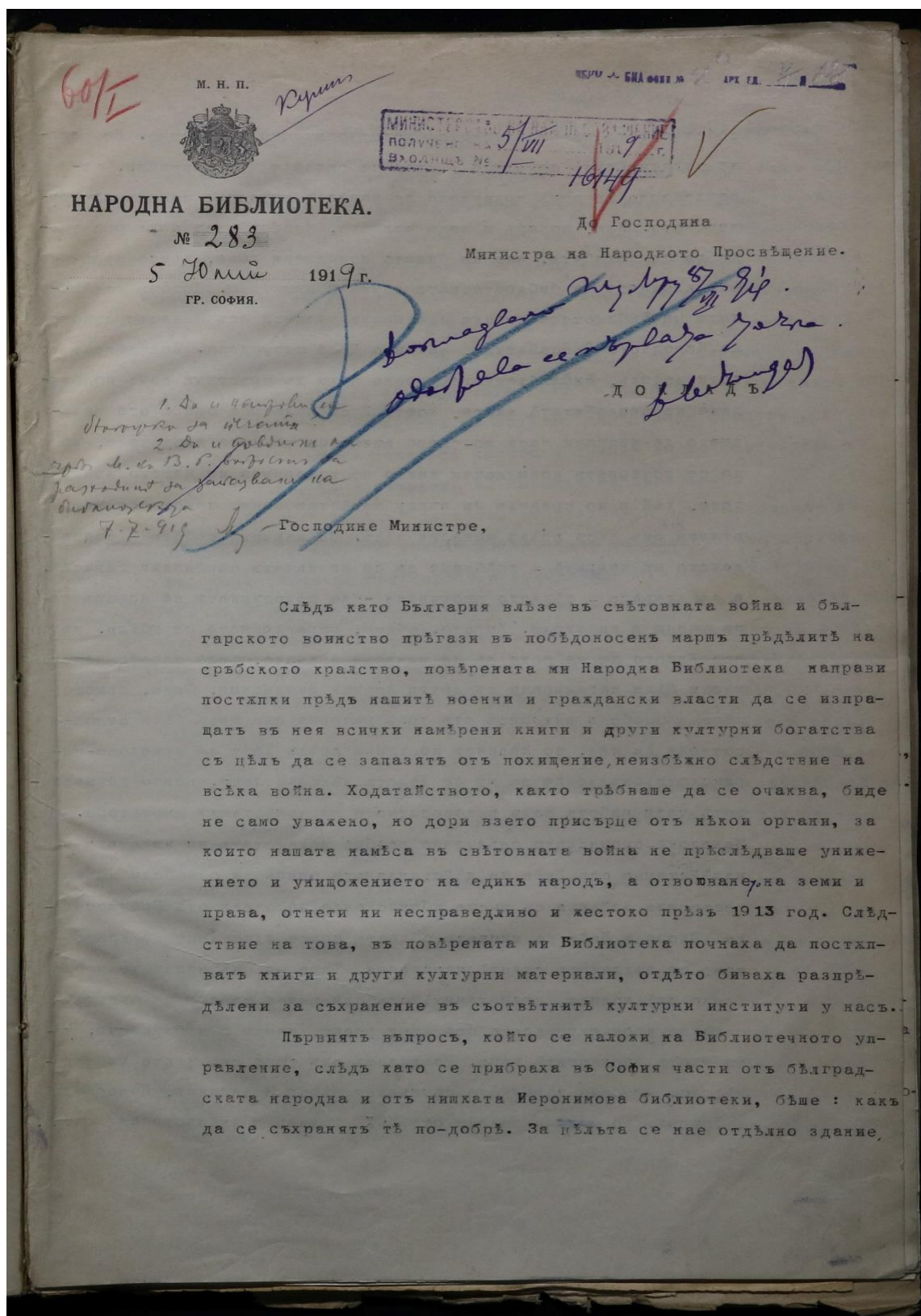
Събота — Чилингировъ.

Заседанието се закри въ 4 1/2 часа слѣдъ обѣдъ.

Членове:

ПРИЛОГ 9

Извештај бр. 283 од 5. јула 1919. Стилијана Чилингинова достављен Министру народне просвете Бугарске - НБКМ- БИА- Ф. 35², а. ј. 7, лист 231, 232, 233

собственост на Славянското благотворително дружество. Но поне-
же ангажиранитѣ отначало 7 стаи се оказаха недостатъчни, уп-
равлението се видѣ принудено да наеме и парадния салонъ на дру-
жеството. Ала, макаръ и подъ покривъ, книгитѣ все пакъ рискува-
ха да се похабятъ, ако не бждатъ подредени така, както налагатъ
изискванията на библиотечната наука и практика. Затова повѣре-
ната ми Библиотека поиска специални кредити отъ Министерството
на Народното Просвѣщение, каквито ѝ се отпуснаха. Подкрѣпена по
този начинъ, Библиотечната управа можа да пристъпи къмъ подреж-
дане на придобититѣ книги, което ѝ се налагаше още и отъ жела-
нието да направи часъ по-скоро възможно тѣхното проучване, за
да се почерпятъ нови данни, както по историята на нашето възраж-
дане, тѣй и по правата ни върху извѣстни земи, завоювани или
отнети отъ насъ прѣзъ миналия вѣкъ. За първата работа - подреж-
дането на книгитѣ - трѣбваше да се назначатъ специални служаци,
а за втората - тѣхното проучване - да се повикатъ на помощъ на-
ши учени и писатели. Когато, обаче, управлението се убѣди, че
последното не ще може да се извърши напълно, било защото нашитѣ
учени бѣха ангажирани съ други научни изучвания, било, защото
нѣмаха особенъ интересъ отъ тази материя или пъкъ бѣха непод-
готвени за нея, то направи постъпки прѣдъ Щаба на македоно-од-
ринското опълчение да му се дадатъ нѣколко лица, които да извър-
шатъ тази работа подъ ръководството на замѣстникъ директора.
Македоно-одринското опълчение разбра важноста на задачата и
издѣйствува отъ Щаба на дѣйствуващата армия да освободи двама
нестроеви войници съ висше образование, посочени отъ Библиотека-
та. Скоро и Щаба на нишката областъ прати едно лице на което
тоже се възложиха следитѣ изучвания. Така че, въ продължение на
близо двѣ години, подреденитѣ сръбски книги можаха да бждатъ
основно проучени, както отъ наши учени, поети и публицисти, та-
ка и отъ поменатитѣ лица. Резултатъ отъ това сѣ, както Ви е из-
вѣстно, не само нѣколкото съчинения върху Македония, Поморавия
и Тракия, но ~~и~~ и повече отъ 100 научни и публицистични статии,

ността да отрича всичко хубаво у другитѣ — какъ да изкаже своитѣ похвали и удивления. Комисията даже се видѣ неволно заставена да признае, че е намѣрила прѣнесенитѣ у насъ книги въ много по-добро състояние, отколкото книгитѣ, оставени въ Бѣлградъ, макаръ грижата за тѣхъ да е била повѣрена отъ австрийскитѣ окупационни власти на чиновници хървати. Нѣдо повече, нѣкои отъ нейнитѣ членове неволно признаха прѣдъ мене и прѣдъ други лица, че съ това залазване и подреждане, библиотечната управа е спасила България отъ 10,000,000 лева, колкото сѣ смѣтали да искатъ сърбитѣ за библиотеката си. Тия свои впечатления членоветѣ на сръбската комисия поискаха да сподѣлятъ и съ други свои сънародници, като доведоха въ отдѣлението за сръбскитѣ книги и лица отъ тѣхното военно прѣдставителство тукъ.

Не де съмнѣние, че всичко това сломи окончателно у тѣхъ охотата да гледатъ отгорѣ на българскитѣ чувства къмъ чуждитѣ вещи. А когато имъ прѣдставихъ приблизителната сума на изживенията отъ наша страна за сръбската библиотека, тѣ останаха потресени. У тѣхъ даже се зароди идеята да изплатятъ сторенитѣ разноси като изразъ на благодарностъ къмъ българската държава. Сждитѣ великолѣпни впечатления доби и прѣдставителътъ на смѣсената сръбско-българска комисия Френския полковникъ Нелтнеръ, въ чистото присѣствие трѣбваше да се уговори начинътъ на прѣдаването.

По тоя въпросъ — като искахъ да залазя извѣстни форми, които за излишенъ лхтъ биха дошли да подчертаятъ изразеното вече отъ сръбската комисия признание, че ние сме донесли библиотеката имъ въ София не съ цѣлъ да я обсебимъ, а да я съхранимъ, — азъ поискахъ да бъдатъ запечатани зашитѣ съ френски печатъ, а лично отъ г. Прѣседателя г. полковникъ Нелтнеръ, а не съ сръбски. Български печатъ бѣше невъзможно да се употреби, защото искахъ да прѣдамъ по-нататъшната отговорностъ за библиотеката на сръбската комисия, която остави, тоже по мое искане, нароченъ свой човѣкъ за пазителъ. За констатираното се съставиха два протокола отъ 16 априлъ т. г., подписани — единътъ отъ директора на Бѣлградската народна библиотека

установяващи по неоспоримъ начинъ правата ни надъ поменатитѣ земи.

Въпросното сръбско богатство се подреждаше отдѣлно отъ нашето и продължаваше да съществува прѣзъ всичкото врѣме на съхранението му отъ насъ подъ името "сръбска библиотека". Това показва най-добрѣ, че на него не се е гледало като на трофей, а като на сбирка, прѣдзначена да се прѣдаде въ порядѣкъ на нейния собственикъ. Като подобна сбирка фигурира той и въ бюджета, дѣто въ § 33 сѣ прѣдвидѣни необходимитѣ за подържането и подреждането му суми. Ако не се е гледало на това богатство така, нѣмаше защо да се държи отдѣлно и да се подържа съ отдѣлно опредѣлени сръдства, когато можеше лесно да се смѣси съ нашето и сумитѣ да се прѣдвидятъ въ общия бюджетъ на повѣрената ни Народна Библиотека.

Но това отдѣлно държане, подреждане и администриране на сръбската библиотека излизе доста скъпо на българската държава. Въ продължение на три години и половина – отъ ноември 1916 до 20 юни 1919 год. – то коштува безъ командировачнитѣ издвинения за пратения персоналъ да прибере части отъ Бѣлградската народна и цѣлата Иеронимова библиотеки въ Нишъ, както и безъ разноснитѣ за сандѣци, гвоздѣ, прислуга, прѣвозъ и пр. – всичко 55,238.62 лева. Ако се притурятъ непрѣсѣтливитѣ разходи, точната цифра на които може да знае Министерството и, които не сѣ по-малко отъ 2000 лева, то ще получимъ кръгло сумата 57,000 лева. Означенитѣ 55,238.62 лв. сѣ похарчени по пера прѣзъ казания периодъ така: 29,128.05 лева за надници на персонала, 17,285.67 лв. за наскъ на здакнето, 4405.35 лв. за рафтове, 4233 за отопление и 186.55 лв. за осветление.

Ето защо, сръбската комисия, поканена отъ насъ съ ратортъ № 384, отъ 11 декември 1918 г. въ съставъ: директорътъ на Бѣлградската библиотека Ионъ Томичъ, проф. Васичъ и проф. Ерделановичъ остана изненадана отъ това, което намѣри. Отначало, прѣди да види количеството и подредбата на книгитѣ, сръбската комисия се държа доста аргантно, но когато се почувствува опровергана въ своитѣ очаквания, тя не знаеше – въпрѣки пословичната сръбска скло-

Иованъ Токичъ - за книгитѣ, и другѣ отъ проф. Д-ръ Иованъ Ърделовичъ за сандѣцитѣ съ университетски материали и архиви. И двата тѣх протокола се приподписани отъ полковникъ Нелтнера. Така запечатаани, книгитѣ и другитѣ материали, пратени отъ мудар, стояха до 20 май, когато се пристъпи къмъ прѣдаването имъ. Печатитѣ се скъсахъ лично отъ г. полковникъ Нелтнера. Само за изключение на четитѣ отъ стан № 6 и 7 бѣше надлежно и писмено уведомяване на неговия адютантъ. При отварянето на стантѣ се съставиха протоколи, установяващи цѣлостта на печатитѣ и наличието на съхраненото богатство. Прѣдаването започна на 22 май и трая до 20 юни. То стана като се държеше отъ наши чиновници списъкъ за броя на книгитѣ и отдѣлнитѣ материали. Отъ тоя списъкъ се вижда, че ние сме прѣдали на г-на А. Майзнера, пазителъ на Вѣлградската народна библиотека, 35,604 подвързани и 31,425 неподвързани тома и 377 разни напки съ вѣстници, олюковани въ 146 сандѣха. Съставениятъ протоколъ, писанъ въ лѣтъ екземпляръ - четире на Български и единъ на Френски - прилагаемъ при настоящия си докладъ.

Като Ви долазихъ всичко това, Господине Министре, казвамъ се, че то ще намѣри Вашето одобрение, тъй като съ из-
казването и повръщането на запазенитѣ сръбски книги се извърши
едно дѣло, което всѣкога може да бъде посочвано на примѣръ не
само отъ българската, но и отъ общочовѣшката култура. Казвамъ
така, защото и Вие сами добръ знаете, че въпрѣки постановлението
на хатската конвенция, споредъ която културнитѣ богатства не
подлежатъ на обсебване като трофеи прѣвъ време на война, всички
войводи сега, на и прѣди сѣ сѣмѣтали за гордостъ да увеличатъ
извентаритѣ на своитѣ музеи и библиотеки съ чуждитѣ богатства. То-
ва макаръ държавата не каприши спрѣмо сръбското книжовно богатство,
ако, който, струва ми се, не може да остане незабѣлванъ ако
не днесъ, то по-късно.

Д И Р Е К Т О Р Ъ : С. Мамуля

Протокол № 256 от 24 мая 1910 г.

ПРИЛОЖЕНИЕ : Протокол № 266 от 24 янв 1919

ПРИЛОГ 10

Допис Краљевске српско-хрватско-словеначке мисије бр. 2033 од 1. августа 1921. -
НБКМ- БИА- Ф. 35², а. ј. 7, лист 277 и 278

К Р А Љ С К А
СРПВО-ХРВАТСКА-СЛОВЕНСКА
ЛЕГАЦИЈА
№ 2033.

НБКМ ☆ БИА
Фонд №
арх. сл.
п

В време на бугарската окупација во Србија по заповед на бугарските власти се вези и отнесени во Бугарија разни предмети од библиотеки припадлежаци на разните гимназии и семинари, а именито:

1/ Од гимназијата во Алексенец.

Всички предмети и библиотеки се биле отнесени во Софија по заповед на бугарскиот комендант на града, Георгиев во 1916 год.

2/ Од гимназијата во Свиленец.

Всичките предмети и библиотеката.

3/ Од гимназијата во Дим.

Всичките вези и библиотеката.

4/ Од гимназијата во Пожаревац.

Всичките вези и библиотеката, отнесени по заповед на г-н Димитр Нейков, тогаша окружен училищен инспектор.

5/ Од гимназијата во Велико-Градице.

Всички вези и библиотеката се биле отнесени по заповед на г-н Велико Стоев, тогаша началник на финансиската секција во казанскиот град.

6/ Од Народната Библиотека во Ниш, всички книги, картини, како и мебелите се биле отнесени во Софија од г-н Михаил Тифу, тогаша директор на прогимназијата во Софија.

7/ Од гимназијата во Ниш.

Всички вези и библиотеката се биле отнесени во Софија по заповед на бугарскиот мајор И. Владимирев.

8/ Од гимназијата во Неготин.

Всички вези и библиотеката се биле отнесени по заповед на пом.-окружниот управител Никола Самаров; Училишника од финансиската секција во селскиот град Нешо Калканов, заедно со директoра на бугарската гимназија Икономов е взел гризата да ги испрати во Софија.

9/ Од гимназијата во Заичер.

- // -

Всички чинове, географическите карти, предметите от разните кабинети, както и библиотеката са били отнесени в София по заповед на г-н Сто-не Миков, тогава окръжен управител в Крайна. Това препращане е било направено под заповедта на г-н Даскалов, тогава директор на Българ-ска прогимназия.

10/ От гимназията в Охрид.

Всички вещи и библиотеката са били отнесени по заповед на тогавашните български власти.

11/ От гимназията в Тетово.

Всички вещи и библиотеката са отнесени в София по заповед на начал-ника финансовата секция в града г-н Иван Загорски.

12/ От училището за учители в Неготин.

Всички вещи и библиотеката са били отнесени в София по заповед на Българските власти, а именно: кмета на казанния град Васил Раев, търго-вец от Видин, чиновника от финансовата секция от Видин Стефан Хад-жиев; команданта на града Мехмедов; Михаил Ботев от гр. Бургас, който бил в Неготин чиновник по държавните имоти 1915 и 1918 год. Всички тия по-горе показани лица са участвували в това пренасяне.

13/ От семинариата в Призрен.

Всичките предмети и библиотеката са били отнесени в Призрен, от които една малка част биде взехрната в Белград. Пренасянето било направе-но по заповед на Полковник Боннаков, който бил по-късно в 1917 г. на-чалник на Старозагорската дивизия, с помоща на капитана от генерал-ния щаб Буков.

Директора на горепоменатата семинария, както и началниците на разните научни кабинети, разпознават вещите и библиотеките, които им принадлежат. Те се оставят на разположение на Междусъюзническата Комисия, за да улесни задачата ѝ.

Предвид горепоменатото, Крайската Сърбо-Хърватско-Словенска Легация има чест да помоли Почитаемата Междусъюзническа Комисия, да благоволит да се застъпят пред Царското Българско Правителство, а цел-ното отбележаване предмети да бъдат взехрнати на техните собстве-ници по силата на чл. 125 от Договора за Мир в Париж.

За *Сърбията* на *превода*

БИОГРАФИЈА

Елизабета Георгиев је рођена 1975. године у Димитровграду. Основну школу завршила је у селу Смиловци, гимназију у Димитровграду. Дипломирала је српски језик са јужнословенским језицима на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Дипломирани је библиотекар саветник у Народној библиотеци „Детко Петров“ у Димитровграду, у којој ради од 2000. године.

Георгиева се бави научним и књижевним радом и превођењем. Пише поезију и прозу за одрасле и за децу, на српском и на бугарском језику. Учесник је бројних научних конференција, округлих столова, радионица из области библиотекарства и културне историје у Србији, Бугарској и земљама региона и аутор преко шездесет научних и стручних радова у часописима и зборницима са конференција.

Аутор је следећих научних публикација: *Библиография: Мост: кн. 141-196/197 (1996-2006) (2008)*, *111 година књиге: Библиотека у Димитровграду 1898-2009 (2011)*, *Култура читања: право детета и обавеза библиотекара (у коауторству са Милицом Матијевић, 2014)*, *Анализа стања образовне мреже у прекограничном региону: анализа образовања припадника бугарске мањине у Србији (2014)*, *Радионица осмеха: 15 година Песничке радионице Народне библиотеке „Детко Петров“ у Димитровграду (2015)*, *Издавачка делатност Народне библиотеке „Детко Петров“ Димитровград : (1996-2016) : анотирана библиографија = Издателска дейност на Народната библиотека „Детко Петров“ Димитровград : (1996-2016) : анотирана библиография (2016)*, *Културни Цариброд : прилози за културну историју Димитровграда и историју Центра за културу Димитровград (2018)*, *Још десет корака књиге : из новије историје Народне библиотеке „ДеткоПетров“ (2018)* и збирки прича и песама за одрасле и за децу: *Путевима зорњаче (2001)*; *Чайка (2004)*; *Сновуљци (2005)*; *Чуруликане на хлаптата (2008)*; *Разпродажба на сънища (2011)*; *На рингишпили имена (2018)*, *Бацата на Паганини (2018)*, *И онда... (2018)*, *Три лица и птица (2019)*, *Ћошак иза ћошка (2019)*, *Шуш и Миш у библиотеци (у коауторству са Милицом Матијевић, 2019)*, *Путоказ за сновотрагаче (2020)*, *Када и сунце мјауче (2020)*, *Чудесата на хариеното ветрило (2021)*.

Са бугарског је превела следеће књиге: *Витез. Ђаво. Смрт* Алексиева Елена (2012), *Између векова* Христова Цонка (2013), *Доживљаји рићег гусара Туфа* Георги Константинов (2018), *Raptus* Светослав Нанум (2019), *Четвртак* Здравка Евтимова (2020), *Јан Бибијан* Елин Пелин (2021), *Јан Бибијан на Месецу* Елин Пелин (2021), *Бескрајна бела поља* Златимир Коларов (2021).

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Елизабета Георгиев

Број досијеа 14068 Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**Бугарски извори о читалиштима и библиотекама у Србији
до краја Другог светског рата**

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 16. 5. 2022.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Елизабета Георгиев

Број досијеа 14068 Д

Студијски програм Култура

Наслов рада **Бугарски извори о читалиштима и библиотекама у Србији до краја Другог светског рата**

Ментор проф. др Гордана Стокић Симончић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 16.5.2022.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

**Бугарски извори о читалиштима и библиотекама у Србији
до краја Другог светског рата**

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 16.5.2022.

1. **Ауторство.** Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство - некомерцијално.** Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство - некомерцијално - без прерада.** Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима.** Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство - без прерада.** Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребудела.

6. **Ауторство - делити под истим условима.** Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

